

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194277

UNIVERSAL
LIBRARY

न व भा र त ग्रं थ मा ला.

१

ज्ञानोपासना
व
भारतीयोंके कर्तव्य

नवभारत ग्रंथमालेचीं

लवकरच प्रसिद्ध दोणारीं पुस्तकें.

१. राज्यशास्त्र.

लेखक, श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर.

राजकारणाच्या तत्त्वाचें सुंदर व सोपपत्तिक विवेचन. श्री. तात्यासाहेब केळकर याची लेखनशैली व त्यांचा प्रस्तुत विषयावरील अधिकार याविषयी येथे अधिक काही सांगण्याची जरूरी नाही.

२. शेक्सपियर व तत्कालीन इंग्रजी रंगभूमि.

लेखक, प्रो. गणेश हरि केळकर, एम. ए. (केंब्रिज),
फर्ग्युसन कालेजातील इंग्रजीचे अध्यापक.

‘हिंदुस्थान गमावूं पण शेक्सपियरला गमावण्यास आम्ही तयार होणार नाही,’ असे उद्गार ज्याच्याविषयी साम्राज्यवादी मुत्सद्यानी काढले तो नाटककारांचा शिरोमणि शेक्सपियर व त्याच्या कृतीचें रसाळपणांनं वर्णन करणारे मुरलेले तज्ज्ञ लेखक यांचा फार सुंदर संयोग प्रस्तुत पुस्तकात जमून आला आहे.

३. महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास.

लेखक, प्रो शंकर दामोदर पेंडसे,

एम. ए., एम. ओ. एल.

भारतीयाच्या संस्कृतीमधूनच महाराष्ट्रीयांची संस्कृति कशी परिणत झाली हें या पुस्तकांत सुंदर रीतीने सांगितलें असून भारतीयांच्या संस्कृतीचें उदात्तत्व ओजस्वी वाणीने वर्णिलें आहे.

ज्ञानोपासना

व

भारतीयांचें कर्तव्य

लेखक

श्रीनिवास नारायण बनहट्टी.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

भगवद्गीता ४. ४२.

नवभारत ग्रंथमाला कार्यालय

शके १८५३]

नागपूर.

[इ. स. १९३१.

मुद्रक—गणेश काशिनाथ गोखले, सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स,
४९५-४९६ शनिवार पेठ, पुणे. नं. २

प्रकाशक—श्री. वेंकटेश शामराव बलकुंदी, बी. ए.
व्यवस्थापक, नवभारत ग्रंथमाला, कांग्रेस नगर, नागपूर.

निवेदन.

प्रस्तुत पुस्तकांतील विषयांची रूपरेखा अनुक्रमणिकेवरून एकवार नजर फेकल्यास सहज लक्षांत येईल. पुस्तक शक्य तितकें व्यापक, संग्राहक व कर्तव्यबोधक व्हावें यासाठीं प्रयत्न करण्यांत लेखकाने कसूर केलेली नाही. प्रस्तुत पुस्तकात भारतीयांच्या ज्ञानोपासनेचें विवरण फारसें केलेलें नाही. कारण पुस्तकासाठीं तो विषय योजिलेलाच नव्हता. एकंदर जगाच्या ज्ञान-विषयक प्रगतीचा देखावा वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभा करून त्या संबंधांत भारतीयांचें कर्तव्य काय हें सांगण्याचा लेखकाचा उद्देश होता व तदनुसारच पुस्तकाची रचना केलेली आहे.

हें पुस्तक संकलनाच्या स्वरूपाचें आहे. अर्थात् कोणत्याही विषयाचें खाचाखोचांसहित तपशीलवार विवेचन अशा पुस्तकामध्ये येणें शक्यच नसतें. अशी संकलनात्मक पुस्तकें वाचकाची चौकसबुद्धि, बहुश्रुतता व ज्ञानलालसा वृद्धिंगत करणारी असल्याने त्यांचे महत्त्व पाश्चात्य देशात फार मानण्यांत येतें व तिकडे अशा धर्तीची शेंकडो पुस्तकें प्रसिद्ध होतात. अशा पुस्तकाचे लेखक त्यांत प्रतिपादिलेल्या सर्व विषयांचे तज्ज्ञ असणें शक्य नसतें व तशी कोणाची अपेक्षाही नसते. मोठ्याचा दाखला द्यावयाचा झाला तर H. G. Wells यांच्या Outline of History या पुस्तकाचा देतां येईल. वेल्स साहेब जगांतील प्रत्येक देशाच्या प्रत्येक कालविभागाच्या इतिहासाचे तज्ज्ञ आहेत असें थोडेंच आहे ! तथापि अशा तऱ्हेचें पुस्तक लिहिण्याची त्याची योग्यता नाही असें कोणी मानीत नाही.

मराठीत अशी संकलनात्मक पुस्तकें लिहिण्याची पद्धत फारकरून नाहीच. तेव्हा हें पुस्तक महाराष्ट्र वाचकवर्गास कितपत रुचेल याबद्दल धाकधूक वाटणें साहजिक आहे. तथापि महाराष्ट्रीयान्वरील ज्या गाढ प्रेमांमुळे अत्यंत अडचणीच्या परिस्थितीतही लेखक हें पुस्तक लिहूं शकला तें प्रेमच या पुस्तकाचा पुढील मार्ग उजळ करील असा भरंवसा वाटतो.

शुद्धलेखनमंडळाच्या निर्णयांस शक्य तों अनुसरण्याचा प्रस्तुत पुस्तकांत प्रयत्न केला आहे. वाचकांस हा उपक्रम आवडेल अशी आशा आहे. पारिभाषिक शब्दांसंबंधाने थोडा खुलासा करणें जरूर आहे.

पारिभाषिक शब्द बनविणें व ते प्रचलित करणें हें मालेचें उद्दिष्ट नसून वाचकांस विषय शक्य तितका सोपा करून सांगणें हा प्रधान हेतु असल्या-कारणाने या बाबतींत कसलाच कटाक्ष लेखकाने बाळगिलेला नाही. जेथे सुचले तेथे लेखकाने स्वतःच सुलभ व सुटसुटीत असे शब्द बनवून घातले आहेत, कित्येक ठिकाणीं पूर्वीच्या लेखकानी वापरलेले शब्द स्वीकारले आहेत, तर कांही ठिकाणीं इंग्रजी शब्द तसेच वापरले आहेत. तेव्हा या बाबतींत परिभाषाप्रवर्तक, परंपराक्षक व शुद्धीकरणाभिमानांनी या सर्वांचाच प्रस्तुत लेखक अपराधी ठरणार आहे. तरी या सर्वजणांनी उदार अंतः-करणाने त्यास क्षमा करावी अशी विनंती आहे. त्याचप्रमाणें इंग्रजी जाणणाऱ्यांच्या सोयीसाठीं पुष्कळ ठिकाणीं मराठी शब्दास कंसात इंग्रजी प्रतिशब्द दिले आहेत. निवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकास त्यामुळें कदाचित् थोडेसें अडखळल्यासारखें झाल्यास त्याबद्दल त्यांनी क्षमा करावी.

प्रास्ताविक स्वरूपाचें एखादें पुस्तक मालेंत प्रथम प्रसिद्ध व्हावे व तें मीच लिहावें अशी इच्छा प्रथम श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी प्रकट केली. त्या त्याच्या इच्छेचेंच प्रस्तुत पुस्तक हें फळ आहे. पुस्तकाच्या विषयाबद्दलही त्यांनी काही सूचना केल्या. याबद्दल मी तर त्याचा अत्यंत ऋणी आहेच. पण या पुस्तकांत जर कांही चांगलें असेल तर त्याबद्दल महाराष्ट्रीय वाचकांनीही तात्यासाहेबांचे ऋणी राहिलें पाहिजे असें मला वाटतें. प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर, संस्कृताचे अध्यापक एल्फिन्स्टन कालेज मुंबई; प्रो. मो. ल. चंद्रात्रेय, गणिताचे अध्यापक, डेक्कन कालेज पुणे; प्रो. व्यं. कृ. देवळालकर, पदार्थविज्ञानाचे अध्यापक, कर्नाटक कॉलेज धारवाड; प्रो. शेंडे, जीवशास्त्राचे अध्यापक, कर्नाटक कॉलेज, धारवाड, यांनी पुस्तकाचे निरनिराळे भाग वाचून पाहून अनेक उपयुक्त सूचना केल्या याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. प्रो. गो. चि.भाटे यांच्या पुस्तकांतून घेतलेल्या उताऱ्याबद्दल त्यांचेही आभार मानणें माझें कर्तव्य आहे. श्री. वि. चिं. बेडेकर यांनी पाठविलेल्या रामन्-संशोधनाच्या आराखड्याबद्दल त्यांचेही आभार मानावयास पाहिजेत.

अधिक आषाढ शु॥ १५ }
शके १८५३.

श्री. ना. बनहट्टी.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण

पृष्ठ.

१. ज्ञान, संस्कृति व राष्ट्रोन्नति	...	१-१२
२. ज्ञानमार्गावरील मनुष्याची दौड: प्रागैतिहासिककाल	१२-२४	
३. ज्ञानमार्गावरील मनुष्याची दौड: पुराणेतिहासकाल	२४-३९	
४. ज्ञानमार्गावरील मनुष्याची दौड: उत्तरेतिहासकाल	३९-६१	
५. शास्त्र, विद्या, कला व वाङ्मय	...	६१-६९
६. शास्त्रीय दृष्टि व शास्त्रीय विचारपद्धति	...	६९-९७
७. शास्त्रांचें वर्गीकरण व परिगणन	...	९७-१०९
८. शास्त्रांची रूपरेषा: जडविज्ञान	...	१०९-१३६
(१) ज्योतिषशास्त्र, पृ. १०९		
(२) भूगोलशास्त्रें, पृ. ११८		
(३) पदार्थविज्ञान व रसायन, पृ. १३०.		
९. शास्त्रांची रूपरेषा: जीवविज्ञान	...	१३७-१६६
(१) स्वरूपवर्णन व शाखाविस्तार, पृ. १३७		
(२) इतिहास, पृ. १४४		
(३) काहीं नवलपरीच्या मौजा, पृ. १६०		
(४) जीवशास्त्राचा उपयोग, पृ. १६६.		
१०. शास्त्रांची रूपरेषा: मानवविज्ञान	...	१६७-१९३
(१) वैद्यकशास्त्र, पृ. १६७		
(२) मानसशास्त्र, पृ. १६७		
(३) समाजविषयकशास्त्रें: भूमिका, पृ. १७५, समाजशास्त्र पृ. १७७, मानवशास्त्र, पृ. १७९, पुराणवस्तुशास्त्र, पृ. १८६		
(४) समारोप व इत्यर्थ, पृ. १९०.		
११. भारतीयांची ज्ञानोपासना	...	१९४-२१३
१२. उपसंहार	...	२१३-२१४
सूची	...	(१)-(२)

कांहीं संदर्भ ग्रंथ.

१ The Outline of Man's knowledge; by Clement Wood, 1929 (8 s. 6 d). हा एक ग्रंथ प्रस्तुत पुस्तकांत विवेचिलेल्या बहुतेक सर्व विषयांचा परामर्ष घेणारा व उत्कृष्ट रीतीने लिहिलेला असा आहे. इतिहास, शास्त्र, वाङ्मय, कला, धर्म व तत्त्वज्ञान या ज्ञानाच्या सहा शाखांचे यात संपूर्ण वर्णन आहे.

२. प्रकरणे २, ३, ४ यात आलेल्या ऐतिहासिक भागावर H. G. Wells चें Outline of History, New Edition, 1930, (8s. 6d.) हें पुस्तक अवश्य वाचनीय आहे. मराठीतील 'ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड विभाग ३, ४' हेही तारतम्यबुद्धीने वाचल्यास बराच फायदा होईल.

३. प्रकरणे ६, ७ यांत आलेल्या विषयांवर ही पुस्तकें वाचावीत.—

1. Introduction to Science; by J. A. Thomson, Revised Edition 1928, (Home University Library)

2. Lectures on the Method of Science (by many Scientists) Edited by T. B. Strong; 1906.

प्रस्तुत पुस्तकातील ६ वें प्रकरण लिहिताना विशेषतः दुसऱ्या पुस्तकाचा आधार घेतला असून शास्त्राच्या व्याख्या त्यातूनच घेतल्या आहेत.

४. प्रकरणे ८, ९, १० यावर

1. Two Thousand years of Science; by Harvey-Gibson, 1929 (12 s. 6 d.)

2. History of Science; by W.C. D. Dampier-Whetham, 2nd Ed. 1930, (18 s.)

3. Science and the modern world; by A. N. Whitehead.

4. ज्ञानकोश विभाग ५.

ही ऐतिहासिक व तात्त्विक स्वरूपाची पुस्तकें वाचावीं.

5. Everyday Science; by L. M. Parsons, 1929.

हें पुस्तक शास्त्रांची सुलभरीतीने माहिती करून देणारें आहे.

५. प्रकरण ११ मधील विषयावर पुढील पुस्तकें वाचावीत.

1. Positive Sciences of the Ancient Hindus; by Brajendranath Seal, 1915

2. भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास, शंकर बालकृष्ण दीक्षित, १८९६.

3. History of Hindu Chemistry; by Sir P. C. Ray.

4. The State in Ancient India; by Beni Prasad, 1927 (Rs. 10.)

ज्ञानोपासना व भारतीयांचें कर्तव्य.

प्रकरण पहिलें.

ज्ञान, संस्कृति व राष्ट्रोन्नति.

अनंत कालापासून मनुष्याची ज्ञानासाठी धडपड एकसारखी चाललेली आहे. ज्ञानासाठी चाललेल्या या अव्याहत प्रयत्नांत आजपर्यंत खंड पडलेला नाही व पुढेही पडण्याचा संभव नाही. एकेकठ्या राष्ट्राच्या इतिहासाकडे पाहिलें असतां त्याच्या प्रगतींत खंड पडलेला आपल्याला दिसेल; कांही एका मर्यादेपर्यंत एकाद्या राष्ट्राचें पाऊल पुढें पडत गेल्यानंतर मग त्याच्या प्रगतींत खंड पडावा, ज्ञानाची कांही वाढ होऊं नये, इतकेंच नव्हे तर असलेलेंही ज्ञान नाहीसें होऊन तें राष्ट्र म्हणजे बावळट व अडाणी लोकांचा समूह होऊन बसावा असा प्रकार झालेला इतिहासांत दिसून येतो. जणू कांही एखाद्या वाटसराला वाट चालतां चालतां थकवा यावा, त्याने श्रांत होऊन विसाव्यासाठी बसावें व तेथे त्यास झोपही लागावी, त्याप्रमाणेंच राष्ट्रांची अवस्था झालेली आपल्या दृष्टीस पडते. परंतु मागाहून येणाऱ्या दुसऱ्या धूर्त वाटसराने निजलेल्या वाटसराच्या पुढ्यांतली शिदोरी घेऊन तिच्या आधारावर ज्याप्रमाणें पुढें दौड मारावी तसाच प्रकार राष्ट्रांच्याही व्यवहारांत पुष्कळ वेळां झालेला आढळतो. एखादे राष्ट्र ज्ञानार्जनाच्या कामांत मार्गें पडतेंसें दिसलें, कीं दुसरीं जवान राष्ट्रे त्या जरठ राष्ट्राच्या ज्ञानाच्या पुंजीची लूट करतात व तिच्या आधारावर पुढें आणखी ज्ञान कमावतात. क्वचित् असाही प्रकार घडतो, कीं एका काळीं मार्गें पडलेलें व पूर्ण झोपीं गेलेलें राष्ट्र पुनः जागें होऊन आळस वगैरे झाडून ज्ञानाच्या शर्यतींत दौड मारण्यास पुढें सरसावतें. अशा प्रकारचें ठळक उदाहरण इटाली देशाचें देतां येईल. रोमन साम्राज्याच्या काळीं रोम शहर व इटाली देश सर्व बाबतींत जगाच्या आघाडीस होता. ज्ञानाच्या व शास्त्रीय विचारांच्या बाबतींत ग्रीक लोकांइतकी व्यापकता व आश्चर्यकारक बुद्धिमत्ता त्याने दाखविली नसली तरी इतर लोकांनी मिळविलेलें ज्ञान आत्मसात्

करून स्वतःच्या स्वभावानुसार ज्ञानाच्या साठ्यांत थोडीशी भरही टाकली होती. इसवी सनाच्या प्रारंभापासून पुढे सुमारे ४०० वर्षे ही परिस्थिति चालली. पुढे उत्तरेकडील हूण, गॉथ वगैरे लोकांच्या हल्ल्यांमुळे रोमन साम्राज्य नष्ट झाले तेव्हा इटालीचे हे पुढारीपण लयास गेले; परंतु कांही शतकांनंतर त्या देशाने पुनः डोकें वर काढले. इसवीसनाच्या बाराव्या शतकापासून सोळाव्या सतराव्या शतकापर्यंत शास्त्र, वाङ्मय, कला वगैरे सर्व बाबतींतले युरोपचे पुढारीपण इटालीकडेच होते. याच काळांत तेथे डान्टे, पेट्रार्क, टॅसो यांसारखे अत्युत्कृष्ट कवि, बोकेशियोसारखे अप्रतिम चतुर लेखक, मॅकियाव्हेली सारखे राजनीतिशास्त्रज्ञ, लिओनार्डो डे विन्सीसारखे भौतिकशास्त्रज्ञ, मायकेल अँजेलो, राफेलसारखे मूर्तिकार व चित्रकार निर्माण झाले. पुढे सोळाव्या शतकानंतर मात्र इटालीचे हे ज्ञानमार्गातील पुढारीपण हळू हळू नाहीसे होत चालले. पूर्वेकडील व्यापाराचा नाश, धार्मिक भांडणे व धार्मिक छळ, परसत्तेचे आक्रमण इत्यादि कारणांमुळे इटालीतील व्हेनिस, फ्लॉरेन्स, मिलान, पादुआ, जिनोआ इत्यादि सुंदर व वैभवशाली शहरे निस्तेज झाली व विद्या, कला, वाङ्मय यांची परंपरा हळू हळू लुप्त झाली. यानंतर अगदी अलीकडे इटाली पुनः जागा झाला असून राष्ट्राष्ट्रांच्या चढाओढीत पुढे सरसावणार की काय असे वाटू लागले आहे. तीनशे वर्षांच्या हलाखीच्या स्थितीनंतर मॅझिनी, गॅरिबाल्डी इत्यादि ध्येयवादी देशभक्तांच्या प्रयत्नाने इटाली स्वतंत्र झाला व उजळ माथ्याने त्याला जगामध्ये वावरता येऊ लागले. यानंतर गेल्या पन्नास वर्षांमध्ये त्या देशांत वाङ्मय, कला, शास्त्रज्ञान, व्यापार, उद्योगधंदे यांची अभिनंदनीय वाढ झालेली आहे. मुसोलिनीचा अंमल इतर दृष्टींनी कसाही असो; परंतु त्याच्या अंमलाखाली इटालीचे वैभव वाढत आहे व शास्त्रज्ञानाच्या मार्गात त्याची प्रगति होत आहे असे मानण्यास जागा आहे. परंतु असे असले तरी सध्या जगाच्या आघाडीस असलेल्या उत्तरेकडील ट्यूटन वंशाच्या राष्ट्रांच्या जोडीला इटाली देश कधी काळी येईल की नाही याची शंकाच आहे.

त्याचप्रमाणे प्राचीन काळी ज्ञानांत पुढारलेला चीन देशही अलीकडे बरीचशी धडपड व चळवळ करित असलेला दिसतो आहे. परंतु तो

सर्वांगीण पुनरुज्जीवनाच्या मार्गाला कितपतसा लागेल याचा मोठा संशयच आहे.

वरील देशांचे दाखले येथे दिले एवढ्यासाठीच की एकदा ज्ञानाच्या बाबतीत मागासलेलें, अवनत स्थितीप्रत गेलेलें राष्ट्र पुनः उदयास येऊं शकतें की नाही या प्रश्नाचा विचार करण्यास वाचकांस कांही साधन मिळावें. मानवी इतिहासाविषयी विचार करणाऱ्या कित्येक तत्त्वज्ञांचें असें म्हणणें दिसतें की व्यक्तीस ज्याप्रमाणें तारुण्य, प्रौढत्व, जरा व मृत्यु या अवस्था असतात त्याप्रमाणें त्या राष्ट्रासही असतात. एकदा एखादें राष्ट्र प्रगतीच्या कमाल मर्यादेपर्यंत पोचलें म्हणजे पुढें त्याची जी अवनति व्हावयास लागते ती कायमचीच. कांही का कारणाने होईना एकदा त्याच्या घसरगुंडीला सुरवात होऊन तें अवनतीच्या गतेंत जाऊन पडलें म्हणजे त्याची वर येण्याची आशाच नको. त्याची राजकीय, आर्थिक, वैज्ञानिक, वाङ्मयिक वगैरे सर्व गोष्टींत अवनति व्हावयास लागते, याचा अर्थच हा की त्या राष्ट्राच्या आंतलें वीर्य, जीवनतत्त्व नाहीसें झालेलें असतें अगर होण्याच्या मार्गांत असतें. आणि जीवनतत्त्वच एकदा नाहीसें झाल्यावर मग त्याचें पुनरुज्जीवन कोठून होणार ! ज्या राष्ट्राच्या अंगांतला जोम खरोखरीच कायम असतो त्याचा कितीही भयंकर पराभव झाला तरी तें बलहीन राष्ट्राप्रमाणें अवनतीच्या पंथाला लागतच नाही तर

केला जरी पोत बळोचि खालें

ज्वाला तरी ते वरती उफाले

या वचनाप्रमाणें त्याची स्थिति होते. लवकरच आपल्या जोमाने आपलें झालेलें नुकसान तें भरून काढतें व पूर्वीची स्थिति अल्पावधीतच प्राप्त करून घेतें. याची सुप्रसिद्ध उदाहरणें म्हणजे फ्रान्स व जर्मनी या राष्ट्रांचीच होत. फ्रान्सचा नेपोलियनच्या युद्धांत इ. स. १८१५ सालीं भयंकर पराभव झाला. त्याचप्रमाणें १८७० सालीं तर फ्रँको-जर्मन युद्धांत जर्मनीने त्याचा पुराच नक्षा उतरला. परंतु इतकें झालें तरी, बुडाशीं शिसें भरलेली बाहुली ज्याप्रमाणें आडवी केली तरी पुनः चटकन उभी राहाते त्याप्रमाणें फ्रान्स आपला उभा तो उभाच ! जबरदस्त खंडणी देऊन पुनः तीस वर्षांत उद्योगधंदे, व्यापार वगैरेची पूर्वीपेक्षाही अधिक

भरभराट त्या बहादर लोकांनी करून दाखविली. येवढासा आत्साखल्लोरेन प्रांत जर्मनीने आपल्या राज्याला जोडला तर त्याबद्दल कोण तळमळ, कोण हलकल्लोळ ! नाहीतर आज इंग्रज हिंदुस्थानावर १५० वर्षे सुखेनैव राज्य करताहेत ! जर्मनीची बहादुरी फ्रान्सपेक्षा देखील आश्चर्यकारक ! गेल्या महायुद्धांत न भूतो न भविष्यति असा पराभव सहन करून जबरदस्त खंडणी व इतर नुकसानकारक अटी कबूल करूनही त्या राष्ट्रांने आपला धीर खचू दिला नाही. राजकारणांत, व्यापारांत, उद्योगधंद्यांत आपलें पूर्वीचें पद त्याने पुनः प्राप्त करून घेतलें व ज्ञानाच्या सर्व शाखांमधील आपलें अग्रस्थान तिळमात्रही ढळू दिलें नाही. हें पाहून मन थक्कच होऊन जातें !

या उदाहरणांवरून अंतर्गत जीवनशक्ति कमी होणें व नुसता बाहेरून एखादा तडाखा बसणें या दोहोंतील फरक पटल्याशिवाय राहात नाही हें तर खरेंच. पण मग वरील तत्त्वज्ञांचें मत खरें मानून जो देश अवनतीच्या कड्यावरून बराच घसरत खाली गेला त्याचा पुनरुद्धार होण्याची आशाच करावयास नको असें मानावयाचें काय ! असें मानलें म्हणजे संपलेंच ! हिंदुस्थानाच्या उन्नतीची कधी काळीं देखील आशा करावयास नको. राजकीय बाबतींत ज्याला कांही अस्तित्वच नाही, सांपत्तिक बाबतींत ज्याच्या सारखा दरिद्री देश दुसरा नाही, ज्ञानाच्या बाबतींत जो इतर राष्ट्रांच्या शेंकडो कोस मागे आहे, असा हा अत्यंत अवनतावस्थेला गेलेला भारत वर येणार तरी कसा ! परंतु ही विचारसरणी व तिजमुळें उत्पन्न होणारा हा निराशावाद सयुक्तिक वाटत नाही. एकतर फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणें पुनः पुनः उज्जीवित होणाऱ्या इटाली देशाचें उदाहरण या विचारसरणीच्या अगदी विरुद्ध जातें. शिवाय राष्ट्रांच्या उन्नतीअवनतीसंबंधाचे आडाखे म्हणजे कांही गणितादि शास्त्रांतल्या नियमांसारखे नियम नव्हेत कीं ज्यांचें उलंघन सृष्टींत कधी व्हावयाचें नाही. जगाच्या इतिहासांत बॅबिलोन, ईजिप्त, फिनीशिया, ग्रीस यांच्यासारखीं कित्येक राष्ट्रे दिसतात खरीं, कीं ज्यांच्या भरभराटीचा व ज्ञानविकासाचा काल एकदा होऊन गेला तो गेलाच; त्यानंतर आजपर्यंत शेंकडो हजारो वर्षे तीं राष्ट्रे केवळ मेघपात्र व निष्प्रभ होऊन पडलेली आहेत. आणि पुनः तीं पुनरुज्जीवित होऊन

ज्ञानाच्या प्रांतांत पुढें सरसावणें एकंदरीने कठीणच दिसत आहे. परंतु त्यांची तशी स्थिति झाली म्हणून हिंदुस्थानाचीही तशीच स्थिति होणार हें मात्र अनुमान चुकीचें आहे. प्रत्येक राष्ट्राची परिस्थिति, त्याचा वंशविशिष्ट स्वभावधर्म, त्याची संकटें सहन करण्याची शक्ति ही भिन्न भिन्न असते. एखादा देश उन्नतीला येण्याची किंवा अवनतीला जाण्याची कारणें वांशिक, सामाजिक, भौगोलिक वगैरे अनेकविध असतात. परंतु हीं सर्व कारणें जमेस धरूनही तत्त्वज्ञाना राष्ट्रांच्या उन्नतिअवनतीसंबंधाचे निश्चित नियम बसविणें शक्य झालें आहे असें म्हणतां येत नाही. आपल्या राष्ट्राला गेल्या चारपांचशें वर्षांत फारच अवनत स्थिति प्राप्त झाली आहे खरी. परंतु तिला आपण मृतप्राय अवस्था म्हणूं काय ! खात्रीने नाही. सध्याच्या अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही ज्या राष्ट्राची बुद्धिमत्ता वाङ्मयाच्या, शास्त्राच्या, राजकारणाच्या व विद्रोहाच्या प्रांतांत इतरांना दिपविण्याइतकी चमकूं शकते तें राष्ट्र नित्याचेंच अवनत स्थितींत कसें राहूं शकेल ! त्याचा भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे व तो त्याला लवकरच प्राप्त होणार आहे अशी श्रद्धा प्रत्येक भारतीयाच्या अंतःकरणांत बसत आहे. या श्रद्धेच्या दिव्य रसायनानेच भारतास नवचैतन्य प्राप्त होणार आहे !

या ठिकाणींच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी ठिकठिकाणीं आपल्या देशस्थितीचें जें निदान केलें आहे त्याचें स्मरण होतें. आपल्या देशाला कांही आनुवंशिक कारणांनी मूर्च्छा किंवा ग्लानि आलेली आहे, ती कांही त्याची मुमूर्षु अवस्था नव्हे, अशा तऱ्हेचे उद्धार त्यांनी अनेक ठिकाणीं काढलेले आहेत. त्याचप्रमाणें आमचा हा जुनाट राष्ट्रवृक्ष बाह्यतः वठलेला दिसत असला तरी त्याची मुळी शाबूत आहे व बुंध्यांतला ओलावा कायम आहे; अनुकूल समय येतांच त्याला पालवी फुटेल व त्यानंतर कालें-करून तो फळपुष्पभराने डवरलेला दिसूं लागेल असेंही भविष्य त्यांनी वर्तविलें होतें !

आपल्या आर्यावर्ताचा उज्ज्वल भविष्यकाळ तर आपल्या डोळ्यांसमोर आतां स्पष्ट रीतीने दिसूं लागला आहे. मग इतर राष्ट्रांबद्दल तरी, ती काय-मर्चीच अस्तंगत झाली, असे गैरभरंवशाचे उद्धार आपण कां म्हणून काढावे ? ईजिप्त, बॅबिलोनिया हीं राष्ट्रे शेंकडो, हजारो वर्षांचा विसावा खाऊन

पुनः एकदा केव्हा तरी धावत सुटणार नाहीत कशावरून! आपल्याला किंवा आपल्या पुढच्या कित्येक पिढ्यांना त्यांच्या नवचैतन्याचा बहर दिसणार नाही. परंतु काल निरवधि आहे !

पूर्वेकडील देशांसंबंधी लिहितांना कित्येक पाश्चात्य लेखकांनी असे विधान केलेलें आढळतें कीं पूर्वेकडील राष्ट्रांची प्रगति करण्याची शक्ति मर्यादित आहे. कांही एका मर्यादेपर्यंत त्यांची प्रगति पार लवकर होते. परंतु त्यापुढें मात्र त्यांची शक्ति खुंटून तीं राष्ट्रे आपल्या जुन्या पुंजीतच समाधान मानण्यास शिकतात. पूर्वेकडचे जे दोन मोठे प्राचीन देश हिंदुस्थान व चीन, त्यांची सुधारणा अत्यंत प्राचीनकाळीं जी एकदा बरीचशी झाली तेवढीच. अनेक शास्त्रें व कला यांचा या लोकांनी शोध लावला व नाना तऱ्हेचे उन्नत विचारही प्रसृत केले. परंतु त्यानंतर एकसारखी पुढें चाल करण्याची चिकाटी या राष्ट्रांनी दाखविली नाही. याच्या उलट पाश्चात्यांचें पहा. एक राष्ट्र प्रयत्नांची शिकस्त करून मानवी संस्कृतीचा व ज्ञानाचा गाडा पुढें ढकलतें व आपण स्वतः मरून जातें; परंतु त्याचीच सर्व सामग्री घेऊन पुढें दुसरें एखादें राष्ट्र उदयास येतें व पूर्वी असलेल्या ज्ञानाच्या साठ्यांत स्वतःची विशिष्ट अशी भर घालून, कांही काळ ऐश्वर्य भोगून तेंही लयास जातें. अशा रीतीने, राष्ट्रे व्यक्तिशः अस्तंगत होवोत परंतु ज्ञानाची प्रगति पाश्चात्यांमध्ये एकसारखी वेगानें चाललेली आहे.—याप्रमाणें कित्येक पाश्चात्य लेखकांचे विचार असतात.

परंतु याच्या उलट असेंही कदाचित् म्हणतां येईल कीं पूर्वेकडील लोकांत जो एकप्रकारचा चिवटपणा व प्रतिकूल परिस्थितीतही आपली संस्कृति उराशी बाळगून तगून राहण्याचा गुण दिसून येतो तो पश्चिमेकडील राष्ट्रांत दिसून येत नाही. पश्चिमेकडे सुधारणेचा प्रादुर्भाव ७००० वर्षांपूर्वी प्रथम ईजिप्तमध्ये झाला. व स्थूलमानाने ईजिप्त, फिनीशिया, ग्रीस, अलेक्झांड्रिया, बायझॅन्शियम, इटाली या देशांच्या क्रमानें येत येत तीं सुधारणा आजच्या पुढारलेल्या पाश्चात्य राष्ट्रांपर्यंत येऊन पोचली आहे. परंतु ज्या राष्ट्रांमधून या ज्ञानाचें व सुधारणेचें संक्रमण झालें तीं इजिप्त, फिनीशिया व ग्रीस हीं राष्ट्रे अस्तास गेलीं तीं गेलींच. त्यांनी पुनः डोकें वर काढलें नाही इतकेंच नाही तर उत्कर्षाच्या काळांत स्वतः संपादन.

केलेलें ज्ञानही स्वतःपार्शी त्यांस राखतां आलें नाही. याच्या उलट हिंदु-स्थान राष्ट्रांच्या प्रगतीच्या शर्यतींत कितीही मार्गे पडलें असलें तरी अझून आपल्या पूर्वीच्या संस्कृतीची व ज्ञानाची आठवण बाळगून आहे; इतकेंच नव्हे तर या आपल्या पूर्वार्जित ठेव्याविषयींचा अभिमान त्यांच्या मनांत जागृत आहे. येथील शास्त्रांची व कलांची परंपरा आजतागायत मोडकी तोडकी कां होईना पण चालू आहे. व नवीन ज्ञान मिळवून सर्व दृष्टींनी प्रगति करण्याची उत्सुकता लोकांत दिसून येत आहे. तेव्हा ईजिप्त बॅबिलोन, ग्रीस या राष्ट्रांप्रमाणें अगदी मृतवत् न होतां जीव धरून आपली परंपरा रक्षण करून आम्ही राहिलों याबद्दल आम्हांस समाधान व थोडासा अभिमानही वाटला तर तें रास्त आहे. कारण त्यामुळें आम्हांस पुढें प्रगति करणें फार सुलभ होणार आहे.

राष्ट्रांराष्ट्रांची व्यक्तिशः उन्नति अवनति कशीही झालेली असो, त्यांच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाचीं तत्त्वे कांहीही असोत, ज्ञानाचा व मानवी संस्कृतीचा रथ हा प्रगतीच्या मार्गावरून एकसारखा पुढेंच चालला आहे यांत कांही शंका नाही. तो रथ हाकणारे सारथि वेळोवेळीं निराळे असतील, मधून मधून त्या रथाचा वेगही कमी जास्ती होत असेल; परंतु तो अजून मोडून पडला नाही किंवा अजीबात कोटे थांबला असेंही झालें नाही. कोणत्याही राष्ट्रांने मिळविलेला अनुभव व ज्ञानाचा साठा फुकट गेला आहे असें दिसत नाही.

आतां एका राष्ट्रांतून दुसऱ्या राष्ट्रांत ज्ञानाचें संक्रमण होत असतांना ज्ञानाचे कांही अंश परंपरा तुटल्यामुळें कांही काळ लुप्त झाले असतील. परंतु असे लुप्त अंशही अनुकूल काळ येतांच पुनरुज्जीवित होतात व ज्ञानाची प्रगति पुढें चालू होते. तेव्हा व्यापक दृष्टीने पाहतां आजपर्यंत कोणत्याही राष्ट्रांने ज्ञानासाठीं केलेले प्रयत्न वाया गेलेले नसून सर्व राष्ट्रांचें ज्ञान संकलित होत होतच आज ज्ञानाचा हा निधि एवढा भव्य व अपरंपार झालेला आपणांस दिसत आहे.

हें ज्ञानाचें संकलन किंवा ही प्रगति अगदी एकसारखी व सुलभ रीतीने होत गेली असें मात्र याच्यावरून समजावयाचें नाही. इतिहासांत कित्येक प्रसंगी ज्ञानाची परंपरा तुटून पूर्वीचें ज्ञान बराच काळपर्यंत लुप्त झालें

असल्याचीही उदाहरणे आपल्याला आढळतात. त्याचप्रमाणे ज्ञानशोध-नाचा मार्ग पुष्कळ वेळां अत्यंत कष्टाचा झालेलाही दिसून येतो. ग्रीसच्या उत्कर्षाच्या काळांत ग्रीक तत्त्वज्ञानी ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, प्राणिशास्त्र इत्यादि शास्त्रांमध्ये अनेक आश्चर्यकारक शोध लावले होते. पृथ्वी गोलाकार असून ती सूर्याभोवती फिरते, जगांतील सर्व पदार्थ परमाणूंचे बनले आहेत इ० अनेक मते ग्रीक तत्त्वज्ञानी प्रगट केली होती; परंतु तीं मधल्या काळांत लुप्त झालीं व लोक पुनः वेडगळ व अडाणी होऊन बसले. हींच मते हजार दीड हजार वर्षांनंतर पुनः प्रतिपादन करावयास लागतांच गॅलिलियो, ब्रूनो वगैरे कांही विद्वानांना छळ सोसावा लागला. तथापि ग्रीकांनी प्रतिपादिलेलें हें सर्व ज्ञान फुकट गेलें असें मात्र यावरून समजावयाचें नाही. ग्रीकांनी बुद्धीच्या व कल्पनेच्या जोरावर प्रकट केलेले विचार पुढें शास्त्रज्ञांना सूचक व मार्गदर्शक म्हणून उपयोगी पडले व त्यांच्याच विचारांच्या आधारावर प्रथम सोळाव्या शतकांत व पुढें अठराव्या एकोणिसाव्या शतकांत आधुनिक राष्ट्रांतील पंडितांनी निरनिराळ्या शास्त्रांची उभारणी केली.

तेव्हा ज्ञान हें कधीही मरत नाही. हिवाळ्यांत व उन्हाळ्यांत धुळी-मध्ये अदृश्य झालेलें व सर्वांकडून तुडवलें जाणारें वी ज्याप्रमाणें मृगाच्या थेंबाचा स्पर्श होतांच, हिरव्या गार गवताच्या रूपाने अंकुरित होतें त्याप्रमाणें ज्ञानाची तत्वे कांही काळ जरी लोकांकडून अवेहिरलीं गेलीं तरी अनुकूल परिस्थिति प्राप्त होतांच तीं आपलें डोकें वर काढतातच. असें होण्याचें कारण सर्व ज्ञानाच्या बुडाशीं असलेलें सत्यात्मक तत्त्व व मनुष्याच्या मनांत ईश्वराने ठेवलेला चौकसपणा हें होय. ह्या सत्यांशामुळेच पुष्कळ काळपर्यंत लुप्त झालेलेंही ज्ञान पुनः उदयास येतें व मनुष्याची चौकसबुद्धि त्यास पुनः उदयाला आणण्यास मदत करते.

प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पुष्कळ काळपर्यंत ज्ञान जरी सुप्तावस्थेंत राहिलें तरी केव्हा ना केव्हा तें कोठे ना कोठे तरी उदयास येतेंच. या सिद्धांताचें एक मोठें चमत्कारिक उदाहरण येथे देण्याजोगें आहे. प्राचीनकाळीं भरतखंडांतील आर्यांनी भाषाशास्त्र व व्याकरण या विषयांचा फार सूक्ष्म अभ्यास करून त्यांचें ज्ञान बरेंच परिणतावस्थेला नेलें होतें. यास्क,

पाणिनि, पतंजलि यांच्यापर्यंत या शास्त्रांतील ज्ञानाची प्रगति होत होती. पुढें टीका, प्रतिटीका यांचा उदय होऊन शास्त्राची प्रगति इकडे भरत-खंडांतही फारशी झाली नाही. सांचलेल्या ज्ञानाच्या पुंजीवरती पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष करणें, कोठ्या लढविणें वगैरे कसरतीमध्येच आमच्या देशांतील पंडितवर्गाची बुद्धि खर्च होत असे. अशा रीतीने जगांत इतर कोणासही माहीत नसलेलें व भरतखंडामध्येही अर्धवट सुप्तावस्थेंत असलेलें भाषाशास्त्र अठराव्या शतकाच्या शेवटीं जेव्हा युरोपियन लोक संस्कृताचा अभ्यास करूं लागले तेव्हा त्यांच्या नजरेस पडलें. संस्कृताचा अभ्यास युरोपियन पंडितांनी सुरू केल्यापासून त्यांना संस्कृताचें लॅटिन, ग्रीक इत्यादि भाषांशीं साम्य दिसून येऊन त्यांच्यांत कुतूहलबुद्धि उत्पन्न झालीच होती. त्यांत आमच्याकडील शास्त्रकारांचे अलौकिक शास्त्रीय विचार पाहून त्यांच्या डोक्यांत नवीनच प्रकाश पडला व ग्रीक लोकांचे भौतिक शास्त्रांतले विचार ज्याप्रमाणें आधुनिक शास्त्रज्ञांस सूचक म्हणून उपयोगी पडले त्याचप्रमाणें हे भाषाशास्त्रासंबंधाचे भारतीयांचे विचार त्यांना मार्गदर्शक होऊन त्यांनी तुलनात्मक भाषाशास्त्राची स्थापना केली. तेव्हा कोणच्या काळांतलें व कोणच्या ठिकाणचें ज्ञानाचें बीज कोठे कसे जाऊन रुजेल याचा कांही नेम सांगतां येत नाही. कोठे आमचे शाकटायन, यास्क, पाणिनि, पतंजलि इत्यादि व्याकरणकार आणि कोठें बॉप, ग्रिम, श्लेगल, हेर्डर, मॅक्स म्युलर इत्यादि जर्मन भाषाजिज्ञासु ! परंतु हजारो वर्षांपूर्वींचे आमचे भारतीय शास्त्रकार आणि परवा परवा होऊन गेलेले शार्मण्यदेशीय शोधक यांचा अशा तऱ्हेचा विलक्षण ऋणानुबंध विधिघटनेंत लिहिलेला होता.

येथे ज्ञान व संस्कृति या दोहोंमधला फरक आपण स्पष्टपणें ध्यानांत ठेविला पाहिजे आणि वर जो अविनाशित्वाचा गुण वर्णन केला आहे तो ज्ञानासच अनुलक्षून सांगितला आहे हें लक्षांत बाळगलें पाहिजे. कोणत्याही राष्ट्राची संस्कृति म्हणजे तींत त्या राष्ट्राचा धर्म, पारमार्थिक विचार, सामाजिक चालीरीती, नीतिकल्पना, मनोभावना इत्यादि अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. ही संस्कृति एका राष्ट्रापासून दुसऱ्याने उचलणें फार कठीण असतें. परंतु ज्ञान हें मात्र एका राष्ट्रकडून दुसऱ्या राष्ट्राकडे

अगदी मुलभ रीतीने जाऊं शकतें. कोणतेंही राष्ट्र उन्नतावस्थेंत असलें म्हणजे त्याच्या संस्कृतीची व ज्ञानाची बरोबरच वाढ होत असते; परंतु त्याने मिळविलेलें ज्ञान इतर राष्ट्रांत जसें पसरूं शकतें तशी संस्कृति सर्वत्र पसरतेच असें नाही. ईजिप्शियन लोक व बॅबिलोनियन लोक यांजपासून ग्रीक लोकांनी सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा वारसा घेतला; परंतु त्यांची विशिष्ट संस्कृति, म्हणजे त्यांचा धर्म, समाजघटना, नीतिकल्पना व मनोभावना या गोष्टी त्यांनी उचलिल्या असें म्हणणें बरोबर होणार नाही. इजिप्शियन संस्कृति इजिप्तमध्येच मेली व बॅबिलोनियन संस्कृति मेसो-पोटामियांतच नष्ट झाली. ग्रीकांची संस्कृति व मनोभूमिका त्यांच्याहून अगदीच भिन्न होती. त्याचप्रमाणें आज शंभर वर्षे पाश्चात्यांपासून आपण सर्व तऱ्हेचें ज्ञान आधाशासारखें घेत आहों; तथापि त्यांची संस्कृति आपण उचलण्याच्या मार्गांत आहों असें कोणासही म्हणवणार नाही. कांही बाह्य आचार त्यांच्यापासून आपण उचललेले असतील व कित्येक राष्ट्रीय गुण आपणांस त्यांच्यापासून घेतले पाहिजेत याविषयी वाद नाही. परंतु याच्यामुळे आपल्या राष्ट्राचा स्वभाव व आत्मा त्यांच्यासारखा होत आहे किंवा होणें शक्य आहे असें म्हणतां येणार नाही.

ज्ञान व संस्कृति यांमधील फरक हा अर्थात् स्थूलमानानेच पहावयाचा आहे. कोणत्याही राष्ट्राचें ज्ञान हें त्याच्या संस्कृतीमध्येच गुरफटलेलें असतें व त्या राष्ट्रांतून होणाऱ्या ज्ञानाच्या प्रसाराबरोबर त्याच्या सांस्कृतिक कल्पनाही थोड्याफार अंशाने पसरत जातात. परंतु ज्ञान हें सर्व जसेंच्या तसें एका राष्ट्रापासून दुसऱ्या राष्ट्रास धेणें शक्य असतें तसें संस्कृतीचें होत नाही. संस्कृति ही प्रत्येक राष्ट्राच्या स्वभावानुरूप आणि परिस्थित्यनुरूप निरनिराळी बनत असल्यामुळे ती एका राष्ट्रापासून दुसऱ्या राष्ट्रांने जशीच्या तशीच धेऊं म्हटलें तरी तसें करणें त्यास शक्य होणार नाही. ज्ञान हें एका अर्थाने शुद्ध, निर्गुण व सार्वराष्ट्रीय आहे. संस्कृति ही ज्या त्या राष्ट्रापुरतीच त्याच्या स्वभावगुणांस अनुरूप अशी बनलेली असते. कदाचित् एका राष्ट्राचे कांही थोडे सांस्कृतिक गुण दुसऱ्या राष्ट्राला आपल्या अंगी—आणि तेही मोठ्या कष्टाने—आणतां येतील परंतु संबंधच्या संबंध संस्कृतीची नकल दुसऱ्या राष्ट्रास करतां येणार नाही. आणि तशी नकल कोणी

कोणाची करण्याची जरूरीही नाही. कारण राष्ट्राची उन्नति ही ज्ञानावर अवलंबून असते तशी संस्कृतीवर अवलंबून असतेच असे नाही. ईजिप्त व बॅबिलोन या राष्ट्रांचे धर्म व सामाजिक रीतिरिवाज वेडगळ समजुतींनी भरलेलेच होते परंतु ज्ञानाच्या जोरावर तीं राष्ट्रे प्राचीनकाळीं उन्नति-शिखरावर विराजमान झालेलीं होती. तेव्हा ज्ञान घेणे हें आपलें अवश्य कर्तव्य आहे, संस्कृतीचें अनुकरण करणें हें नव्हे. याचा अर्थ इतर राष्ट्रांच्या संस्कृतींचा आम्हांस अभ्यास करावयाचा नाही असें नाही. संस्कृतींचा इतिहास हेंही इतर ज्ञानाप्रमाणें एक ज्ञानच होऊन बसतें व इतर सर्व विषयांप्रमाणें त्याचाही अभ्यास करणें जरूरच आहे. परंतु शास्त्रीय ज्ञान हें कोणत्याही राष्ट्रांतून आलें असलें तरी तें जसें आत्मसात् करून घेऊन आपल्या राष्ट्रीय प्रगतीच्या कामाला लावतां येतें, तसें इतर राष्ट्रांतून आलेल्या संस्कृतीचें होऊं शकणार नाही. इतर संस्कृतींचा अभ्यास तुलनेसाठीं आपल्याला उपयोगी पडेल; त्यांच्यापासून क्वचित् कांही धडेही आपल्याला घेतां येतील; परंतु परकीय संस्कृति प्रत्यक्ष रीतीनें आपल्याला आत्मसात् करून घेतां येणार नाही.

ज्ञान व संस्कृति या दोहोंतील हा फरक लक्षांत न आल्याकारणाने अव्वल इंग्रजींतील विद्वानांचे व लोकनायकांचे प्रयत्न भलत्याच दिशेने होत गेले असें आपणांस म्हणतां येतें. पाश्चात्य राष्ट्रे आपल्यापुढें गेलीं आहेत व आपणांस त्यांच्या बरोबरीला यावयाचें आहे; तेव्हा आपण प्रत्येक बाबतींत त्यांचें अनुकरण केलें म्हणजे सहज त्यांच्यासारखे होऊं—असें अनुमान त्यांनी बसविलें. परंतु या अनुमानपरंपरेतील कित्येक गोष्टी चुकलेल्या होत्या. ज्ञान व संस्कृति या गोष्टी भिन्न आहेत; पाश्चात्य राष्ट्रे त्यांच्या ज्ञानामुळें व शास्त्रीय दृष्टीमुळेंच आपल्यापुढें गेलीं आहेत; तेव्हा तेवढ्या गोष्टीच आपण त्यांच्यापासून घेतल्या म्हणजे झालें—अशा तऱ्हेचा विवेक या अव्वल इंग्रजींतील विद्वानांना करतां आला नाही. पाश्चात्यांचें सर्वच कांही अनुकरणीय असा अविवेकाचा समज या विद्वन्मंडळांत रूढ झाला. या अविवेकाची मजल येथपर्यंत गेली, कीं इंग्रज लोक दारू पितात तेव्हा दारू पिणें चांगलें व आपणही दारू पिण्यास सुरवात केली पाहिजे—असा सिद्धांत प्रामाणिकपणें प्रतिपादण्यांत

येऊं लागला व त्याचप्रमाणे आचरणही सुरू झाले. अशी अविवेकाची स्थिति फार कालपर्यंत राहिली नाही. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या सुमारास या बाबतीत विवेक करण्यास सुरवात झाली. '१. ज्ञान व संस्कृति भिन्न आहेत. २. पाश्चात्यांपासून सर्व तऱ्हेचे ज्ञान आम्हास अवश्य घेणे आहे व ते जितक्या ज्ञपाट्याने आम्ही घेऊं तितकें चांगलेंच आहे. ३. ज्ञानाबरोबर त्यांच्या संस्कृतीचा व सामाजिक कल्पनांचाही स्वीकार करण्याचें आम्हांस कांही कारण नाही; आमच्या राष्ट्राला आपली स्वतःची संस्कृति आहे व तिची जोपासना करण्यानेच राष्ट्राची खरी उन्नति होणार आहे. ४. मात्र पाश्चात्यांच्या संस्कृतीतून देशाभिमान, शिस्त, संघटनकौशल्य इत्यादि कांही राष्ट्रीय गुण आपण अवश्य घेतले पाहिजेत; कारण या राष्ट्रीय सद्गुणांची आमच्या संस्कृतीमध्ये मोठी उणीव आहे'—अशा तऱ्हेचीं तत्वे देशाच्या विचारसरणीत विष्णुशास्त्रीप्रभृति लोकनायकांनी रुढ केली व आजपर्यंत देशांतील सर्व विचारी पुढाऱ्यांनी याच तत्वांचा पुरस्कार केला आहे. हीं तत्वे म्हणजेच आमच्या राष्ट्रीय प्रगतीच्या कार्यातील चतुःसूत्री आहे व या चतुःसूत्रीचें आम्ही जितकें जितकें अवलंबन करूं तितका आमच्या उत्कर्षाचा काळ जवळ येणार आहे.

प्रकरण दुसरें.

ज्ञानमार्गावरील मनुष्याची दौड : प्रागैतिहासिक काल.

ज्ञानासाठी मनुष्याची एकसारखी धडपड चाललेली आहे असें या पुस्तकाच्या प्रारंभी म्हटलें आहे ते एका दृष्टीने विशेष समर्पक आहे. मनुष्याने आजपर्यंत संपादिलेलें ज्ञान व केलेली प्रगति त्याला सुखसुखी करतां आलेली नाही. ही प्रगति करण्यासाठी त्याला युगानुयुगे फारच धडपड किंवा खटाटोप करावा लागलेला आहे. धडपड करित ठेचाळत कां होईना परंतु तो इतक्या उंच जागेवर सध्या चढून आला आहे, कीं त्याला आपल्या अगदी प्रारंभीच्या परिस्थितीची कल्पनाही होणें शक्य नाही. सध्याची आपली राहणी, आपले विचार व आपल्या जीवनाची साधनसामग्री प्राथमिक

काळच्या मनुष्याहून इतकी भिन्न बनली आहे, की त्या वेळचा मनुष्य आतां पृथ्वीवर पुनः अवतीर्ण झाल्यास त्याला हे प्रतापी प्राणी आपलेच वंशज आहेत की काय याचा संशय वाटल्याखेरीज राहणार नाही. आग-गाड्या, विमाने, अजस्र यंत्रसामग्री, अमेरिकेंतील चाळीस चाळीस मज-त्यांच्या इमारती, या आधुनिक सुधारणेच्या गोष्टी तर सोडूनच देऊं. मनुष्याच्या जीवनांत झालेली प्रचंड उत्क्रांति लक्षांत येण्यास अगदी साध्या गोष्टींचे दाखले घेतले तरी पुरे होणार आहेत. आपण सर्व देशांतील माणसें दूध पितो व दुधाचे अनेक पदार्थ करून ते खाण्यामध्ये उपयोगास आणतो. गाय, म्हैस इत्यादि प्राण्यांच्या दुधाचा हा उपयोग आपणांस इतका स्वाभाविक व अपरिहार्य वाटतो, की कधी काळीं सर्व मानवजाति दुधातुपाच्या लव-लेशास स्पर्शही न करितां राहात असेल अशी आपणांस कल्पना येत नाही. परंतु एके काळीं अखिल मानवजाति दुधाशिवाय राहात होती इतकेंच नव्हे तर प्राण्यांच्या दुधाचा आपल्या स्वतःच्या पोषणासाठीं असा उपयोग करतां येईल हें ज्ञानही हजारो वर्षे मनुष्यांना झालें नव्हतें, असे शास्त्र-ज्ञांनी सिद्ध केलें आहे. लोखंड ही धातु सध्या इतकी सामान्य झालेली आहे, की लोखंडाच्या वस्तूंचा प्रत्यक्ष किंवा परंपरेने उपयोग न करितां आयुष्य कंठणें ही गोष्ट आपणांस अशक्य वाटेल. परंतु लोखंडाचा शोध तर मनुष्याने अगदीच अलीकडच्या काळीं लाविलेला आहे. तीन साडे-तीन हजार वर्षांपूर्वी खनिज लोखंड मनुष्यास माहीत नव्हतें. तथापि त्याच्या पूर्वी अनेक समाज व साम्राज्ये या भूतलावर होऊन गेलेली असून त्यांनी त्या वेळच्या सुधारणेचें, ज्ञानाचें, व प्रगतीचें शिखर गाठलेलें होतें ! अशीं उदाहरणे अनेक देतां येतील. यावरून मानवी समाज केवढ्या कष्टाच्या वाटेने आजपर्यंत चालत आला आहे व केवढा ज्ञानाचा साठा त्याने या अवकाशांत आपल्याजवळ जमा केला आहे याची अंधुक तरी कल्पना वाचकांस येईल.

अगदी प्रारंभी मनुष्य व इतर प्राणी यांच्यामध्ये फारसा फरक नव्हता. जवळ जवळ मनुष्यासारखे असे कांही प्राणी पृथ्वीतलावर उत्पन्न व्हाव-याला लागून तीन चार लाख वर्षे लोटलीं असावीत; तथापि सध्याच्या मनुष्यासारखीच शरिराची व मेंदूची रचना असलेला मनुष्यप्राणी भूतलावर

१४ २. ज्ञानमार्गावरील दौड: प्रागैतिहासिक काल

अस्तित्वांत येऊन पन्नास साठ हजार वर्षांपेक्षा फारसा अधिक काळ लोटला नसावा असा शास्त्रज्ञांचा कयास आहे. या साठ हजार वर्षांपूर्वीच्या मनुष्याचें जीवन पुष्कळ अंशी इतर प्राण्यांसारखेंच होतें. इतर प्राणी येवढ्या अवकाशांत जागच्या जागीच राहिले, मनुष्याने मात्र पुढें दौड मारिली, येवढाच काय तो फरक. इतर कित्येक प्राण्यांमध्ये अन्नाचा संग्रह करण्याची, सुंदर व सोईस्कर घरेही बांधण्याची प्रवृत्ति आपल्यास दिसून येते. मुंग्यांसारखे प्राणी तर समाज करून राहतात व त्यांच्यामध्ये कांही एका प्रमाणापर्यंत श्रमविभागही अस्तित्वांत आलेला आढळतो. कांही प्राण्यांमध्ये तर उच्च मनोवृत्तीचीही कांहीशी वाढ झालेली दिसून येते. वानरांना अलंकारांची आवड असते व तीं दगड, काडी वगैरे क्षुल्लक हत्यारांचाही उपयोग करितात. कांही प्राण्यांना आपल्या पिलांच्याविषयी ममता वाटते. अगदी प्रारंभी मनुष्याचें जीवन याच्यापेक्षा पुढारलेलें नव्हतें इतकेंच नव्हे तर वर वर्णन केलेल्यापैकी अन्नाचा संग्रह करणें, घरे बांधणें या गोष्टी देखील त्यास अवगत नव्हत्या. वाघ, सिंह, घोडा, वानर यांच्याप्रमाणें, भूक लागली म्हणजे भक्ष्याच्या क्षोधार्य निघून मोठ्या कष्टाने एकाद्या प्राण्याची पारध करून त्याचें मांस कच्चेच खाणारा असा तो पशुवृत्तीचा प्राणी होता.

तथापि प्रगतीचीं बीजे मात्र त्याच्यांत प्रारंभापासूनच होती यांत कांही शंका नाही. फारच प्राचीन काळी म्हणजे चाळीस हजार वर्षांपूर्वी विस्तृत निर्माण करण्याची कला तो शिकत होता. मानव जातीने लावलेला हा बहुधा पहिला व सर्वांत महत्त्वाचा शोध होय. या एकाच गोष्टीमुळे मनुष्य जातीमध्ये व इतर प्राण्यांमध्ये एकदम किती तरी अंतर पडलें. त्याचप्रमाणें इतर प्राण्यांची पारध करण्यासाठीं दगडाचीं व लाकडाचीं हत्यारें करण्यासही तो हळू हळू शिकला.

अगदी प्राचीन काळचीं माणसें सध्यांच्या माणसांपेक्षा फार चांगलीं, अत्यंत सद्गुणी व ऋषितुल्य होती असें मानण्याकडे कित्येकांची प्रवृत्ति असते. ही प्रवृत्ति जशी चुकीची आहे, त्याचप्रमाणें त्या प्राथमिक काळांतील माणूस म्हणजे बहुतांशी राक्षसी, बुद्धिहीन व अंतःकरणशून्य असा प्राणी होता असें मानणेंही चुकीचेंच होणार आहे. बाह्य देखावा सोडून देऊन अंतर्गत बुद्धि व मनोवृत्ति यांच्या संबंधानें जर पाहिलें तर प्राचीन

काळचा मनुष्य सध्याच्या मनुष्यासारखाच सरासरी होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. चाळीस हजार वर्षांच्या वापराने मनुष्याने आपली विवेचक शक्ति थोडी अधिक तीक्ष्ण केली असेल व आपले मनोधर्मही अधिक उदात्त व सौंदर्यग्राही बनविले असतील. परंतु ही अशी वाढ देखील फार थोडी झाली असावी, व नवीन कोणत्याही मनाच्या शक्ति तर त्याने फारकरून संपादन केल्याच नसाव्या; कारण प्राचीन काळच्या मनुष्याचा व सांप्रतच्या मनुष्याचा मेंदू सारखाच असलेला दिसून येतो, असें शारीर-शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. सध्याच्या समाजांतील मनुष्य प्राचीन मनुष्यापेक्षा अनेक पटीने ज्ञानी व सौंदर्यग्राही बनतो याचें कारण आजपर्यंत साठविलेल्या प्रचंड ज्ञानाचें व सौंदर्यविषयक कल्पनांचें शिक्षण प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने, जन्मापासून त्यास मिळत असतें हेंच होय; तो प्राचीन-काळच्या मनुष्यापेक्षा अधिक बुद्धिमान असतो हें नव्हे, असें शास्त्रज्ञांचें मत आहे.

उदाहरणार्थ, स्वतःची शोधकबुद्धि मनुष्य प्रारंभापासूनच दाखवूं लागला होता आणि त्याचबरोबर त्याची सौंदर्यदृष्टीही एका विशिष्ट स्वरूपांत प्रकट होत होती. शोधक बुद्धीचा परिणाम विस्तृत निर्माण करण्यांत व हत्यारें तयार करण्यांत दिसून आला हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याची सौंदर्यदृष्टि व कलेविषयी आवड चित्रकलेच्या द्वारा प्रकट होऊं लागली. अत्यंत प्राचीनकाळीं अस्थींच्या तुकड्यांवर व दगडांवर कोरलेलीं हरिण, मॅमथ (पूर्वकालीन हत्ती) यांचीं चित्रें उपलब्ध झालीं आहेत. सध्यां भाषेचा व वाङ्मयाचा विस्तार चित्रकलेपेक्षा इतक्या अधिक प्रमाणांत झाला आहे कीं भाषा ज्या वेळेस कदाचित् अस्तित्वांतही आली नसेल अशा वेळीं चित्रकलेंत मनुष्याने पुष्कळच प्रगति केली होती ही गोष्ट आपणास खरी वाटणार नाही. परंतु चित्रकला ही मनुष्याने निर्माण केलेल्या कलांपैकी अत्यंत प्राचीन कला होय ही गोष्ट शास्त्रज्ञांनी शोधून काढलेल्या अवशेषांवरून सिद्ध झाली आहे.

पुढें मनुष्य हळू हळू दोन गोष्टी शिकला. एक अन्नाचा संग्रह करणें व दुसरी निवाऱ्यासाठीं गुहांचा आश्रय करणें. मनुष्य हा पूर्णपणें मांसा-हारी कधीच नसावा, अगदी प्रारंभीपासूनच तो थोडा तरी कंदमूळफळांचा

आहार घेत असला पाहिजे, असे शास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे. पुढे चौथे हिमयुग संपून जाऊन हवेंतील थंडी जसजशी कमी होत चालली तसतसे मध्ययुरोपामध्ये अरण्य अधिकाधिक वाढू लागले आणि त्यामध्ये खाद्य-पदार्थ जसजसे जास्त मिळू लागले तसतशी मांसाहार करण्याची मनुष्याची प्रवृत्ति कमी होत गेली. खाण्यासाठी प्राणी मिळविणे त्यावेळी फारच कष्टाचे असे. मोठमोठ्या प्राण्यांच्या मानाने मनुष्य हा मूलतः दुबळा आणि त्या कालांत त्याजवळ हत्यारही अत्यंत कमी प्रतीची होती. तेव्हा मोठाल्या प्राण्यांशी झटापट करण्यांत बाजू मनुष्याच्याच आंगलट येण्याचा संभव फार. एखादा मोठा काळवीट, घोडा किंवा हत्ती मारण्यास सांपडला तर ते आपले रानटी पूर्वज तो कपिलाप्रघीचाच योग समजून मोठे आनंदित होत असतील यांत संशय नाही. लहानसान प्राणी मात्र नेहमी थोडे बहुत मिळत असावे. पुढे झाडी वाढल्याकारणाने कंदमूळफळे मुबलक मिळू लागली, तेव्हा अर्थात मनुष्य वनस्पत्याहार अधिक प्रमाणांत करू लागला असावा व त्यामुळेच अन्नाचा संग्रह करण्याची प्रवृत्ति त्याच्यामध्ये उत्पन्न झाली असावी. कारण मांस कुजून निकामी होत असल्यामुळे त्याचा फार वेळ संग्रह करणे अशक्य असते; कंद, फळे वगैरे वनस्पति-जन्य पदार्थ अधिक टिकू शकतात.

अगदी प्रारंभीच्या काळी मनुष्य हा वाघसिंहांसारखा एकेकटा फिरणारा प्राणी होता. नेहमी भक्ष्यशोधार्थ इकडे तिकडे हिंडावे. खायला मिळाले म्हणजे भक्ष्य खाऊन घेऊन पाणवठ्यावर जाऊन पाणी पिऊन कोठे तरी एकीकडे निजून राहावे याप्रमाणे त्याचा अगदी प्रारंभी कार्यक्रम असेल. परंतु मनुष्याने विस्तवाचा शोध जसा लावला तशी ही स्थिति पालटून मनुष्य हळू हळू कळप करून राहू लागला असावा. अग्नि उत्पन्न करणे त्याकाळी फारच कठीण आणि त्याची जरूरी तर सर्वांस, तेव्हा सर्वांचे ते एक मोठेच आकर्षणस्थान बनले. अग्नीच्या भोवती नेहमी एकत्र जमण्याची वहिवाट पडल्यानंतर हळूहळू तेवढ्या माणसांचे एकमेकांशी संबंध दृढतर होत गेले. अशाच रीतीने लवकरच माणसांच्या टोळ्या बनल्या. पुढे हळू हळू बऱ्याचशा टोळ्या एकत्र होऊन त्यांचे समाज बनण्याची क्रिया सुरू झाली. ऐतिहासिक कालामध्ये असे अनेक समाज बनलेले असून त्यांनी

स्थलांतरें केल्याचीं किंवा इतर समाजांवर स्वाऱ्या केल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें आपणांस आढळतात.

आयुधांमध्ये मनुष्य हळूहळू प्रगति करीतच होता. दगडांचांचि परंतु अत्यंत सफाईदार, तीक्ष्ण धारेचीं किंवा अणकुचीदार टोकांचीं हत्यारें करण्याचें कसब त्याने चांगलेंच संपादन केलें. परंतु कित्येक हजार वर्षांनी त्याने नवीनच एक शोध लावला. तो तिरकमळ्याचा होय. हें मनुष्याने तयार केलेलें पहिलें खरें अस्त्र होय. आतां प्राण्यांची पारध करणें अधिक सुरक्षित बनलें. पूर्वी अगदी जवळ जाऊन प्राण्याला मारावें लागत असल्यामुळें मनुष्यास ती एक प्राणघातक झटापटच प्रत्येक वेळेस करावी लागत असे. आतां लांब उभें राहून प्राण्यांस बाणांच्या योगाने जायबंदी करतां येऊं लागलें. बाणांना दगडांचेच अणकुचीदार टोके केलेले फाळ लावीत असत.

यानंतर एक फारच महत्वाचा शोध मनुष्याने लाविला. तो म्हणजे अन्न शिजवून खाण्याचा होय. हा शोध केव्हा लावला याचा नीटसा अंदाज शास्त्रज्ञांसही करितां येत नाही; व तो कसा लावला हेंही त्यांस कोडेंच आहे ! सुमारे पंधरा वीस हजार वर्षांपूर्वीपासून तरी ही भाजून किंवा शिजवून खाण्याची कला अस्तित्वांत आली असावी. प्रथम तो मांस भाजण्यास शिकला आणि बराच काळ लोटल्यानंतर मग शिजविण्यास शिकला असला पाहिजे. कारण फार पूर्वी त्याच्याजवळ शिजविण्यास भांडींच नव्हती. भाजून खावयाला तरी प्रथम तो कसा शिकला याविषयी अनेक तर्क केलेले आहेत. एक तर आपोआप लागलेल्या आगीमध्ये होरपळलेले प्राणी खाण्याचा प्रसंग मनुष्यावर वरचेवर येत असावा आणि त्यावरून भाजलेल्या मांसाची गोडी लागून प्राणी भाजून खाण्याचें त्याला सुचलें असावें; किंवा विस्तव लावून प्राणी मारण्याची युक्ति त्यास प्रथम सुचली असावी आणि अशा प्राण्यांचा भाजलेला भाग खातांना त्याला भाजलेल्या मांसाची लज्जत कळून येऊन त्याने पुढें मुद्दाम सर्व प्राणी भाजण्यास सुरवात केली असावी. कसेंही असो. हा मनुष्याचा फार महत्वाचा शोध होय यांत शंका नाही.

बऱ्याच प्राचीन काळीं म्हणजे अंदाजे वीस हजार वर्षांपूर्वी मनुष्य हळूहळू गुरांना माणसाळविण्यास शिकला. जनावरे हींच मनुष्याचे मुख्य खाद्य पदार्थ असल्याकारणाने त्याच्या मागे मागे हिंडण्याची मनुष्यास एकसारखी पाळी येत असली पाहिजे. पुढे गुराच्या कळपाना चारा कमी झालेल्या प्रदेशांतून मुबलक चारा असलेल्या प्रदेशात नेणे, ती आपल्यापासून फार दूर जात असल्यास काही तरी आडकाठी करून त्यांना जाण्यास प्रतिबंध करणे—असे होत होत हळूहळू तो गुराच्या कळपावर पूर्णपणे स्वामित्व गाजवू लागला असावा. अत्यंत प्राचीन काळीं, म्हणजे तीस एक हजार वर्षांपूर्वी, त्याने घोड्यास माणसाळविले असावे असा काही विद्वानाचा तर्क आहे. पुढे निओलिथिक म्हणजे नूतनपाषाणयुगांतील मानवांचा समुदाय ज्यावेळीं युरोपात पसरला त्याच्यापूर्वीच शिकारीस फार उपयोगी पडणारा कुत्रा हा त्याने पूर्णपणे माणसाळविला होता. नंतर काही हजारवर्षांनी गार्ह, बैल, शेळ्या इत्यादि जनावरे मनुष्याने आपल्या कबजांत आणली. अशा रीतीने कित्येक हजार वर्षे, म्हणजे सध्याच्या काळापूर्वी वीस हजार वर्षांपासून तो बारा हजार वर्षांपर्यंत, मनुष्याची ही पशुपालवृत्ति कायम राहिली असावी. या काळांत या जनावरांचा मुख्य उपयोग अर्थात् खाण्याकडेच होत होता. शेतीकडे व दूधदुभत्याकडे त्यांचा उपयोग होण्यास कित्येक हजार वर्षांचा काळ लोटवा लागला.

पुढे मनुष्य लाकडाची, दगडाची व सरतेशेवटीं मातीची भांडी करण्यास शिकला. हीं मातीचीं भांडीं अर्थात् तो हातानेच ओबडधोबड बनवीत असे. चाकाची कल्पना पुढे फारच उशिरा निघाली. त्याचप्रमाणे प्रारंभी हीं भांडीं भाजीत नसत. नुसतीं सुकलीं म्हणजे उपयोगांत आणीत असत.

हा वेळपर्यंत बरीचशी संघटित अशी कुटुंबव्यवस्था मनुष्याने अमलांत आणली असावी. सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने पाहता ही मनुष्याने घेतलेली फार महत्त्वाची उडी होय. कुटुंबव्यवस्था अमलांत आल्याने पूर्वीचें रानटीपण जाऊन मनुष्यास एकदम सुधारलेंपण प्राप्त झालें. कुटुंब ही प्रामुख्याने आर्थिक व कांही अशीं राजकीय हेतूंनी बनलेली संघटना होती. बहुतेक सर्व ठिकाणीं पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्था अमलांत आली.

व पुरुषांचें स्वामित्व स्त्रियांवर स्थापित झालें. अर्धवट शिथिल असा पतिपत्नीसंबंध स्त्रीपुरुषांमध्ये निर्माण झाला. पुरुषांकडे पारध करण्याचें व प्रसंग पडल्यास लढाई करण्याचें काम आलें. स्त्रियांकडे अपत्योत्पादन व अपत्यसंगोपन हीं कामें निसर्गानेच दिलीं होतीं. या शिवाय बाकीचीं सर्वप्रकारचीं कामेंही त्यांच्याच अंगावर पडलीं.

कुटुंबव्यवस्था ज्या काळांत अमलात आली तो काळ मानवी जीवनाच्या इतिहासात फारच मोठ्या क्रांतीचा झाला स्त्रियांचीं कर्तव्ये व पुरुषांचीं कर्तव्ये भिन्न होऊन स्पष्ट असा श्रमविभाग अमलात आल्यानंतर अनेक कलामध्ये व विद्यांमध्ये मनुष्याची झपाट्याने प्रगति झाली. विणण्याची कलाही कदाचित् पूर्वीच अस्तित्वात आली असली तरी कुटुंबव्यवस्था अमलांत येऊन ती कला स्त्रियांच्या हातात पडल्यानंतर तिच्यांत अधिक वेगाने प्रगति झाली यात शंका नाही. चट्या, टोपल्या वगैरे विणता विणतां हळूहळू तण, वाक यासारख्या तंतुमय पदार्थांचें सूत काढून त्यांचीं वस्त्रे विणण्यासही सुरवात झाली. कापसाचें सूत काढून वस्त्रे विणण्याची कला मात्र या मानाने अलीकडची असून ती हिंदुस्थानात उत्पन्न झाली असावी ही गोष्ट उघड दिसते.

त्याचप्रमाणें ग्वाय द्रव्यें जमा करून ठेवण्याचें काम स्त्रियांकडे असल्याकारणाने त्यांनी एक फारच महत्त्वाची विद्या प्रचारांत आणली. ती म्हणजे कृषिविद्या होय. आपोआप उगवलेलें धान्य वगैरे कापून घेऊन त्याचा संग्रह करण्याचें काम मनुष्य पूर्वीपासूनच करीत असे. म्हणजे कापणी करण्याचें काम तो अगोदरच शिकलेला होता. परंतु हळूहळू असें आपोआप उगवलेलें धान्य विरल होऊन तें मिळण्याची जरा पंचाईत पडूं लागली असावी. अशा अडचणीमुळें आपणा स्वतःलाच धान्य निर्माण करतां येईल कीं नाही हें पाहण्याकडे मनुष्याची बुद्धि वळली असावी. धान्य व फळांचें बी हें इतस्ततः सांडलें असतां योग्य कालीं तें उगवून त्याच्यापासून पुनः सुबलक धान्य व फळें उत्पन्न होतात ही गोष्ट अन्नाचा संग्रह करणाऱ्या मनुष्याच्या, विशेषतः स्त्रियांच्या, लक्षांत आली असली पाहिजे. यावरूनच बुद्धिपुरस्सर पेरणी करण्याची कल्पना त्यांना सुचून हळूहळू शेती करण्यास सुरवात झाली. निदान दहा बारा हजार वर्षांपूर्वी-

पासून तरी युरोपांतील मनुष्यसमाज शेती करू लागला असावा असा शाल्लज्ञांचा कयास आहे. परंतु युरोपामध्ये हा समाज ज्या प्रदेशांतून आला त्या प्रदेशांत याच्यापूर्वीच एक दोन हजार वर्षे शेतीस सुरवात झाली असण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

ही प्रारंभीची शेती अर्थातच अगदी साधी व हीन दर्जाची होती. नांगरणे, जमीन कसणे व त्यासाठी जनावरांचा उपयोग करणे या गोष्टी बऱ्याच मागाहून आल्या. हळू हळू जनावरांच्या दूधदुभत्याचा उपयोगही मनुष्याने स्वतःकरितां करण्यास सुरवात केली.

युरोपांत व पश्चिमेकडील देशांत गहू व सातू आणि पूर्वेकडील देशांत तांदूळ यांची शेती आज निदान दहा बारा हजार वर्षे तरी चालू आहे. हिंदुस्थानामध्ये गहू, सातू व तांदूळ या तीनही धान्यांच्या लागवडीचा पूर्वीपासूनच संयोग झाला असावा.

शेती करावयास लागल्यापासून मनुष्यसमाज पुरता सुधारला असें समजावयास हरकत नाही. कृषिप्रधान देशामध्ये आजच्या घटकेस जी समाजरचना आहे ती सुमारे आठ दहा हजार वर्षे थोड्याफार फरकाने तशीच चालत आलेली आहे. दहा हजार वर्षांपूर्वी कृषिविद्येच्या योगाने समाजाची जी एक घडी बसली तीच अठराव्या शतकांतील औद्योगिक क्रांति होईपर्यंत सर्व जगांत सरसहा कायम होती व अजूनही हिंदुस्थानासारख्या कृषिप्रधान देशांत ती पुष्कळ अंशाने कायमच आहे. शेतीस सुरवात झाल्यापासून मनुष्य जमिनीस चिकटून राहू लागला. जमीन ही सर्वांत महत्वाची मालमत्ता बनली. शेतजमिनीच्या जवळपास पाण्याची सोय पाहात त्याने स्थायिक वसाहत करण्यास प्रारंभ केला. हळू-हळू टोळ्यांच्या सामुदायिक वसाहती होऊन त्यांचीं खेडीं बनलीं. शेतीचा प्रसार होऊन मालाची निपज वाढू लागल्यानंतर अनेक कुटुंबांपाशीं वर्षभर पुरून उरेल इतका गळा साठू लागला. तेव्हा धान्य देऊन आपल्याला आवडेल तो दुसरा जिन्नस इतरांपासून घेण्याची प्रवृत्ति होऊ लागली. अर्थात् जिनसांची देवघेव बरीच होऊ लागली; म्हणजे व्यापार सुरू झाला. टोळ्यांच्या स्थाने राहात असतां ज्यांची कारागिरीकडे विशेष प्रवृत्ति होती असे लोक खेडीं स्थापन होतांच त्यांतील कारूनारू बनले. शकुन सांगणारे

व जादूटोणा करणारे असे जे गृहस्थ होते ते धर्मपुरोहित व ग्रामजोशी बनले. अशा रीतीने खेड्यांतील समाज तयार झाला. श्रमविभागाचें तत्त्व केवळ कुटुंबापुरतेंच न राहतां समाजावरही त्याने अंमल बसविला.

शेतकरी, कारागीर व पुरोहित असे धंद्याच्या दृष्टीने समाजाचे तीन वर्ग बनले. आपल्या हिंदुस्थानांतील चातुर्वर्ण्यरचना या विभागणीपासून फारशी दूर नाही हें सहज दिसून येईल. पुरातन काळीं मनुष्य जेव्हा टोळ्या करून राहूं लागला तेव्हा इतर टोळ्यांशीं लढण्याचा प्रसंग त्याला हमेशा येत असला पाहिजे. प्रारंभीं टोळींतील सगळींच माणसें, निदान सर्व पुरुष, लढाईवर जात असत. परंतु पुढें कृपकावस्थेंत येऊन मनुष्यसमाज जेव्हा स्थायिक झाला तेव्हा शेतकरी करणारे लोक साहजिकच युद्धासारख्या धोक्याच्या कामांत जीव घालण्यास नाखूप होऊं लागले. याच्या उलट लढाऊ वृत्तीचे असे कांही लोक समाजांत होतेच. त्यांनी हें धोक्याचें व धाडसाचें काम स्वतःच करण्याचें पत्करिलें व त्याबरोबरच मिळणाऱ्या मानाचे व सत्तेचेही ते अधिकारी झाले. अशा रीतीने लढाऊ व राजसत्ताधारी लोकांचा वर्ग बहुधा प्रत्येक देशांत उत्पन्न झाला. भरतखंडांत या सर्व वर्गांना अधिक संकुचित व निर्बन्धयुक्त स्वरूप प्राप्त झालें येवढेंच.

मनुष्यजातीच्या प्रगतीचा मागोवा घेत घेत आपण आतां इतिहास-कालाच्या प्रवेशद्वारापर्यंत आलों आहों. येथपर्यंत मनुष्याने केलेल्या प्रगतीचें सिंहावलोकन करून मग पुढें ऐतिहासिक काळांत प्रवेश करूं. हा वेळपर्यंत मनुष्याने एकंदर किती गोष्टी मिळविल्या व ह्या कालाच्या अखेरीस किती गोष्टी मिळवावयाच्या राहिल्या होत्या हें पाहणें फार मनोरंजक होईल. प्रागैतिहासिक काळाच्या अखेरीस सुसंघटित समाजव्यवस्था व पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्थाही अस्तित्वांत आली असून खेडीं व गावें यांची चस्ती झाली होती. शेतकरीचा व्यवसाय मोठमोठ्या नद्यांच्या काठच्या सुरीक प्रदेशामध्यें उत्तम स्थितींत चालला असून जनावरांचा उपयोग शेतीच्या कामाकडे करून घेण्यांत येत होता. घोडा, बैल, गाय, शेळी व कुत्ता हे प्राणी मनुष्याने माणसाळविले होते. घरे ठिकठिकाणच्या स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें मातीच्या विटांचीं अगर दगडांचीं बांधलीं जात. लाकडाचा उपयोग अर्थात् सर्वत्र करण्यांत येत असेच. तथापि कापण्याची

हत्यारें फार तीक्ष्ण नसल्याकारणाने सुतारकामाची फारशी प्रगति झाली नसावी. तिरकामटा, भाले, कुऱ्हाडी, वगैरे हत्यारें उपयोगांत होती. मात्र तीं सर्व लाकडाचीं, दगडाचीं किंवा हाडकांचीं होती. धातूपैकी सोने व कदाचित् चांदी यांची माहिती मनुष्यास झालेली असावी. या प्रागैतिहासिक काळाच्या शेवटीं शेवटीं तांब्याची माहिती मनुष्यास झाली असावी. कित्येक वर्षे मनुष्य आपलीं हत्यारें तांब्याचीं बनवीत होता. परंतु पुढें काथिलाचा शोध लागला व तांब्यांत थोडे कथील मिसळून ब्राँझ धातु तयार करण्याची कृति मनुष्याने काढली. ब्राँझ हें कठीण असल्यामुळें लोखंडाच्या अभावीं हत्यारें तयार करण्यास तेंच उपयोगी पडूं लागलें. भांडीं मातीचीं व वस्त्रे कातड्याचीं असत. ओढधोढ होड्या तयार करून नद्यांमध्ये व सरोवरांमध्ये पर्यटन करण्यास व प्रसंगविशेषीं समुद्रावरही जाण्यास मनुष्य त्यावेळीं विशेषसा भीत नसावा.

राजकीय दृष्ट्या समाजास सुसंघटितता प्राप्त होऊन त्यांचीं निरनिराळीं राज्ये बनलेलीं नव्हतीं. समाज थोड्याशा शिथिल अवस्थेंतच होता. तथापि टोळ्यांमध्ये व समाजांमध्ये पूर्वीपासून चालू असलेल्या वहिवाटीना कडक निर्बंधांचें स्वरूप प्राप्त झालेलें असल्यामुळें या निर्बंधाच्या योगाने एक प्रकारें समाजाचें धारण होत होतें. म्हणजे धर्मशास्त्र किंवा कांयदा व नीति-शास्त्र हीं प्रत्यक्ष त्या त्या नावांनी जरी प्रसिद्धीस आलीं नव्हतीं तरी या शास्त्रांचा पाया चांगल्या रीतीने घातला जात होता यांत शंका नाही. थोड्या समजुतीवर आधारलेल्या कांही धार्मिक कल्पनाही त्या वेळच्या समाजांत अस्तित्वांत होत्याच. परंतु आपल्याला ज्ञानाच्या प्रगतीचा विचार कराव-याचा असल्यामुळें धर्माचा व लोककथांचा अत्यंत मनोरंजक व बोधप्रद विषय तसाच सोडून देणें भाग आहे.

कलापैकी चित्रकला ही फारच प्राचीन काळीं अस्तित्वांत आली असल्याबद्दल मागें उल्लेख केलाच आहे. चित्रकलेचे दोन प्रकार पहिल्यापासूनच विकसित होत होते. मनुष्याच्या दृष्टीस सभोवार जे पदार्थ व प्राणी पडत त्यांच्या आकृति काढण्याचा तो प्रयत्न करूं लागला. हा एक प्रकार होय. त्याला वस्तुनिदर्शक (representative) चित्रकला असें म्हणतां येईल. दुसरा प्रकार शोभेकरितां मातीच्या भांड्यावर किंवा बुरुड कामावर

कांही आकृति किंवा वेलबुट्या काढण्याचा (decorative). नैसर्गिक रंगांचें ज्ञानही त्याला बरेंच झालेलें होतें. गायनाची व वादनाची कलाही त्याने निर्माण केली असावी यांत शंका नाही. धनुष्य जेव्हा त्याने प्रचारांत आणलें तेव्हा त्याच्या टणत्काराने तुणतुण्यासारखी तंतुवाद्यें करण्याचें त्यास सहज सुचलें असावें. गाणें व नाचणें या तर निसर्गप्राप्तच कला आहेत. मनोविनोदना-सार्था सहज रीतीने मुखातून आल्याप काढणे ही अगदी स्वाभाविक गोष्ट असून तिजपासूनच गाण्याचा उगम झाला असला पाहिजे. आनंदाच्या प्रसंगी गाण्याची प्रवृत्ति होणें हें अगदी स्वाभाविक आहे. लहान मुलाच्या उदाहरणावरून ही गोष्ट आपल्यास दिसून येते. तेव्हा गायन, वादन व नर्तन या तीन्ही कला फार पुरातन काळीच सुरू झाल्या असाव्या याविषयी संशय वाटत नाही. अर्थात् या सर्व कला प्राथमिक व अविकसित अवस्थेंत होत्या हें सागणें नकोच. त्या वेळच्या विशेष पुढारलेल्या समाजांमध्ये भाषांची उत्पत्ति झालेली असावी. परंतु त्या भाषा अगदी त्रोटक व अपक्व स्थितीत असाव्या. लेखनकलेचा तर पत्ताही नव्हता. कदाचित् ईजिप्त वगैरे देशांमध्ये जी चित्रलिपी पुढें प्रचारांत आली तिची अगदी सूक्ष्म बीजें या काळाच्या अखेरीस दिसू लागलीं असावीं.

सुमारें आठ दहा हजार वर्षांपूर्वी मनुष्यप्राणी कोणच्या स्थितीला येऊन पोचला होता याची वर दिलेल्या वर्णनावरून सामान्य कल्पना येईल.

भूतलावर सर्वच ठिकाणीं मनुष्य जात इतक्या पत्त्याला येऊन पोचली होती असा याचा अर्थ नाही. सध्या ज्याप्रमाणें पृथ्वीवरील सर्व देश सुधारणेच्या एकाच अवस्थेमध्ये नाहीत त्याप्रमाणेंच पूर्वीच्या काळींही सर्व समाज सारखेच पुढारलेले असतील हें संभवत नाही. काही जमाती त्यावेळच्या मानाने देखील फारच मागासलेल्या अवस्थेमध्ये असल्या पाहिजेत. आज आठ दहा हजार वर्षे लोटल्यानंतरही आस्ट्रेलिया, टास्मेनिया वगैरे बेटांतील मनुष्यजाति त्या काळीं झालेल्या सुधारणेच्या पायरीपर्यंत चढलेल्या दिसत नाहीत. म्हणजे आजच्या सुधारलेल्या देशापेक्षा या जाती पंधरा हजार वर्षे मागे पडल्या आहेत असें आपणांस दिसून येतें.

प्राचीन काळच्या मनुष्यजातीची राहणी, समाजस्थिति व संस्कृति यांच्या अभ्यासाचें पाश्चात्य लोकांनी एक मोठें शास्त्रच बनविलें आहे.

त्याला इंग्रजीत अँथ्रोपॉलजी असे म्हणतात. त्या शास्त्रांतील विषयाचाच थोडासा अनुवाद शास्त्रीय वर्गीकरण व परिभाषा टाळून करण्याचा वर प्रयत्न केला आहे. पुढे दहाव्या प्रकरणामध्ये या शास्त्राचे प्रत्यक्षतः विवरण थोडेसे केले आहे त्यावरून त्याच्या स्वरूपाचे विशेष ज्ञान वाचकांस होईल.

प्रकरण तिसरे.

ज्ञानमार्गावरील मनुष्याची दौड : पुराणेतिहासकाल.

आज आपण इसवी सनाच्या विसाव्या शतकांत आहो. आजच्या घटकेपासून आठ हजार वर्षे मागे गेले म्हणजे इसवी सनापूर्वी ६००० वर्षे होतात. या कालमर्यादेपासून पुढे साधार व विश्वसनीय असा इतिहास थोडाबहुत उपलब्ध होऊ लागतो. म्हणून या मर्यादेच्या पुढील कालास ऐतिहासिक युग व पूर्वीच्या कालास प्रागैतिहासिक युग असे म्हणतात. ऐतिहासिक युगांत आपल्या कामासाठी आणखी दोन भाग पाडणे सोईचे होईल. पहिला पुराणेतिहासाचा काळ, इसवीसनापूर्वी ६००० वर्षांपासून इ. स. पू. ६०० वर्षांपर्यंतचा होय. त्यानंतर थेट आजपर्यंतचा उत्तरेतिहासाचा काळ मानावा. या उत्तरेतिहासकालामध्ये देखील इ. स. पू. ६०० पासून इ. स. ४०० पर्यंत प्राचीन काल, इ. स. ४०० ते १४५० मध्ययुगीन काल व इ. स. १४५० पासून पुढे अर्वाचीन काल असे तीन विभाग इतिहासज्ञांनी मानले आहेत. हे विभाग मुख्यतः युरोपच्या इतिहासास अनुसरून धरण्यांत आलेले आहेत हे साहजिकच आहे.

पुराणेतिहास कालांत एकंदर पांच मोठमोठी राष्ट्रे उदयास आली व त्यांनी ज्ञानाचा रथ पुढे हाकारला असे आपल्यास दिसून येते. ईजिप्त, क्रीट, मेसोपोटामिया, भारतवर्ष व चीन हीं तीं पांच राष्ट्रे होत. या सर्व राष्ट्रांची संस्कृति एकमेकांच्या संस्कृतीपासून भिन्न परंतु अत्यंत उच्च स्थितीला पोचलेली होती असे आपल्याला आढळून येते. यापैकी प्रत्येक

राष्ट्राच्या संस्कृतीचें आपण थोडक्यांत अवलोकन करूं आणि येकाने ज्ञानांत विशेष अशी कोणती भर घातली हें लक्षपूर्वक पाहूं.

ज्या समाजांनी कृषकावस्थेचा अवलंब केला त्यांची सुधारणा इतरांपेक्षा अगोदर व फार जलद झाली. मोठमोठी शहरे त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली; विद्या व कला यांचाही बराच उत्कर्ष त्यांच्यामध्ये झाला. परंतु अशा कृषिप्रधान संस्कृतीमध्ये एक प्रकारचा धिमेपणा, थंडपणा व धर्म-भोळेपणा दिसून येतो हीही गोष्ट त्यांच्याबरोबर लक्षांत ठेवली पाहिजे. कृषिप्रधान देशांमध्ये एकतंत्री राज्य लवकरच स्थापन होतें. व तेच त्यांना मानवतें. त्यामुळे लोकांमधील धाडस, पराक्रम, चलाखी, स्वतंत्रबुद्धि इत्यादि गुण यावे तसे उदयास येत नाहीत.

— १ —

इजिप्शियन संस्कृति शेतीच्या उत्कर्षावरच आधारलेली असल्यामुळे उपर्युक्त वर्णन तिला चांगल्या प्रकारें लागू पडतें. नाईल नदीच्या दोन्ही काठांवरचा सुमारे वीस मैल रुंदीचा पट्टा दरसाल तिच्या पुराबरोबर येणाऱ्या गाळामुळे अत्यंत सुपीक बनलेला आहे. या सुपीक पट्ट्यामध्ये होणाऱ्या शेतीच्या आधारावर इजिप्शियन उर्फ मिसरी लोकांची संस्कृति, सुधारणा किंबहुना सर्व जीवनयात्रा अवलंबून होती. ग्रीक इतिहासकार हिराडोटस याने ईजिप्तला 'नदीची देणगी' असें म्हटलें आहे तें अगदी खरें आहे. ईजिप्तचा राजकीय इतिहास आपणांस विशेष विस्ताराने अवलोकन करण्याची जरूरी नाही. इ. स. पू. ५००० च्याही पूर्वी तांबड्या समुद्रांतून कांही लोकानी स्वारी करून ईजिप्तवर आपली सत्ता स्थापन केली. पहिलें राजघराणें इ. स. पू. ५००४ या वर्षी स्थापन झालें. तेव्हापासून अलेक्झांडरच्या स्वारीपर्यंत म्हणजे एकंदर ४६७२ वर्षांमध्ये ३१ राजघराण्यांनी ईजिप्तवर राज्य केलें ! या दीर्घ कालावधीचे राजकीय दृष्टीने एकंदर तीन किंवा चार विभाग पाडतां येतात. इ. स. पूर्वी ५००० ते इ. स. पू. ३३५८ पर्यंतच्या कालविभागाला जुन्या राजवटीचा काल असें म्हणतात. या काळांत ईजिप्तचें राज्य भरभराटीच्या शिखराला पोचलें असून कलादिकांचा तेथे पुष्कळच उत्कर्ष झाला होता. इजिप्तचे विख्यात

पिरामिड याच काळांत तिसऱ्या व चवथ्या घराण्याच्या राजवटींत बांधले गेले. यांतील चिऑप्स राजाने बांधलेला सर्वांत मोठा पिरामिड ७०० फूट लांब असून ४५० फूट उंच आहे. पुण्याजवळच्या 'पर्वती' टेकडीची उंची सारी २६१ फूट आहे, यावरून हा मनुष्यकृत प्रस्तरराशि किती प्रचंड असावा याची कल्पना येईल. यानंतर ९ ते १४ या राजघराण्यांचा काळ अंतः-कलहाचा होता (इ. स. पू. ३३५८ ते २२१४). या काळांत लहान लहान संस्थानें स्थापन होणें, मोडणें वगैरे प्रकार चालू होते. पुढें हिक्सास नांवाच्या परकीय राजांनी आशियामधून येऊन ईजिप्तवर सत्ता स्थापन केली. हिक्सास राजांच्या तीन घराण्यांनी (१५-१७) राज्य केल्यानंतर इजिप्शियन लोकानी त्याच्याविरुद्ध बंड करून त्यांची सत्ता उलथून पाडली व स्वदेशीय राजघराण्याची राज्यावर स्थापना केली (इ. स. पू. १७०३).

येथून पुढच्या १८ ते २० या घराण्याच्या राजवटीस 'नूतन साम्राज्य' असें म्हणतात. या काळांत (इ.स.पू. १७०३ ते १११०) ईजिप्तची पुनः भर-भराट झाली. टॉटमीस, रॅमिसीस वगैरे राजानी मोठमोठी देवळे, कालवे वगैरे बांधले. यांच्या अमदानींत सीरिया, पॅलेस्टाईन इत्यादि प्रांत ईजिप्तच्या सत्तेखाली येऊन त्याचें साम्राज्य बनलें होतें. आणखी कांही घराण्यांनी (२१ ते २४) राज्य केल्यावर इ. स. पू. ७०० च्या सुमारास निग्रो जातीच्या राजांनी ईजिप्तला जिंकून कांही काल राज्य केलें. पुढें कांही काळ ईजिप्त बविलोनियन साम्राज्याच्या सत्तेखाली गेलें, कांही काळ इराणच्या सम्राटांनी त्याच्यावर सत्ता गाजवली व सरतेशेवटीं अलेक्झॅंडरने त्या प्राचीन देशास आपल्या साम्राज्याचा एक प्रांत बनविलें.

धार्मिक विचार किंवा पौराणिक कथा सोडून देऊन मिसरी लोकांच्या व्यावहारिक संस्कृतीचा विचार केल्यास त्यांनी विशिष्ट बाबतींत कांही अलौकिक प्रगति केली होती असें दिसत नाही. भूमितीचें ज्ञान त्यांना बरेंच झालें होतें, नाविककलेमध्ये त्यांनी बरीच प्रगति केली होती, शिल्पविद्ये-मध्ये व बांधकामामध्ये जगांतील लोकांस तोंडांत बोट घालावयास लावण्याच्या चिजा त्यांनी निर्माण करून ठेविल्या आहेत, हें सर्व खरें. परंतु त्यामुळें ज्ञानाच्या प्रांतांत त्यांनी फार मोठी आघाडी मारली होती असें सिद्ध होत नाही. आपल्या हातीं असलेल्या कर्तुमकर्तुम् सत्तेच्या जोरावर राजांनी व

धर्मपुरोहितांनी हजारो कारागीर व मजूर वर्षानुवर्षे कामाला लावले व त्यांच्याकडून प्रचंड पिरामिड व सुंदर देवळे बांधवून घेतलीं तर त्यांत विशेष अलौकिक असें कांही म्हणतां येत नाही. पुतळे, रंगीत चित्रे, जडावाचे दागिने, नक्षीचे विणकाम केलेले तागाचे कापड वगैरे पुष्कळच वस्तु संशोधकांस ईजिप्तमध्ये सापडल्या आहेत. जडावाचे दागिने करण्याच्या कलेबद्दल त्यांची प्रख्याति होती. परंतु या सर्व कलाकौशल्याच्या बाबतींत क्रीट बेटांतील लोकांची त्यांच्यावर कडी होती असें म्हणतात. रंगीत काच करण्याची कलाही इजिप्ती लोकांस साध्य झाली होती. त्यांचे ज्योतिषाचे व गणिताचे ज्ञान त्या काळच्या मानाने वन्यापैकी होतें. तात्पर्य, शास्त्रीय विचारांत त्यांनी फार मोठी अशी भर टाकली नसली तरी व्यावहारिक उपयोगाच्या विद्यांमध्ये त्यांचे राष्ट्र त्या वेळच्या पुढारलेल्या राष्ट्रांमध्ये प्रमुखत्वाने मोडण्याजोगें होतें यांत शंका नाही.

— २ —

ग्रीसच्या पूर्वेस व दक्षिणेस अनेक बेटांनी संकुलित झालेला जो समुद्राचा भाग आहे त्यास 'एजियन समुद्र' असें म्हणतात. त्यांतील बेटांपैकी सर्वांत मोठे व दक्षिणेकडचे जें बेट आहे त्यास 'क्रीट' असें म्हणतात. या क्रीट बेटाची संस्कृति इजिप्शियन उर्फ मिसरी लोकांच्या संस्कृती-इतकीच प्राचीन होती. एजियन समुद्राच्या सभोवारेच्या प्रदेशांत या संस्कृतीचा बराच प्रसार झालेला असल्याकारणाने हिला 'एजियन संस्कृति' असेंही म्हणतात. या संस्कृतीचे अवशेष उकरून काढण्याचें काम नुकतेंच म्हणजे मुख्यतः १९०० ते १९०७ पर्यंत करण्यांत आलें. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या कला व सुखविलासाची सामग्री यांमध्ये ही संस्कृति किती उच्च दर्जाला जाऊन पोचली होती हें ठळक रीतीने नजरेस येतें. तेथील संस्कृतीचें केंद्र जें क्नोसॉस शहर तें उकरून काढण्यांत आलें असून तेथील भव्य राजवाडा, त्यांतील अत्यंत सुंदर महाल, स्नानगृहे, पाण्याचे नळ या सर्वच गोष्टी अत्यंत आश्चर्यकारक आहेत. चित्रकला, शिल्प, तल्लू कापड, हस्तिदंतावरील व रत्नांवरील नक्षीकाम, धातूवरील नक्षीकाम, जडावाचें काम इत्यादि गोष्टींमध्ये प्रकट झालेले त्यांचे कौशल्य इतकें

नवल करण्याजोगें आहे कीं तसें कौशल्य आज देखील काचितच नजरेसं पडेल.

कलाकौशल्याच्या आणि सुखसोयीच्या साधनांचा इतका उत्कर्ष क्रीट बेटांत होण्याचें कारण तेथे तीन हजार वर्षे पूर्ण शांतता नांदत होती हेंच होय. याशिवाय ईजिप्त व बॅबिलोन येथील संस्कृति कृषिप्रधान होती तर क्रीटन लोकांची संस्कृति व्यापारावर व कारागिरीवर आधारलेली होती ही महत्त्वाची गोष्टही लक्षांत ठेवली पाहिजे. कारागिरी, कारखानदारी व व्यापार यांच्या जोरावर कसें अरंपार वैभव मिळवितां येतें याचें उदाहरण आपल्या डोळ्यांसमोर सध्या आहेच. तशीच स्थिति क्रीटचीही असली पाहिजे.

— ३ —

तैग्रीस व युफ्रेटीस या नद्यांच्या, पूर्वकाळीं अत्यंत सुपीक असलेल्या, दुआवामध्ये निर्माण झालेल्या संस्कृतीची कथाही जवळ जवळ ईजिप्तसारखीच आहे. 'मेसोपोटामिया' (दोन नद्यांमधील प्रदेश, अंतर्वेदी) हें या प्रदेशाला ग्रीक लोकांनी दिलेलें नांव आहे. सध्यां या प्रदेशाला इराक असें म्हणतात. पुरातनकाळीं या प्रदेशांत दोन राष्ट्रे नांदत होती. उत्तरेस 'असीरिया' व दक्षिणेस 'सुमेरिया'. पैकी सुमेरियामध्ये सुमेर नामक सुधारलेल्या कलाकौशल्यवान लोकांची अत्यंत प्राचीन काळापासून वस्ती असून ते लोक आपल्या धर्मपुरोहितांच्या अमलाखाली हजारो वर्षे सुखाने नांदत होते परंतु या लोकांचा प्रांतच सर्व बाजूंनी अरक्षित असल्यामुळे भोवतालच्या रानटी परंतु अधिक जोमदार अशा सेमिटिक वंशाच्या समाजांमधून एखादी लाट निघाली कीं ती हटकून या प्रदेशावर येऊन आदळे; व या लोकांमध्ये इतका जोम नसल्यामुळे हे परकीय जेत्यांचे दास बनत. परकीय जेते देखील या लोकांमध्येच मिसळून त्यांच्याप्रमाणें सुखासीन व मंद बनले म्हणजे दुसऱ्या एखाद्या रानटी लोकांच्या लाटेबरोबर तेही उखडले जात व पुनः नवीन राजवटी स्थापन होई. असा प्रकार पहिल्या-प्रथम इ. स. पू. २७५० या साली घडल्याचा दाखला मिळतो. सेमिटिक टोळ्यांचा पुढारी सारगोन हा सुमेरिया देश पादाक्रांत करून आपण

राजा झाला व त्याने 'अकेडियन' साम्राज्याची स्थापना केली. पुढे अशाच लोकांची दुसरी एक टोळधाड आली, व बॅबिलोन नामक शहरी त्यांची नवीन राजवटी सुरू झाली. या नव्या राजवटीपैकीच 'हामुराबी' नामक राजाच्या अंमलाखाली सर्व अंतर्वेदीचा प्रदेश एकत्रित झाला व त्याने 'पहिल्या बॅबिलोनियन साम्राज्या'ची स्थापना केली (इ. स. पू. १००).

या अंतर्वेदीपैकी उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेश 'असीरिया' नांवाने प्रसिद्ध आहे. हा सुमेरियाच्या मानाने बऱ्याच उशिरा उदयास आला. 'असूर' व 'निनवे' ही मोठी शहरे त्यांनी आपल्या प्रदेशांत वसविली. हे लोक लढाऊ प्रवृत्तीचे व अधिक पराक्रमी होते. त्यांच्या राजांनी दक्षिणेकडे चढाई करून बॅबिलोन काबीज केलें व 'असीरियन साम्राज्या'ची स्थापना केली (इ. स. पू. ७४५). ईजिप्त देश जिंकणारा असुरबनिपाल याच असीरियन घराण्यांतील एक सम्राट् होय.

पुनः एकदां 'खाल्डी' नांवाच्या सेमिटिक लोकांनी मीड लोकांच्या मदतीने या अंतर्वेदीवर स्वारी केली. निनवे व बॅबिलोन ही शहरे त्यांनी काबीज केली; आणि खाल्डियन साम्राज्याची स्थापना केली (इ. स. पू. ६०६). हे साम्राज्य फारच थोडा वेळ टिकलें. इराणचा राजा सायरस याने इ. स. पू. ५३८ मध्ये त्याचा नाश केला.

याप्रमाणें काळाच्या अगाध करणीचें सार हृत्पट्टिकेवर ठसविणारी ही साम्राज्यांच्या उत्कर्षविनाशाची काहाणी आहे !

ज्ञानाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगें ह्या काहाणींत फारसे कांही नाही. ज्ञानाच्या व कलाकौशल्याच्या बाबतींत ईजिप्त व बॅबिलोनिया यांचा दर्जा जवळ जवळ समान होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. बॅबिलोनियन लोकांनी ज्योतिषामध्ये ईजिप्तच्या लोकांपेक्षा बरीच अधिक प्रगति केली होती. व्यवहारापुरतें अंकगणितही त्यांच्यामध्ये प्रचलित होतें. परंतु याचा उलट फलज्योतिषाचें व शकुनापशकुनांचें बंड त्यांच्यामध्ये फारच होतें. मोठ्या समजुतींनी भरलेला धर्म व त्या धर्माची जोपासना करणारे धर्मपुरोहित यांचेही प्रस्थ तेथे अतिशय होतें. कृषिविद्या, नाविकविद्या, वास्तुविद्या, वगैरेंचा विकास इजिप्तसारखाच येथेही झाला होता.

जगाच्या सार्वत्रिक प्रगतीच्या दृष्टीने दोन तीन गोष्टी येथे अवश्य लक्षांत

टेम्प्लोजोग्या आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे लिपीचा शोध ईजिप्त व बॅबिलोन या दोन्ही राष्ट्रांनी स्वतंत्र रीतीने लावला ही होय. ईजिप्तमधील धर्म-गुरूंनी चित्रलिपि प्रचारांत आणली व तिचा पुढें बराच विकास केला. सुमेरियन लोकांनी ध्वनिदर्शक चिन्हांची लिपि निर्माण केली. ही लिपि मातीच्या विटावर अणकुचोदार लेखणीने लिहीत; तींतील अक्षरांचा आकार पाचरीसारखा दिमतो म्हणून तीस 'कीलाकृति (Cuneiform) लिपि' असें म्हणतात. या लिपीमध्ये बरेंचसें वाङ्मय व 'हामुराबीचें कोड' यासारखे कायद्याचे ग्रंथ बॅबिलोनियन लोकांनी लिहून ठेविले आहेत. सामान्य लोकांमधील स्वतें, करारनामे किंवा राजांची आज्ञापत्रें, तह, अशा व्यावहारिक स्वरूपाचें लिखाणही आजपर्यंत या विटांवर लिहिलेलें सांपडलें आहे. या लिखाणाचें वाङ्मयाच्या दृष्टीने महत्त्व कांहीही असो, लिपीची देणगी बहुतेक सर्व जगाला हाजत व बॅबिलोनिया या राष्ट्रांनी दिली यात शंका नाही. ईजिप्तच्या चित्रयुक्त लिपीपासूनच, तिच्यांत बॅबिलोनियाच्या लिपीचें थोडेसें मिश्रण करून, फिनीशियन नांवाच्या सर्व जगभर फिरणाऱ्या दर्यावर्दी लोकांनी आपली लिपि तयार केली. ही फिनीशियन लिपि युरोपांतील सध्याच्या लिपींची जननी होय. त्याचप्रमाणें ज्या 'ब्राम्ही' लिपीपासून हिंदुस्तानांतल्या सध्याच्या लिपि निघाल्या आहेत ती ब्राम्ही देखील फिनीशियन लिपीपासूनच निघाली असें पाश्चात्य पंडितांचें म्हणणें आहे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे चाकें लावलेल्या आणि जनावरांकडून ओढल्या जाणाऱ्या वाहनांचा (रथाचा) शोध व प्रचार ही होय. ही चक्रयुक्त वाहनं निदान इ. स. पू. ३००० वर्षे तरी प्रचारांत आलीं असावीं असें मोहेंजो दारा ययाल नवीन शोधांवरून अनुमान करावें लागतें.

तिसरी फार महत्वाची गोष्ट म्हणजे खानज लाखडाचा शोध व प्रसार ही होय. अशोधित धातूच्या दगडापासून शुद्ध लोखंड बनविणें व पुढें त्याचीं हत्यारें करणें या गोष्टी इ. स. पू. १५०० च्या सुमारास आशिया-मायनरमध्ये सररास सुरू होत्या. ईजिप्तमधील एका पिरामिडमध्ये लोखंडाचें एक पातें सांपडलें आहे. तें इ. स. पू. ३००० वर्षांपूर्वीतकें जुनें असावें असा तर्क आहे. लोखंडाचा शोध प्रथम हिंदुस्तानांत लागला असावा असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. उगम कोठेही असला तरी इ. स.

पू. १००० च्या सुमारास लोखंडाचा व पोलादाचा उपयोग सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांस माहीत होऊन लढाईचीं हत्यारें गैरे लोखंडाचीं बनविण्यांत येऊं लागलीं ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

- ४ -

यापुढें भारतीय संस्कृतीकडे आपणास वळलें पाहिजे. आरंभीं ही गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे कीं भरतवर्षातील अर्वाचीन काळची हिंदु संस्कृति ही पूर्वीं येथे नादणाऱ्या निदान दोन संस्कृतींच्या मिश्रणापासून निर्माण झालेली आहे. भरतवर्षामध्ये फार प्राचीन काळापासून द्रविड वंशातील लोकांची संस्कृति नादत होती ही गोष्ट सर्व विद्वानास आतां बहुधा मान्य झालेली आहे. या अत्यंत प्राचीन द्राविडो संस्कृतीचें स्वरूप काय होतें, तिचा समकालीन सुमेरी, बॅबिलोनी, मिसरी वगैरे संस्कृतीशीं कितपत संबंध होता या गोष्टींसंबंधाने विशेष माहिती उपलब्ध नाही. इ. स. पू. ३००० पर्यंत ही द्राविडी उर्फ मूलभारतीय संस्कृति गंगा व सिंधु याच्या सुपीक खोऱ्यात सुत्राने नांदत असावी. पुढें इ. स. पूर्वी ३००० पासून २००० पर्यंतच्या काळामध्ये केव्हा तरी आर्यलोक बहुधा वायव्य दिशेकडून हिंदुस्थानांत घुसले. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर अर्थात् आर्य लोक द्रविड लोकांमध्ये हळूहळू मिसळून गेले व हळूहळू त्या दावाच्या संस्कृतीचा मिलाफ होऊन विशिष्ट अशी हिंदु संस्कृति उदयास आली.

आर्य लोकांचें मूलस्थान कोणतें, तेथून आर्यलोक कोणच्या मार्गाने कसेकसे हिंदुस्थानांत आले, त्यांचा येथे येण्याचा काळ कोणता, ऋग्वेदाची रचना आर्य लोकांनी हिंदुस्थानाबाहेर असतांना केली कीं हिंदुस्थानांत आल्यावर केली - इत्यादि अनेक भानगडीचे प्रश्न भारतीय संस्कृतीचा विचार करूं लागलें असतां उत्पन्न होतात. या प्रश्नाचा अनेक भारतीय व पाश्चात्य पंडितांनी विचार केला असून प्रत्येक प्रश्नासंबंधाने अनेक मते प्रकट केली आहेत. त्या सर्वांचें विवेचन तर काय परंतु नुसता उल्लेखही करण्यास येथे अवकाश नाही. सर्वांत अधिक सयुक्तिक मत असें दिसतें कीं आर्य लोकांचें जें मूल वसतिस्थान-मग तें कोणतेंही असो-तेथून आर्य लोक इ. स. पू. ५००० आणि ४००० या दरम्यानच्या काळांत प्रवा-

हाच्या लोंढ्याप्रमाणें फुटले असावेत. त्यांच्यापैकीं एक शाखा फिरत फिरत इ. स. पू. ३००० च्या सुमारास इराणच्या उत्तरेस आली असावी. तेथे त्यांच्यांत पुनः एकदा फूट होऊन एक शाखा आग्नेयेच्या रोखाने अफगाणिस्थानच्या प्रदेशांतून हिंदुस्थानांत आली असावी व दुसरी सरळ दक्षिणेकडे इराणांत उतरली असावी. याशिवाय आणखी एक आर्यांची शाखा कदाचित् आर्मेनियामधून किंवा काकेशस पर्वतांतून इराणच्या वायव्येस असलेल्या मीडिया देशांत उतरली असावी. या दुसऱ्या शाखेंतील लोकही हिंदुस्थानांत आले असण्याचा संभव आहे. तात्पर्य, इ. स. पू. २५०० च्या आगेमागे आर्य लोकांचा प्रवेश हिंदुस्थानांत झाला. ऋग्वेदाचा कांही भाग त्यांनी हिंदुस्थानांत येण्याच्या पूर्वीच इराणच्या उत्तरेस असतांना रचला असावा.

आपल्या देशाच्या प्राचीनत्वाविषयीं अभिमान बाळगणाऱ्यांना हीं मते चमत्कारिक वाटतील. आणि तें साहजिक आहे. आर्य लोकांचें मूळ वसतिस्थान हिंदुस्थानांतच होतें व ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. १५००० ते २०००० इतका प्राचीन आहे अशीं मते प्रतिपादन करणारे प्रो. अविनाशचंद्र दास यांच्यासारखे कांही विद्वान आहेत. या दोन्ही मतांत वस्तुगत्याच अशक्य असें कांही नाही. परंतु तीं प्रबळ पुराव्यानिशीं सिद्ध झालीं पाहिजेत व इतर जगांत घडत असलेल्या गोष्टींशीं त्यांचा सुसंगत रीतीने संबंध लावून देतां आला पाहिजे. आर्य लोकांचे मूलस्थान भरतखंडांतच होतें व तेथून ते युरोप वगैरे देशांत गेले असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तर त्यांनी हे लोक भरतखंडांतून कोणच्या मार्गाने, केव्हा व का गेले हें सबळ पुराव्यानिशीं सिद्ध करून दिलें पाहिजे. सध्या तरी या मतांस विशेष महत्त्व देण्याजोगी स्थिति प्राप्त झाली नसून वर जें सर्वांत अधिक सयुक्तिक दिसणारें मत म्हणून प्रतिपादिलें आहे तेंच सर्व दृष्टींनी विचार करतां अधिक ग्राह्य वाटतें.

या संबंधाने एक अत्यंत महत्त्वाची लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट अशी कीं अत्यंत प्राचीन काळीं ज्ञानाची प्रगति व सुधारणेचा विकास आर्यवंशीय लोकांनी केलेला नसून तो इतर वंशांतील लोकांनीच सर्वस्वीं केलेला दिसून येतो. मिसर, क्रीट, पॅलेस्टाईन, फिनीशिया, सुमेरिया व

असीरिया या सर्व प्राचीनकाळीं सुधारणेंत अग्रेसर असलेल्या देशांतील लोक आर्येतर वंशांतील होते. आर्य लोक या सुधारणेच्या प्रांतामध्ये फारच मागाहून आले असें आपल्यास जर्मन, रोमन, ग्रीक, इराणी वगैरे लोकांच्या उदाहरणावरून म्हणतां येतें. अर्थात् भारतीय आर्यांचाही तसाच प्रकार असला पाहिजे हें ओघानेच येतें. मानवी जीवनाच्या विकासांतील फक्त दोन गोष्टींचें श्रेय आर्यांस देण्यांत येतें. एक जनावरांच्या दूधदुभत्याचा उपयोग व दुसरें घोडा या प्राण्याचा वाहनासाठीं उपयोग. बाकी सर्व विद्या भौतिक व कला आर्य लोक आर्येतर लोकांपासूनच शिकले.

अगदी अलीकडे सिंधामध्ये 'मोहेंजो दारो' व पंजाबांत 'हराप्पा' येथे पुरातन अवशेषांचे जे शोध लागले आहेत त्यांवरून आर्यांच्या भारतवर्षांत प्रवेश करण्याच्या काळावर अप्रत्यक्ष रीतीने बराच प्रकाश पडण्याचा संभव आहे. या दोन्ही ठिकाणीं भूगर्भामध्ये आजपर्यंत लुप्त झालेले असे जे अवशेष सरकारी पुराणवस्तुसंशोधनाच्या खात्याकडून उकळून काढण्यांत आले आहेत, त्यांवरून सिंधु नदीच्या खोऱ्यामध्ये प्राचीनकाळीं अत्यंत उच्च दर्जाची संस्कृति नांदत होती हें स्पष्ट झालें आहे. यांपैकी मोहेंजो दारो येथील अवशेष अधिक महत्त्वाचे आहेत. पुराणवस्तुसंशोधनखात्यांत त्यावेळीं असलेले कै. आर. डी. बानर्जी यांनी त्यांचा प्रथम शोध लावला व १९२२ सालापासून तेथे उकराउकरीचें काम सुरू झालें. श्री. बानर्जी यांच्याकडून श्री. दीक्षित यांच्याकडे हें काम गेलें. पुढें त्या खात्याचे मुख्याधिकारी सर जॉन मार्शल यांनी कोणत्याही एका सर्कलकडे (विभागाकडे) हें काम न सोपवितां खात्याच्या मुख्य कचेरीकडूनच हें काम चालावें असे ठरवून त्याप्रमाणें मुख्य कचेरीतील रायबहादुर दयाराम साहाणी यांची त्या कामावर योजना केली. या गृहस्थांच्या हाताखालीच ते अवशेष उकरण्याचें काम सध्या चाललें आहे.

मोहेंजो दारो येथे जमिनींत गाडलें गेलेलें एक मोठें शहरच उघडकीस आलें असून त्याचें क्षेत्र तेरा एकर इतकें विस्तृत आहे. तेथे एका खाली एक अशीं पांच सहा शहरें गाडलीं गेलीं असून त्यांपैकी तीन शहरांचे अवशेष खोदून उघड करण्यांत आले आहेत. तीनही शहरां-

पैकी सर्वांत खालचें शहर उत्कृष्ट असून वरचें शहर त्या मानाने सामान्य भासतें. तीन्ही शहरांमध्ये भाजलेल्या विटांनी बांधलेलीं उत्कृष्ट घरे, देवळे, दुकाने, स्नानगृहे हीं उपलब्ध झालीं असून सध्याच्या शहरांप्रमाणें मोठ-मोठे रस्ते व गल्ली ह्याही तेथे दिसून येत आहेत. सांडपाणी नेण्याचा उत्कृष्ट नहर आढळण्यांत आला आहे. याशिवाय मातीचीं, तांब्याचीं व ब्रांझचीं भांडी, सोन्याचांदीच्या मण्यांचे व रत्नांचे दागिने, मूर्ति, पुतळे, मनुष्यांचे व प्राण्यांचे सांगाडे, वगैरे शतशः नवलपरीच्या चिजा तेथे संशोधकांना उपलब्ध झाल्या असून शिवाय तांब्याचीं हत्यारें, चित्रयुक्त चिह्ने कोरलेलीं अनेक सिलें किंवा पदके हींही पुष्कळ सापडलीं आहेत. जाळलेल्या माणसांच्या अस्थींवर बांधलेल्या समाधीही हराप्पा येथे आहेत. याप्रमाणें संशोधकांनी जमिनीच्या पोटांतून बाहेर काढलेल्या एका प्राचीन सुधारलेल्या समाजाच्या आश्चर्यकारक अवशेषांचें हें अगदी त्रोटक वर्णन आहे.

मोहेंजो दारो व हराप्पा येथील अवशेष हे एकाच प्राचीन सुधारलेल्या समाजाचे अवशेष असावे अशी संशोधकांची कल्पना आहे. या दोन ठिकाणांमधील अंतर ४५० मैल आहे. अर्थात् सिंधुनदीच्या खोऱ्यांत उदयास आलेल्या या प्राचीन राष्ट्राचा विस्तार बराच मोठा असावा. या राष्ट्राची संस्कृति व सुमेरी-बॅबिलोनी संस्कृति यांच्यामध्ये बरेंच साम्य आढळून आल्यावरून ही सुमेरी संस्कृतीचीच एक शाखा किंवा वसाहत असावी असा सर जॉन मार्शल यांनी तर्क केला होता. परंतु साम्याबरोबर वैषम्यही पुष्कळच आढळू लागल्यामुळे, ही सिंधुतीरावरील संस्कृति अगदी स्वतंत्र असावी असें मत त्यांनी प्रकट केलें आहे. व तिला सिंधुसंस्कृति (Indus Culture) असें नांवही त्यांनी देऊन टाकलें आहे. मात्र हिचें सुमेरी संस्कृतीशीं दाट दळणवळण चालू असावें असें त्यांनी प्रतिपादन केलें आहे व तें खरें दिसतें. मोहेंजो दारो येथील अवशेषांत जो गहू त्यांना आढळला तो सध्या पंजाबांत पिकणाऱ्या गव्हासारखाच आहे. गव्हाच्या भाकरी-शिवाय बैल, बकरा, डुकर यांचें मांस येथील लोक खात असत. त्याच-प्रमाणें कासव व मासे हेंही यांचें खाद्य होतें. बैल, रेडा, शेळी, डुकर, कुगा, घोडा व हत्ती ही त्यांचीं पाळीव जनावरें होती. सोने, रूपें, तांबें,

ब्रांझ, कथील व शिसें हे धातु त्यांना माहीत असून कापसाचें सूत काढून त्याचें वस्त्र विणण्याची कला त्यांना पूर्ण परिचित होती. चित्रयुक्त चिह्ने कोरलेलीं बरींच पदके सापडलेलीं आहेत त्यांवरून एखादी चित्रयुक्त लेखनपद्धति त्यांच्यांत प्रचारांत असावी असें वाटतें; परंतु ही लिपी अझून चाचण्यांत आलेली नाही. यांचा धर्म व यांच्या देवता कांही अंशी सुमेरी लोकांसारख्या व बऱ्याच अंशी हिंदुस्थानांतील आर्येतर लोकांच्या देवतांसारख्या असाव्या असें स्पष्ट मत सर जॉन मार्शल यांनी प्रकट केलें आहे. आर्यांची यज्ञसंस्था, त्यांचे इंद्रवरुणादि देव यांचा त्यांच्यांत माग-मूसही दिसून येत नाही. यावरून ही संस्कृति आर्य लोकांची तर नसावीच परंतु आर्य लोक हिंदुस्थानांत येण्याच्या पूर्वीची असावी असें अनुमान निघतें. आर्य लोक हिंदुस्थानांत येऊन विजयी झाल्यानंतरची ही संस्कृति असती तर तिजवर आर्यांच्या संस्कृतीचा परिणाम झालेला दिसून येता.

बॅबिलोनी संस्कृतीच्या विशिष्ट काळामधील अवशेषांत व मोहेंजो दारो येथील अवशेषांत दिसून येणाऱ्या कांही साम्यावरून सर जॉन मार्शल यांनी ही सिंधुसंस्कृति इ. स. पू. २७०० च्या पूर्वीची तरी असलीच पाहिजे असें ठरविलें आहे. ही कालमर्यादा जर खरी असेल तर इ. स. पू. २७०० पर्यंत आर्य लोक सिंधुनदीच्या खोऱ्यांत उतरले नव्हते असें याच्यावरून अनुमान निघतें. आणि हें अनुमान आर्यांच्या आगमनकालाविषयी जें मत आम्हां वर प्रतिपादन केलें आहे त्याला फारच पुष्टि देणारें आहे. आर्यलोक हिंदुस्थानांत दुसऱ्याच कोणच्या तरी दिशेने आले असें जोपर्यंत सिद्ध झालेलें नाही तोपर्यंत सिंधुनदीच्या खोऱ्यांत, व अर्थातच सर्व भरतखंडांत, आर्य लोक इ. स. पू. २७०० पर्यंत आले नव्हते हा सिद्धांत या नवीन शोधांवरून खरा मानावा लागेल असा सुमार दिसतो.

कदाचित् आर्य लोकांच्या हल्ल्यामुळेच ही पूर्वकालीन संस्कृति उध्वस्त होऊन धुळीला मिळाली असेल ! कारण ही सिंधुतीरावरील संस्कृति फारशी लष्करी बाण्याची नसावी असें मत सर जॉन मार्शल यांनी व्यक्त केलें आहे.

आर्यांच्या पूर्वी जी द्राविडी संस्कृति भरतखंडांत नांदत होती असें मानण्यांत येतें ती व ही 'सिंधु-संस्कृति' एकच कीं काय ! का द्राविडी संस्कृति याहूनही भिन्न व प्राचीन होती !—असा प्रश्न येथे उत्पन्न होतो.

यावर निश्चित मत देणें सध्या शक्य नाही. 'सिंधुसंस्कृती'चें सांगोपांग विवेचन करणारें सर जॉन मार्शल यांचें पुस्तक बाहेर पडल्यानंतर या प्रश्नावर कदाचित् जास्त प्रकाश पडेल.

वाचकांस उत्कृष्ट, अस्सल व युक्ततम असें जें मत किंवा ज्ञान असेल तेंच प्राप्त व्हावें असा या पुस्तकाचा व मालेचाही हेतु आहे. प्राचीनत्वाचा किंवा दुसरा कसलाही अभिमान अशा ठिकाणी बाळगणें स्तुत्य होणार नाही. विशेषतः प्राचीनत्वाचा अभिमान हा केवळ पोकळ अभिमान होय. प्राचीनत्व हा कांही एखादा सद्गुण नव्हे किंवा मोठी करामतही नव्हे. व्यक्तीच्या व्यवहारांतही कांही दिवस अगोदर जन्मास येणें ही जशी अभिमानाची बाब होऊं शकत नाही, अभिमान बाळगावयाचाच असल्यास तो सद्गुणाविषयी किंवा कर्तृत्वाविषयीच बाळगणें योग्य ठरतें, त्याचप्रमाणें राष्ट्रांचीही गोष्ट आहे. तेव्हा कोणत्याही प्रतिपादनामुळें आपल्या देशाच्या प्राचीनत्वासंबंधाची कित्येकांची मनास सुखविणारी कल्पना भंग पावली तर त्याबद्दल लेखकास खंत बाळगण्याचें कारण नाही. 'शहाणपण वयावर नसतें' ही गोष्ट सर्वांस माहीतच आहे. त्या गोष्टीचें तात्पर्य रूक्षांत घेऊन खरें शहाणपण व कर्तृत्व वाढविण्याचा व अशा रीतीने आपल्या राष्ट्राचें मुख उज्ज्वल करण्याचा प्रयत्न करणें हें प्रत्येक भारतीयाचें कर्तव्य आहे.

आणि खरोखर येथे प्रतिपादन केलेल्या मतांमुळें प्राचीनत्वाच्या कल्पनेचा भंगही होत नाही. फार प्राचीनकाळापासून मोठ्या सुधारलेल्या समाजाचें अस्तित्व भारतामध्ये होतें ही गोष्ट तर मोहेंजो दारो येथील अवशेषांमुळें सिद्धच झाली आहे. फक्त आर्यांचें आगमन, जें फार प्राचीन काळीं झालें असावें असें कांही हिंदी पण्डितांस वाटतें, तें मात्र बऱ्याच उशिरा झालें असावें येवढाच या प्रतिपादनांतील मुद्दा आहे. परंतु यामुळें कांही बिघडतें किंवा आर्यांनी भरतखंडांत आल्यावर केलेल्या कामगिरीस उणेपणा येतो असें थोडेंच आहे ! भरतखंडांत आल्यावर आर्यांनी त्या काळांत अगदी अद्भुत वाटावी अशी प्रगति अनेक दिशांनी करून दाखविली यांत शंकाच नाही. अशा अनेक अमूर्त शास्त्रांना व तत्त्वविचारांना त्यांनी जन्म दिला, कीं ज्यांची किंमत ओळखण्याची पात्रताही शंभर दीडशे वर्षांपूर्वी युरोपियन राष्ट्रांना आली नव्हती. अशा शास्त्रांपैकी भाषाशास्त्र हें

प्रमुख होय. त्याचा वृत्तांत पहिल्या प्रकरणांत दिलाच आहे. त्याशिवाय तत्त्वज्ञानामध्येही त्यांनी इतक्या उंच भराऱ्या मारल्या कीं त्या आधुनिक काळांही युरोपियन तत्त्वज्ञांच्या कौतुकाचा विषय झाल्या. ज्योतिष, गणित व वैद्यक या शास्त्रांतही आर्यांनी अभिनंदनीय प्रगति केली होती. भारतीय आर्यांनी निर्माण केलेली चातुर्वर्ण्यव्यवस्था व जातिसंस्था हीही अत्यंत अपूर्व अशी गोष्ट असून ती प्राचीनकाळां तरी समाजहितासच कारणीभूत झाली असली पाहिजे. केवळ ज्ञानाच्या प्रगतीचाच आपल्याला येथे विचार कर्तव्य असल्यामुळे भारतीयांचा धर्म, त्यांच्या देवता, त्यांची यज्ञसंस्था, वगैरे गोष्टींचें विवेचन येथे करता येत नाही.

भारतीय आर्यांच्या प्रगतीचा विचार करीत असतां एक उणीव नेहमी सर्व संशोधकांच्या डोळ्यापुढें उभी राहात असते. ती म्हणजे पुरातन अवशेषांची होय. इतर देशांमध्ये अत्यंत प्राचीन काळचे कालवे, इमारती, देवळे, मूर्ति, इष्टिकालेख, भांडी, हत्यारें, वगैरे अवशेष भरपूर सापडतात. तसे भरतखंडांत इ. स. पू. ५०० च्या अगोदरचे अवशेष बिलकूल सापडत नाहीत. सिंधुनदीच्या काठी महत्त्वाचे अवशेष सापडले आहेत परंतु ते आर्येतरांचे असावेत असें सिद्ध होऊं पाहात आहे. तेव्हा आर्यसंस्कृतीच्या अवशेषांची उणीव अझून कायमच आहे. कित्येक लोक यावरून आर्यांच्या संस्कृतीचें प्राचीनत्व नाकबूल करतात, तर कित्येक आर्यांचें सर्व बांधकाम लाकडाचें असल्यामुळे तें नष्ट झालें असावें असें अनुमान काढतात; इतर कित्येक लोक आर्यांचें व्यावहारिक उपयोगाच्या विद्यांचें ज्ञान इतरापेक्षा बरेंच कोतें असावें असा तर्क करितात. यापैकी कोणचा तर्क खरा असेल तो असो. कदाचित् तीन्ही तर्कांमध्ये थोडथोडे तथ्य असेल किंवा आर्यसंस्कृतीचे प्राचीन अवशेष शोधकांस दाद न देतां अझूनही भूगर्भांत दडलेले असतील; कोणी सांगावें !

परंतु एकंदरीने आर्य लोकांच्या मनाच्या ठेवणीचा विशेष सांगावयाचा झाला तर व्यापक, तार्विक व शास्त्रीय विचार करण्याकडे प्रवृत्ति हाच सांगतां येईल. ही पात्रता इतर मानववंशांतील राष्ट्रांनी तितक्या प्रमाणांत प्रकट केली नाही, असें म्हटल्यास तें सत्यास फारसें सोडून होणार नाही. चीन देशामध्ये शास्त्रांचा व व्यापक विचारांचा प्राचीन काळांच उदय

झाला होता असें म्हणतात. परंतु त्याविषयीं निरनिराळ्या लोकांनी निर-
निराळीं मतें दिलेलीं आढळत असल्यामुळे आपणांस नक्की निर्णय करतां
येत नाही. बाकी मिसर, क्रीट, सुमेरिया, बॅबिलोनिया इ० प्राचीनकाळीं
सुधारलेल्या ज्या देशांची हकीकत आपणांस उपलब्ध होते त्यांच्या सुधारणां-
मध्ये व मागाहून आलेल्या आर्यांच्या सुधारणेमध्ये एक मोठा फरक दिसून
येतो. आर्येतर वंशाच्या राष्ट्रांमध्ये कारागिरीचा व व्यावहारिक उपयोगाच्या
विद्यांचा उत्कर्ष अतिशयच झालेला आढळतो. इमारतींचें बांधकाम, शिल्प-
काम, विणकाम, धातुकाम, जडावाचें काम, शेतकी, व्यापार इत्यादि मनु-
ष्याच्या व्यावहारिक जीवनास आवश्यक अशा सर्व विद्या व कला या राष्ट्रांत
पूर्ण विकसित झालेल्या दिसून येतात हें मागें दिलेल्या वर्णनावरून वाचकां-
च्या लक्षांत आलें असेल. परंतु या व्यवहाराच्या पलीकडे जाऊन सृष्टीतील
पदार्थांचा किंवा घटनांचा शास्त्रीय दृष्टीने विचार करण्याची प्रवृत्ति त्यांच्यामध्ये
उत्पन्न झाली होती असें मानण्यास आधार दिसत नाही. पदार्थांचें वर्गीकरण
करणें, वर्गांच्या व्याख्या ठराविणें आणि विशिष्ट गोष्टींवरून सामान्य सिद्धांत
काढणें या मूलभूत शास्त्रीय क्रिया त्यांस माहीत होत्या असें दिसत नाही.
प्रत्येक वस्तूच्या कारणाकडे जाण्याची, अमुक गोष्ट अशी कां, कशामुळे
झाली हें विचारण्याची, प्रवृत्ति जी कांही अंशी भारतीय आर्यांत व
प्रामुख्येकरून त्यांच्या ग्रीक बांधवांत उपजत असलेली दिसून येते ती त्यांच्या
पूर्वीच्या बॅबिलोन, मिसर इत्यादि राष्ट्रांत उत्पन्न झाली असावी असें वाटत
नाहीं. एकच लहानसा दाखला दिला असतां पुरे होईल. मिसर व बॅबि-
लोन हीं राष्ट्रे हजारो वर्षे जगलीं व तेथील सम्राटांनी मोठीं साम्राज्यें
वहिवाटलीं; अर्थात् प्रत्यक्ष राज्यकारभार करण्याची कला त्यांस माहीत
नव्हती असें कोणास म्हणणें शक्य नाही. तथापि हजारो वर्षे राज्यकारभार
करूनही राज्यसंस्थेसंबंधाचें तात्त्विक शास्त्र जें त्यास निर्माण करतां आलें
नाहीं तें चपल बुद्धीच्या ग्रीक तत्त्वज्ञांनी दोनशे वर्षांत निर्माण करून
दाखविलें. हजारों वर्षे बॅबिलोनी लोकांच्या धर्म चालू राहूनही तो पौराणिक
दंतकथा, नवस, जादुटोणा व शकुनापशकुन यांच्यापलीकडे जाऊं शकला
नाहीं; परंतु आर्यांनी आपल्या यज्ञसंस्थेची लवकरच उत्क्रांति करून उप-
निषदांसारखें उदात्त तत्त्वज्ञान निर्माण करून दाखविलें. निहेंतुक रीतीने

ज्ञानासाठीच ज्ञान मिळविण्याची भावना खरोखर या आर्येतर राष्ट्रांमध्ये उत्पन्न झाली होती की नाही याची शंकाच आहे. व्यवहारापासून अलिप्त असें कांही व्यापक व तात्त्विक ज्ञान आहे व तें अत्यंत उदात्त व पवित्र आहे ही जाणीवच बहुधा त्या राष्ट्रांना झाली नसावी. निदान अशी जाणीव झाली असल्याच्या खुणा त्या राष्ट्रांच्या इतिहासांत कोठे दिसून येत नाहीत येवढें खरें.

म्हणूनच पाश्चात्य राष्ट्रे ग्रीसला आपल्या सर्व ज्ञानाचें आणि शास्त्रीय विचारांचें उगमस्थान मानतात तें उगीच नाही. पाश्चात्य लोक आपल्या सुधारणेची सुरवात ईजिप्तपासून झाली व शास्त्रीय ज्ञानाची सुरवात ग्रीसपासून झाली असें नेहमी म्हणतात. भारतीय संस्कृतीशी त्यांचा तसा कांही संबंध आला नसल्याने तिच्याशी ते आपलें कांही नातें जोडीत नाहीत हें साहजिकच आहे.

प्रकरण चवथें.

ज्ञानमार्गावरील मनुष्याची दौड : उत्तरेतिहासकाल.

जगाच्या प्रगतीचा इतिहास पाहात पाहात आपण सध्या इ. स. पू. ६०० पर्यंत म्हणजे पाश्चात्य राष्ट्रांच्या दृष्टीने ज्या काळी अशास्त्रीय, अव्यवस्थित विचारांचें युग संपून शास्त्रीय विचारांचें युग सुरू होतें अशा संधिकालापर्यंत येऊन ठेपलों आहों. येथून पुढें ग्रीक लोकांनी सुधारणेची धुरा आपल्या मानेवर घेतली व ज्ञानाच्या मार्गावर प्रगति करण्यांत ते अग्रेसर बनले. त्यांच्या ज्ञानविषयक विकासाचा सुसंगत इतिहास देत बसण्यास येथे सवड नाही. कांही प्रमुख गोष्टींचा उल्लेख करून पुढें सरकणें आपणांस भाग आहे.

प्रारंभीच ग्रीसच्या इतिहासांतिल्ले कांही टळक गोष्टींचे काळ आपण लक्षांत ठेविले पाहिजेत. प्राचीन पर्शियन साम्राज्याशी ग्रीक लोकांचें युद्ध होऊन त्यांत पर्शियन साम्राज्याचा मोड झाला व ग्रीक लोकांचें स्वातंत्र्य अबाधित राहिलें ही घटना इ. स. पू. ४७९ मध्ये घडून आली. पुढें

ग्रीक संस्थानांमध्ये सुमारे ५०-६० वर्षे अथेन्स शहराचें वर्चस्व राहिलें. नंतर कांही वर्षे स्पार्टा व थीब्स या शहरांचें वर्चस्व अनुक्रमें स्थापन होऊन पुढें अंतःकलहामुळे हतबल झालेलीं ग्रीक शहरे इ.स.पू. ३३८ सालीं मॅसिडोनियाचा राजा फिलिप याच्या आहारीं गेलीं. फिलिपचा मुलगा अलेक्झांडर उर्फ शिकंदर बादशहा ह्याने पूर्वेकडे मोठें साम्राज्य जिकलें. त्याचा अंत इ. स. पू. ३२३ सालीं झाला. पुढें शंभर दीडशें वर्षांनी ग्रीस देश रोमच्या ताब्यांत गेला.

ग्रीक शहरांच्या समुदायामध्ये अथेन्स शहराला प्रथम फारसें महत्त्व नव्हतें. सध्या जो युरोपखंडाच्या मुख्य भूमीतून बाहेर आलेला द्वीपकल्पाचा भाग ग्रीस म्हणून समजला जातो तेवढीच प्राचीन काळी ग्रीसची व्याप्ति नव्हती. ग्रीक लोक आशियामायनरच्या किनाऱ्यावरही पसरले असून तेथेही त्यांचीं मोठीं शहरे प्राचीन काळापासून वसलीं होती. एजियन समुद्रांतील बेटांतही त्यांचोच वस्ती होती. या सर्व पूर्वेकडील ग्रीक लोकांना 'आयोनियन' असें म्हणत. त्यांचा आशियांतील देशांशी व खुद्द भारत-वर्षाशी व्यापाराच्या नात्याने इ. स. पू. १००० पासून संबंध येत होता असें दिसतें. त्यांच्यावरूनच 'यवन' हा शब्द आपल्याकडे प्रचारांत आला. पूर्वेकडील फिनीशिया, बॅबिलोन वगैरे राष्ट्रांच्या संसर्गाने विद्या व कला यांचा प्रादुर्भाव प्रथम या आशियामायनरमधील ग्रीक लोकांमध्ये झाला. ग्रीक लोकांमधील पहिला शास्त्रज्ञ थेल्स (इ. स. पू. ६४०-५४६) हा आशियामायनरमध्येच जन्मलेला होता. त्याने ज्योतिष व भूमिति या शास्त्रांत बरीच प्रगति केली असें म्हणतात. भूमितीचें व्यावहारिक ज्ञान ईजिप्तच्या लोकांना व ज्योतिषाचें व्यावहारिक ज्ञान बॅबिलोनी लोकांना चरेंच होतें. त्यांच्यापासून तें ज्ञान घेऊन त्याची शास्त्रीय पायावर स्थापना करण्याचें काम थेल्सने केलें असावें. शिवाय सूर्याचे संपात (equinoxes) व संक्रमणे (solstices) यांचाही शोध त्याने लावला अशी प्रसिद्धि आहे.

ग्रीक लोकांची वस्ती ज्याप्रमाणें पूर्वेकडे आशियामायनरपर्यंत पसरलेली होती त्याचप्रमाणें इटाली देशांत व सिसिली बेटांतही व्यापाराच्या निमित्ताने अनेक वसाहती ग्रीक लोकांनी इ. स. पूर्वी ७०० च्या सुमारास स्थापल्या होत्या. पायथंगोरास नांवाचा विख्यात ग्रीक तत्त्वज्ञ या इटाली

देशांतील वसाहतींतच होऊन गेला. काटकोनाच्या दोन्ही बाजूंवरील चौरस हे काटकोनासमोरच्या तिसऱ्या बाजूवरील चौरसाबरोबर असतात हा भूमितीतील सिद्धांत पायथॅगोरास याच्या नांवावर असलेला प्रख्यातच आहे. परंतु ही कांही त्याची मोठीशी महत्त्वाची कामगिरी नाही. अंक-गणिताचा अभ्यासही त्याने विशेष केला असून ज्योतिषामध्ये पृथ्वी गोलाकार आहे व ती सूर्याभोवती फिरते हे दोन महत्त्वाचे सिद्धांत याने प्रथम प्रतिपादन केले असें म्हणतात. सर्व सजीव पदार्थ हे पृथ्वी, आप, तेज, वायु या चार तत्त्वांपासून बनले आहेत असेंही मत त्याने व्यक्त केलें आहे. तो जसा शास्त्रज्ञ तसा तत्त्वज्ञही होता. आत्म्याच्या पुनर्जन्माचा सिद्धांत त्याने प्रतिपादन केला असून तो शाकाहाराचा पुरस्कर्ता होता असेंही म्हणतात.

एम्पिडॉक्लीझ, अनॅक्झॅगोरास व डिमॉक्रिटस् हे तीन मोठे तत्त्वज्ञ त्यानंतरच्या काळांत होऊन गेले. एम्पिडॉक्लीझने विकासवादाची कल्पना पुढे मांडली. अनॅक्झॅगोरास व डिमॉक्रिटस् यांनी सृष्टीतील सर्व पदार्थ चलनवलन पावणाऱ्या परमाणूंचे बनले आहेत असें मत व्यक्त केलें. अनॅक्झॅगोरासने सूर्य हा जळत्या पदार्थाचा फार प्रचंड चेंदूसारखा गोल आहे असें पाखंडी मत व्यक्त केल्याबद्दल त्याला अथेन्समधून हद्दपार करण्यांत आलें ! वैद्यकशास्त्राचा जनक हिपोक्रेटीझ (इ. स. पू. ४६०) हा याच सुमारास होऊन गेला. याने जादूटोण्याचें बंड नाहीसें करून वैद्यकाची शास्त्रीय पायावर स्थापना केली.

वर उल्लेखिलेल्या शास्त्रज्ञांनी अगदी आधुनिक शोधांशी पुष्कळअंशी जुळणाऱ्या अशा ज्या कल्पना इतक्या प्राचीन काळीं व्यक्त केल्या त्या कांही प्रत्यक्ष अवलोकन व प्रयोग करून व्यक्त केल्या असतील हें शक्य दिसत नाही. विलक्षण कल्पनाशक्ति, प्रत्येक गोष्टीच्या मुळाशी जाऊन भिडण्याची जबर-दस्त आकांक्षा आणि तर्कशुद्ध रीतीने अमूर्त गोष्टींविषयी विचार करण्याची सवय या गुणांमुळेच त्यांना हे सिद्धांत सुचले असावे.

यानंतर सॉक्रेटीस, प्लेटो व अरिस्टाटल ही अथेन्स शहरांतील तत्त्वज्ञांची सुविख्यात त्रयी डोळ्यापुढें येते. सॉक्रेटीस हा संशयात्मा होता. भौतिकसृष्टीविषयी विचार करणें हें कांही खरें ज्ञान नव्हे असें तो समजत

असे. त्याचा सर्व काळ बहुधा इतरांशी वाद करून इतरांचीं मते चुकीचीं आहेत हें दाखविण्यातच गेला. अर्थात् शास्त्राच्या वाढीस त्याचा कांहीच उपयोग झाला नाही. प्लेटो हा साक्रेटिसाचा शिष्य होय. त्याने साक्रेटिसाचे संवाद लिहून ठेवलेले असून त्यावरूनच आपल्याला साक्रेटिसाची माहिती मिळू शकते. प्लेटोची मनोरचना कांही निराळ्या प्रकारचीच होती. तो ध्येयवादी व कल्पनासाम्राज्यांत वावरणारा मनुष्य होता. अवलोकन, निरीक्षण व प्रयोग करून भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास करीत बसणें हें तो तुच्छ समजत असे. वस्तुजाताच्या बुडाशीं निसर्गसिद्ध, स्वयंपूर्ण, नित्य व व्यापक अशा काही कल्पना (ideas) असून त्या कल्पनांच्या पासून सृष्टींत दिसून येणाऱ्या विशिष्ट घटना बनलेल्या आहेत असें तो मानीत असे. विशेषाकडून सामान्याकडे येण्याऐवजीं कल्पनेच्या आधारावर विशेष गोष्टींची उपपत्ति बसविण्याचा हा त्याचा प्रयत्न असल्यामुळे भौतिकशास्त्राच्या बाबतींतले त्याचे विचार महत्त्वाचे नाहीत. परंतु प्लेटोचा मुख्य भर भौतिकशास्त्रावर नव्हताच. तो एक ध्येयवादी व कल्पनाशाली समाजशास्त्रज्ञ होता. मनुष्याला अगदी उच्च-तम व परिपूर्ण अशी स्थिति प्राप्त होण्यास त्याच्या आत्म्याचे सर्व व्यापार संवादी रीतीने चालले पाहिजेत आणि सर्व माणसें स्वतःचें जीवन अशा रीतीने पूर्णपणें संवादी व सुंदर बनविण्याइतकी जाणती नसल्यामुळे त्यांची सुधारणा करण्यासाठीं सरकारही नागरिकांच्या कल्याणाची सर्वस्वी काळजी वाहणारें असें असलें पाहिजे. सरकार असें आदर्शभूत बनविण्यासाठीं, राज्याची धुरा वाहणारे लोक अत्यंत विद्वान्, सत्कार्यतत्पर व स्वसुख-निरभिलाष असे मिळाले पाहिजेत. शरीराने, मनाने व बुद्धीने उत्कृष्ट असे निवडक तरुण लहानपणापासून निवडून काढून त्यांना सर्व विद्यांचें, कलांचें व नीतीचें शिक्षण देऊन तयार करावें व त्यांच्या हातीं सर्व राज्यसूत्रें द्यावी. पूर्ण निरभिलाषतेने त्यांनी काम करावें यासाठीं त्यांना खाजगी मालमत्ता व कुटुंबपरिवार बाळगण्याची मुभा नसावी. अशा रीतीने कोणत्याही शहराची (कारण प्लेटो मुळापासून—City state—नगरराज्याविषयीच विचार करीत आहे) राज्यपद्धति आखल्यास ती नागरिकांच्या कल्याणास कारणीभूत होईल असें प्लेटोचें म्हणणें आहे.

प्लेटोने प्रकट केलेले विचार केवळ ध्येयात्मक व सत्यसृष्टीत न उतर-
ण्याजोगे असले तरी त्यामुळे तत्कालीन लोकांच्या मनावर अद्भुत परिणाम
झाला. आहे तशाच स्थितीत व राज्यव्यवस्थेत काल कंठण्याखेरीज दुसरे
कांही करणे आपणास शक्य आहे अशी विचाराची दिशा तावत्कालपर्यंत
मनुष्यास सुचलीच नव्हती. समाजघटनेत व राज्यघटनेतही बुद्धिपुरस्सर
सुधारणा घडवून आणणे शक्य आहे, निदान त्या दृष्टीने विचार करण्यास
तरी हरकत नाही ही गोष्ट प्लेटोने लोकांच्या मनाला पटविली. त्याच्या
ग्रंथांतील विचारांचा सर्व युरोपियन राष्ट्रांतील लोकांच्या मनावर अभूतपूर्व
परिणाम झाला.

प्लेटोच्या हाताखाली कांही दिवस शिक्षण घेतलेला अ‍ॅरिस्टॉटल
(इ. स. पू. ३८४ ते ३२२) हा आपल्या गुरुपेक्षांही अधिक विख्यात
झाला. अ‍ॅरिस्टॉटल हा सर्वतोगामी बुद्धीचा पुरुष होता. प्लेटोने स्थापिलेल्या
विद्यापीठाचे नांव ' अ‍ॅकडमी ' असे होते तर अ‍ॅरिस्टॉटलच्या विद्यापीठाचे
नांव ' लायशियम ' होते. अथेन्स येथे विद्यालय स्थापण्यापूर्वी तो कांही
काळ राजपुत्र अलेक्झांडर याचा शिष्य होता. अलेक्झांडरसारख्या प्रतापी
बादशहाशी त्याचा गुरुशिष्यसंबंध असल्याकारणाने त्याला पुढे आपले
विद्यालय चालविण्यासाठी व संशोधन करण्यासाठी पैशाची वाण कधीच
पडली नाही. शिष्याची मदत नसती तर गुरूच्या हातून इतके संशोधन
व लेखन झालेच नसतें. राजाश्रयाशिवाय विद्येचे चीज नाही या सिद्धां-
ताचा त्याच्या बाबर्तात आणखी एकवार प्रत्यय आला असे म्हटले पाहिजे.

अ‍ॅरिस्टॉटलच्या कामगिरीचे महत्त्व नीट लक्षांत येण्यासाठी तत्कालीन
ज्ञानाची स्थिति काय होती ती प्रथम लक्षांत घेतली पाहिजे. ज्ञानाचे
वर्गीकरण प्राचीन काळी मुळीच झालेले नव्हते. ज्ञानाच्या निरनिराळ्या
शाखांची स्पष्टशी कल्पनाच झालेली नव्हती. ज्ञानाचा संचयच थोडा
असल्याने तो सर्व एकरूपच मानला जात असे. भूमिति काय, ज्योतिष
काय, पदार्थविज्ञान काय, समाजशास्त्र काय आणि तत्त्वज्ञान काय, ज्ञानाच्या
त्या परस्पर भिन्न शाखा न समजतां तत्त्वज्ञ लोक सर्वांचाच विचार सर-
मिसळीने करीत असत. म्हणून पायथागोरासारखा ज्ञानी भूमिति, ज्योतिष,
पुनर्जन्म, आहारशास्त्र यांसारख्या अत्यंत विसदृश विषयांवर नवीन विचार

प्रकट करीत असलेला आढळतो. ॲरिस्टाटलने ही सर्व भेसळ नाहीशी करून ज्ञानाचे वर्गीकरण केले; निरनिराळीं शास्त्रे परस्परांपासून पृथक् केलीं. ॲरिस्टाटलची अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी ती हीच होय. यामुळे ज्ञानाच्या प्रगतीस मोठीच चालना मिळाली. कारण प्रत्येक शास्त्रज्ञास आपआपला प्रांत निवडून घेऊन त्यावरच शक्तिसर्वस्व वेचणे अधिक सुलभ झाले. त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या प्रांतांतील कित्येक कल्पना अधिक स्पष्ट होऊन प्रत्येक शास्त्रामधील विखुरलेल्या विचारांचे संकलन व एकीकरण करणे फार सुलभ झाले.

त्याच्याविषयी दुसरी महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही की तो प्लेटोसारखा ध्येयवादी व कल्पनाशाली नसून अत्यंत शोधक बुद्धीचा व पायाखालीं लक्ष देऊन चालणारा मनुष्य होता. सृष्टीचा स्वभाव काय आहे, मनुष्याचा स्वभाव कसा आहे व त्या स्वभावानुसार कोणकोणत्या गोष्टी अंमलांत येणे शक्य आहे याचा पूर्ण विचार करून त्याने आपलीं मते किंवा आपले सिद्धांत मांडले आहेत. तो आधुनिक अर्थाने खरा शास्त्रज्ञ होता. प्राणिशास्त्रावरील आपला ग्रंथ लिहिण्याच्या पूर्वी त्याने एक हजार माणसे देशोदेशीं पाठवून प्राण्यांचे नमुने व इतर सामग्री गोळा केली होती. त्याच्या प्रत्यक्षानुसारी पद्धतीमुळे शास्त्राचा फायदा झाला यांत शंकाच नाही. तथापि शास्त्रज्ञ हा जसा उत्तम निरीक्षक व प्रत्यक्षानुसारी असावा लागतो, त्याचप्रमाणे कल्पनाशक्तीही त्याच्या अंगी असावी लागते. या कल्पनाशक्तीच्या अभावामुळे त्याने कित्येक चुकीचे सिद्धांत मान्य करून आपल्या ग्रंथांत नमूद केले. आणि त्याच्यानंतर त्याचे ग्रंथ वेदतुल्य प्रमाण मानडे जाऊ लागल्यामुळे त्याने केलेल्या चुकांनाही मोठेच प्रामाण्य प्राप्त झाले व शास्त्राच्या प्रगतीस त्यांच्यामुळे बराच अडथळा झाला. याचे एरुच उदाहरण द्यावयाचे म्हणजे पृथ्वीच्या भ्रमणासंबंधीचे होय. पृथ्वी गोलाकार आहे हे ॲरिस्टाटलने निरीक्षणावरून बरोबर ठरविले. परंतु पृथ्वी सूर्याभोवती भ्रमण करते हे मत पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानी व्यक्त केलेले असूनही त्याला प्रत्यक्ष पुरावा न आढळल्यामुळे त्याने ते मान्य केले नाही.

ॲरिस्टाटलने बहुतेक सर्व शास्त्रांवर ग्रंथ लिहिले आहेत. त्याचा ग्रंथ-समुदाय म्हणजे त्या वेळचा एक ज्ञानकोशच म्हटल्यास चालेल. मानवीय

शास्त्रांपैकी तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र, नीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र या विषयांवर त्याचे प्रबंध आहेत. अर्थशास्त्रावरही त्याने प्रसंगोपात्त लिहिले आहे. वक्तृत्वशास्त्र (Rhetoric) व साहित्यशास्त्र (Poetics) या विषयांवरील त्याचे ग्रंथ तर विख्यातच आहेत. भौतिक शास्त्रांपैकी ज्योतिष, पदार्थ-विज्ञान, प्राणिशास्त्र या शास्त्रांवरही त्याचे ग्रंथ आहेतच. शिवाय 'मेटा-फिजिक्स' म्हणजे तत्त्वज्ञान हे त्याने सोडलेले नाही हे सांगणे नकोच.

त्याचीं मते किंवा त्याच्या ग्रंथांतील प्रतिपादन यांचा विचार करण्यास येथे सवड नाही. जगाच्या ज्ञानाच्या इतिहासांत अरिस्टाटलचे पद फारच मोठे आहे. तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र हीं शास्त्रे त्यानेच निर्माण केली. साहित्याचे देखील शास्त्रीय दृष्टीने पद्धतशीर विवेचन करणारा हाच पहिला ग्रंथकार होय असे म्हटल्यास चिंता नाही. प्राणिशास्त्राचा तर त्यास जनक असेच म्हणण्याचा प्रघात आहे. कोणाही व्यक्तीने आजपर्यंत गाजविले नसेल इतके अद्वितीय प्रभुत्व अरिस्टाटलने ज्ञानाच्या प्रांतावर गाजविले आहे. युरोपांत मध्ययुगामध्ये तर त्याचे ग्रंथ वेदतुल्य प्रमाण मानीत असत. अशा या आत्यंतिक श्रद्धेमुळे व परावलंबीपणामुळे खरोखर तोटा झाला. कारण अरिस्टाटलने जे सांगितले असेल त्याच्यापुढे जाण्याची किंवा स्वतंत्रबुद्धीने विचार करून त्याचीं मते पडताळून पाहण्याची बुद्धीच नष्ट झाली; व प्रगतीचा मार्ग कांहीसा खुंटल्यासारखा झाला. तथापि या परिणामाची जबाबदारी अरिस्टाटलवर मुळीच येत नाही हे उघड आहे.

एक मोठी मनोरंजक तुलना येथे करून पाहण्यासारखी आहे. अरिस्टाटलच्या सर्व ग्रंथांतील ज्ञान व त्याच काळांतले भारतीयांचे शास्त्रीय ज्ञान यांची तुलना करून पाहता येण्यासारखी आहे. निःपक्षपातबुद्धीने ही तुलना केल्यास अरिस्टाटलचे व अर्थात् ग्रीक लोकांचे पारडे जड भरेल असाच निर्णय कोणासही द्यावा लागेल. इ. स. पूर्वी चौथ्या शतकांत पदार्थविज्ञान व प्राणिशास्त्र यांचा आमच्या देशांत पत्ता सुद्धा नव्हता. वक्तृत्वशास्त्राचा उदय तर आमच्या देशांत कधीच झाला नाही. साहित्य-शास्त्राचा उदयही अरिस्टाटलच्या काळाच्या पुष्कळच मागाहून झाला असे म्हटले पाहिजे. त्याच्या पॉलिटिक्सशी टक्कर घेण्यास कौटिलीय अर्थशास्त्र,

शांतिपर्वातील राजनीति, एथिक्सशी (नीतिशास्त्र) टक्कर देण्यास भगवद्गीता असे कांही ग्रंथ आहेत खरे. परंतु अॅरिस्टॉटलने जी विवेचक व चिकित्सक पद्धति अमलांत आणलेली आहे ती आमच्या लोकांत त्यावेळीं सररास आली होती काय हा प्रश्नही विचारण्याजोगा आहे. त्याचप्रमाणे 'इतिहासाचा जनक' हिराडोटस हा अॅरिस्टॉटलपूर्वीच होऊन गेला होता. ग्रीक लोकांमधील अंतःस्थ यादवीचा इतिहास लिहिणारा प्रसिद्ध इतिहासकार थ्युसिडायडीस हाही त्याच्यानंतर थोड्याच काळांत झाला असून तो अत्यंत प्रमाणभूत समजला जातो. आमच्या देशांत कालक्रमानुसार प्रमाणभूत असा इतिहास लिहिण्याची कला जन्मासच आली नाही असें म्हटल्यास ते फारसें सत्यास सोडून होईल असें वाटत नाही.

अॅरिस्टॉटलनंतर अथेन्सचा ज्ञानरवि अस्तंगत झाला. बुद्धीच्या जोरावर निरर्थक प्रश्नांचा काथ्याकूट करणारीं कांही वावदूक तत्त्वज्ञानें उत्पन्न झालीं. परंतु ज्ञानाच्या इतिहासात त्यांचें महत्त्व फारसें नाही. राजकीय दृष्टीने पाहतां जेमतेम दोन शतके अद्वितीय तेजाने चमकून ग्रीक राष्ट्र अंधकारांत पुनः विलीन झालें. अशा प्रतापी, बुद्धिमान, कलाकौशल्यवान राष्ट्रास इतक्या लवकर अवनतीने ग्रासवें हा मोठा चमत्कार वाटतो. परंतु अशीच गोष्ट अगदी आपल्या घरांत घडून आलेली लक्षामध्ये घेतल्यास ग्रीकांच्या अवनतीचा मुळीच चमत्कार वाटावयास नको. मराठ्यांचें राष्ट्रदेखील उदयास आल्यानंतर दोन शतकांच्या आंतच लयास गेलें नाही काय ! ते लयास जाण्यास जीं कारणें झालीं तींच कारणें ग्रीकांच्या अवनतीस झालीं. परस्पर चुरस, अविश्वास, मी काय तो दुष्टाचार्य ही भावना, व्यापक हितबुद्धीचा अभाव हींच कारणें मराठेशाहीप्रमाणें ग्रीक लोकांचा नाश घडवून आणण्याच्या बाबतींतही प्रभावी ठरली. वैयक्तिक बुद्धि किंवा पराक्रम हा जसा मराठ्यांमध्ये होता त्याचप्रमाणें ग्रीक लोकांमध्येही होता. परंतु दोघांमध्येही संघटनेने कार्य करण्याचा गुण (organising power) नव्हता व व्यापक देशाभिमानाचा दोघांमध्येही अभाव होता. त्यामुळे ह्या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये वेळोवेळीं अनेक फितुरी लोक निघाले. ग्रीक व मराठे यांच्यामध्ये मोठे चमत्कारिक साम्य आहे व दोन्ही राष्ट्रांच्या इतिहासांचा तपशीलवार विचार करून दोघांच्याही स्वभावामध्ये कोठें कसकसें साम्य

दिसून येतं हें दाखविणें हा देखील एखाद्या मनोरंजक प्रबंधाचा विषय होऊं शकेल. सध्या आपल्याला या प्रश्नाचा अधिक विचार नाइलाजास्तव करतां येत नाही.

या साम्यावरून कोणाही महाराष्ट्रीयाने अशी मात्र भ्रामक समजूत करून घेऊं नये कीं आम्ही मराठे त्या प्राचीन काळच्या ग्रीक लोकांच्या योग्यतेचे होतो. ग्रीक लोक इतक्या गुणांनी संपन्न, इतके कर्तृत्वशाली होते कीं मराठे लोक त्यांच्या पासंगासही पुरावयाचे नाहीत. ग्रीक लोक मोठे व्यापारी होते, दर्यावर्दी होते, नाविकविद्येत प्रवीण होते, सौंदर्याचे भोक्ते होते, कलेचे उपासक होते, शास्त्राचे प्रणेते होते, अत्यंत श्रेष्ठ व विविध अशा वाङ्मयाचे निर्माते होते - सारांश, ते जवळ जवळ पूर्ण असे मानव होते. वर उल्लेखिलेले थोडेसे स्वभावदोष जर त्यांच्यामध्ये नसते तर ते पूर्ण मानवच ठरले असते, इतका इतर सर्व गुणांचा उत्कर्ष त्यांच्या ठायीं झाला होता.

असो. ग्रीक राष्ट्र नष्ट झालें परंतु त्याने निर्माण केलेल्या ज्ञानाची परंपरा नष्ट झाली नाही. ग्रीक लोकांतील उरलेला शहाणपणा व उरलेली विद्वत्ता हीं सर्व अलेक्झांड्रिया नामक शहरांत गोळा झाली व तेथे कांही काळ शास्त्रीय ज्ञानाची अभूतपूर्व प्रगति झाली. हें अलेक्झांड्रिया शहर इजिप्त देशाच्या उत्तर किनाऱ्यावर अलेक्झांडर बादशहाने इ. स. पू. ३३२ सालीं वसविलें. पुढें अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर त्याच्या टॉलेमी नांवाच्या एका सरदारानें ईजिप्तांत स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. हा पहिला टॉलेमी व त्याच्यानंतरचे टॉलेमी राजे विद्येचे मोठे भोक्ते होते. विद्येला त्यांचें उत्तेजन असल्यामुलें अनेक ग्रीक विद्वान् अलेक्झांड्रिया येथें येऊन राहूं लागले व तें शहर विद्येचे, शास्त्रज्ञानाचें व तत्त्वज्ञानाचें आग-रच बनले. पुढें इ. स. पू. ४८ सालीं रोमन लोकांनी इजिप्त जिंकलें तरी देखील पुढें तीन चारशें वर्षें विद्येचें व तत्त्वज्ञानाचें मुख्य केंद्र म्हणून या शहराचें महत्त्व कायमच होतें.

पहिल्या टॉलेमी राजाने दोन संस्था अलेक्झांड्रिया येथे निर्माण केल्या. एक विद्यापीठ (Museum) व दुसरें ग्रंथालय (Library). विद्यापीठांत अनेक विषयांत संशोधन करणारे विद्वान् गोळा झाले होते व त्यांच्या

हाताखाली निवडक विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची व्यवस्था केली होती. विद्यार्थी व शिक्षक या दोघांचाही खर्च सरकारांतून चालविला जात असे. तें विद्यालय म्हणजे सध्याची एखादी मोठी युनिव्हर्सिटीच होय असें म्हटल्यास चालेल. तसेंच ग्रंथालय देखील फारच प्रचंड होतें. टालेमीच्या राज्यांत कोणीही मनुष्य कसलाही ग्रंथ घेऊन येवो, त्या ग्रंथाची अलेक्झांड्रिया येथे प्रत होऊन ती तेथील ग्रंथालयांत दाखल झालीच पाहिजे असा सक्त नियम होता. विद्याभ्यासाची अशी अपूर्व सोय या शहरांत असल्यामुळें देशोदेशींच्या जिज्ञासु लोकांची येथे सारखी गर्दी होत असे व त्यांच्याद्वारे सर्व जगभर ज्ञान व संस्कृति यांचा प्रसार होई.

अलेक्झांड्रिया हें व्यापाराचें मोठेंच केंद्र असल्यामुळें व्यापारानिमित्ताने इतर सर्व देशांबरोबरच भरतखंडाशीही त्याचा संबंध येत असे. कांही हिंदी व्यापारी अलेक्झांड्रिया येथे वस्ती करून राहिले होते असाही उल्लेख आढळतो.

अशा या अद्भुत ज्ञानमय वातावरणांत कांही काळ शास्त्रीय ज्ञानाची कल्पनातीत प्रगति झाली. विख्यात भूमितिशास्त्रज्ञ युक्लिड याने याच काळांत भूमितीवरचा आपला अजरामर ग्रंथ लिहिला. त्याचा शिष्य आपोलोनियस याने शंकुच्छेदावर पुस्तक लिहिलें. त्रिकोणमितीचें शास्त्रही याच वेळेस उत्पन्न झालें. एराटोस्थेनीस याने पृथ्वीच्या परिघाची लांबी मोजली. हिपार्कस हा सुप्रसिद्ध ज्योतिषीही याच वेळेस दुसरीकडे ताऱ्यांच्या स्थितांचें अवलोकन करीत होता. गणित, भूमिति, ज्योतिष व पदार्थविज्ञान या शास्त्रांच्या ज्ञानामध्ये याप्रमाणें एक सारखी प्रगति चाललीच होती. परंतु त्याशिवाय यंत्रशास्त्र, गतिशास्त्र या शास्त्रांतील सिद्धांतांकडे विद्वानांचें विशेष लक्ष लागलेलें असून नाना तऱ्हेचीं यंत्रें निर्माण करण्यामध्ये कित्येक शास्त्रज्ञांचे मेंदू गर्क झाले होते. सिसिली बेटांतील सायराक्यूझ नामक शहरांत राहणारा व अलेक्झांड्रिया येथें विद्याभ्यास केलेला शास्त्रज्ञ अर्किमिडीस हा नानातऱ्हेचीं यंत्रें करून देणाऱ्यांत प्रमुख होय. याने भूमिति, पदार्थविज्ञान, जलस्थिति शास्त्र यांमध्ये महत्वाचे शोध लावले असून कप्पी, कणा व तरफ यांच्या-संबंधाचे नियम शोधून काढले, आणि तरफ व कप्पी यांच्या तत्त्वांचा

उपयोग करून अनेक यंत्रे सायराक्यूझच्या राजाला बनवून दिली. हीरो नामक शास्त्रज्ञाने वाफेच्या शक्तीने चालणारें यंत्र निर्माण केलें. वैद्यकांतही इतर शास्त्रांप्रमाणेंच प्रगति करण्यांत आली. शवच्छेदन, किंबहुना जिवंत मनुष्याच्या शरीराचें छेदन करून शरीराच्या अंतर्गत रचनेची माहिती करून घेण्याची पद्धत याच काळामध्यें शास्त्रज्ञांनी अमलांत आणली. या योगाने शारीरशास्त्राची बरीच माहिती त्या काळच्या वैद्यांस होऊन शस्त्रक्रिया करण्याच्या रीतींतही बरीच सुधारणा झाली. अशा रीतीने शरीराची चीरफाड करण्याच्या विरुद्धही कित्येक शास्त्रज्ञ असून त्यांनी औषधोपचारावरच आपली भिस्त ठेवली होती व त्यासाठी औषधांच्या गुणधर्मांचें पुष्कळ ज्ञान त्यांनी मिळविलें होतें.

अलेक्झांड्रियामधील शास्त्रीय ज्ञानाची ही विलक्षण भरभराट शंभर दीडशें वर्षे टिकली. रोमन साम्राज्य जसजसें वाढूं लागलें तसतसें टॉलेमी राजांचें तेज व वैभव हीं कमी होऊं लागली; त्यांची विद्याप्रियताही नष्ट झाली. इ. स. पू. १५० च्या नंतर पहिल्या प्रतीचा शोधक शास्त्रज्ञ फार करून कोणी निर्माण झालाच नाही असें म्हटल्यास चालेल. टीका प्रतिटीकांमध्ये व शुष्क पांडित्यामध्ये काल घालविणारे असे विद्वान यापुढें निर्माण होऊं लागले. कांदी विद्वानांकडून उपलब्ध ज्ञानाचें परिश्रमपूर्वक संकलन करण्याचें मात्र कार्य झालें. तेवढीच काय ती उपयुक्त गोष्ट यापुढील दोनतीनशें वर्षांच्या काळामध्यें घडली. स्ट्रॅबो नामक पंडिताने भूगोलविषयक जें ज्ञान अस्तित्वांत आलें होतें त्याचा संग्रह करून भूगोलशास्त्रावर मोठा ग्रंथ लिहिला. प्लिनी (थोरला) नांवाच्या रोमन विद्वानाने प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र यांवर एक प्रचंड संकलनात्मक ग्रंथ लिहिला. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकांत टॉलेमी नांवाच्या शास्त्रज्ञाने अशाच रीतीने पूर्वाच्या ज्ञानाचें संकलन करून ज्योतिषावर एक ग्रंथ लिहिला. त्याच सुमारास गॅलेन नामक वैद्यकाचार्याने वैद्यकीय ज्ञानाचें संकलन करून शारीरशास्त्राची पद्धतशीर रचना केली.

या पुढचीं सुमारे ८०० वर्षे खरोखरच अंधारांत गेली. या काळांत युरोपमध्ये कोणीही नांव घेण्यासारखा शास्त्रज्ञ निर्माण झाला नाही. इतकेंच

नव्हे तर पूर्वीच्या लोकांनी संपादन करून ठेवलेलें ज्ञानही युरोपीय लोकांना टिकवितां आलें नाहीं. आपला पूर्वार्जित ठेवा गमावून पुनः हे लोक भोळसट व मूर्खपणाच्या कल्पना उराशीं बाळगून बसले. एक साधेंच उदाहरण द्यावयाचें म्हटल्यास पृथ्वीच्या आकाराविषयीच्या समजुतीचें देतां येईल. पृथ्वी गोलाकार आहे ही गोष्ट ग्रीक युगांतल्या सर्वच शास्त्रज्ञांनी ग्राह्य मानली होती. पण तमोयुगांतील युरोपीय लोक हें साधें तत्त्वही विसरून जाऊन पृथ्वी सपाट आहे असें मानूं लागले व पृथ्वी गोलाकार आहे असें मानणें हा त्यांच्या मताने पाखंडीपणा ठरला.

इसवी सनाच्या प्रारंभापासून पुढें सुमारे चारशें वर्षांपर्यंत रोमन साम्राज्याचा एकतंत्री अंमल, युरोप खंडाचा सर्व दक्षिण व पश्चिम भाग, आफ्रिकेचा उत्तर भाग व आशियामायनर, सीरिया, पॅलेस्टाईन, आर्मिनिया हे आशियांतील देश, इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशावर चाळू होता. येवढें प्रचंड साम्राज्य जिंकून त्यावर तीनचारशें वर्षे अप्रतिहत अंमल गाजविण्यांत रोमन लोकांनी आपलें कर्तृत्व चांगलेंच प्रकट केलें यांत शंका नाहीं. त्यांनी राज्याची संघटना उत्कृष्ट केली व एक प्रकारची नोकरशाहीच्या (bureaucracy) द्वारा राज्य करण्याची पद्धत निर्माण केली. या पद्धतीमुळें रोमन लोकांचें साम्राज्य टिकून राहिलें व त्यांतील जमीनदार, सत्ताधारी व पैसेवाल्या वर्गाची चंगळ झाली हें खरें. परंतु तिजमुळें इतर कोणतेही चांगले परिणाम घडून आले नाहींत. रोमन लोकांनी ज्ञानाच्या अभिवृद्धीस हातभार लावला नाहीं. ज्ञानाच्या प्रांतांत फक्त दोन गोष्टींचें श्रेय रोमन लोकांस देण्यांत येतें. कायद्यासंबंधी पुष्कळ विचार करून त्यांनी शासनशास्त्र निर्माण केलें; दळणवळण सोपें व्हावें म्हणून सर्व साम्राज्यभर उत्कृष्ट रस्ते त्यांनी बांधून काढले व त्याच्या अनुषंगाने इंजिनियरिंगच्या विद्येंत वाढ केली. बाकी शास्त्राची, ज्ञानाची व स्वतंत्र विचाराची अभिवृद्धि होईल अशा तऱ्हेचा कोणताच प्रयत्न त्यांनी केला नाहीं. त्यांची समाजपद्धतीही ज्ञानाच्या व स्वतंत्र विचाराच्या वादीस मुळींच अनुकूल नव्हती. रोमन साम्राज्यांत एक सत्ताधारी, जमीनदार व पैसेवाल्या लोकांचा वर्ग आणि दुसरा गुलामांचा व करांच्या ओझ्याखाली चिरडलेल्या किसानांचा वर्ग असे दोनच वर्ग अस्तित्वांत आले. यांपैकी

पहिला वर्ग केवळ चैर्नीत व बिलासांत मग्न झाला आणि दुसऱ्या वर्गास आपल्या त्रस्त व हलाखीच्या स्थितीतून डोकें वर काढण्यासही अवसर मिळेनासा झाला. अशा रीतीने दोन्ही वर्गांच्या हातून ज्ञानसंवर्धनाचें काम झालें नाही. पूर्वीचें ग्रीक लोकांनी संपादन केलेलें ज्ञान आयतें तयार होतें तरी त्याचें देखील जतन करण्याचें काम रोमन लोकांच्या हातून झालें नाही.

खुद्द रोमच्या सुधारलेल्या साम्राज्याची ही स्थिति तर मग त्या साम्राज्याचा विध्वंस करून त्याच्या जागीं आलेले जे बोलून चालून रानटी लोक त्यांची स्थिति काय विचारावी ! या रानटी लोकांच्या टोळधाडीमुळें सर्व युरोपखंडांतील समाजस्थितीची एकच उलथापालथ होऊन कांही काळ जिकडे तिकडे बेबंदनगरी माजून राहिली होती. अशा स्थितीत कसची विद्या, कसचें शास्त्र आणि कसचें काय ! एकाद्या डिवचलेल्या मधाच्या पोळ्याप्रमाणें युरोपाची त्या काळांत स्थिति झालेली होती. ही परिस्थिति निवळून समाजास सुस्थिर असें स्वरूप येण्यास सुमारे तीनशें वर्षें लागलीं. इतक्या दीर्घ कालावधानंतर समाजाचे अस्थिर झालेले थर खालीं बसले व निराळ्याच रीतीने का होईना पण समाजास नियमन प्राप्त झालें. इ. स. ७०० ते ८०० च्या दरम्यान युरोपीय समाजास याप्रमाणें कांही आकार प्राप्त झाला, हें खरें; परंतु दरम्यान पूर्वीच्या ग्रीक ज्ञानाची व संस्कृतीची परंपराच नष्ट झाली. रोमन साम्राज्याच्या काळामध्यें ग्रीक विद्येची आठवण तरी लोकांना होती व ग्रीक भाषेचें अध्ययनही बरेंच होत असे. परंतु पुढें ही साखळी तुटली व ग्रीक विद्येची आठवणही लोक विसरून गेले.

या काळांत ज्ञानाची कल्पनाच नसल्यामुळें सर्व लोक अडाणी व अक्षरशून्य बनले. जी कांही विद्या राहिली ती सर्व धर्मपुरोहितांच्या ताब्यांत गेली. विद्या ही धर्मगुरूंच्या ताब्यांत जाणें यासारखी वाईट गोष्ट दुसरी कोणतीच नाही. विद्या व शास्त्रज्ञान हें धर्मांमध्ये गुरफटलें व धर्मपुरोहितांच्या ताब्यांत गेलें कीं त्याची प्रगति थांबून तें अवनतीच्या पंथाला लागलेंच म्हणून समजावें. आजपर्यंत जगामध्यें सगळीकडे असाच अनुभव आला आहे. लोकांच्या श्रद्धेवर व भोळसटपणावर धर्मगुरूंचें पोट अवलंबून असल्यामुळें ते लोकांचा श्रद्धाळूपणा वाढावा यासाठीं हरत-हेची खटपट

करतात. लोकांची श्रद्धा वाढवून धार्मिक विधींच्या द्वारा जितका पैसा मिळवितां येतो त्यामानाने खऱ्या विद्येचें दान केल्याने कांही मिळकत होण्याजोगी नसल्यामुळें खरी विद्या समाजाला शिकविण्याच्या खटाटोपांत ते कधीही पडत नाहीत. अर्थात् हळू हळू ते स्वतःही त्या विद्येचें अध्ययन करण्याचें सोडून देतात व अशा रीतीने कालांतराने समाजाच्या श्रद्धालू-पणाच्या आधारावर उपजीविका करणारे हे पराब्रपुष्ट लोक सर्व शास्त्रज्ञानाचें वाटोळें करून समाजाला अवनतीच्या गर्तेत लोटून देण्यास कारणीभूत होतात. युरोपांतील ख्रिस्ती भटांनी याचप्रमाणें करणी केली व युरोपखंडास अज्ञानांत ठेवून ते स्वतःही अज्ञानी, दुराग्रही व हेकड बनले. खऱ्या कळकळीने ज्ञानाचा प्रसार करूं इच्छिणारे कॅसियोडोरससारखे कांही भिक्षु ख्रिस्त्यांमध्येही निपजले नाहीत असें नाही. परंतु असे फारच थोडे. त्यांच्या-च्याने सभोवती माजलेल्या दाट अंधकाराचा भंग करवला नाही.

तेव्हा अशा अनेक कारणांमुळें युरोपखंडाचा बहुतेक भाग इ.स.४०० पासून १००० पर्यंत सुमारे सहाशें वर्षे अज्ञानांधकारांत निमग्न होऊन राहिला. या काळासच इतिहासज्ञ लोक 'तमोयुग' किंवा 'अज्ञानयुग' असें म्हणतात. या अज्ञानयुगांतून पुनः युरोपखंड ग्रीक विद्येच्या जोरावरच बाहेर पडलें. हा अद्भुत प्रकार कसा झाला तें आपण आतां पाहूं.

ग्रीसचा नाश झाल्यावर ग्रीक विद्येची जोपासना अनेक शतकें अलेक्झांड्रिया शहरामध्ये झाली हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. या शहरांत साठलेल्या विद्येची पुढें अनेक तऱ्हांनी विल्हेवाट लागली. या विद्येपैकी कांही अंश तर अजीबात नष्ट झाला असावा. अलेक्झांड्रिया शहर पुढें मुसलमानांनी जिंकलें त्यावेळीं तेथील ग्रंथालयाची वाताहत होऊन ज्ञानाचा कांही अंश नष्ट झाला असण्याचा संभव आहे. परंतु हा प्रसंग गुजरण्याच्या अगोदरच कांही शतकें अलेक्झांड्रियांतल बरेचसे पंडित शक्य तितका ग्रंथसंग्रह खाकोटीस मारून पूर्वेकडील रोमन साम्राज्याची राजधानी जें बायझान्शियम शहर तेथे जाऊन राहिले होते. अर्थात् विद्येचा बराच अंश त्यांच्याबरोबर गेला. हे उत्तरकालीन पंडित केवळ शाब्दिक काथ्याकूट करणारे असल्यामुळें त्यांच्या हातून ग्रीक विद्या कशीबशी रक्षण करून ठेवण्याखेरीज दुसरे कांही काम झालें नाही. याशिवाय अलेक्झां-

ड्रिया येथील विद्येने तिसरा एक मार्ग चोखाळला. सीरिया प्रांतांत नेस्टोरियन ख्रिस्ती म्हणून ख्रिस्त्यांचा एक संप्रदाय होता. तो विद्येचा भोक्ता असल्याने त्याने ग्रीक विद्या पुष्कळशी आत्मसात् करून घेतली होती. पुढे सातव्या शतकांत महंमदाने इस्लामधर्माची स्थापना केली व अरबांचे राष्ट्र उदयास आले. सातव्या शतकांतच अरबांनी सीरिया प्रांतांत दमास्कस येथे खिलाफतीची स्थापना केली. त्यावेळेस नेस्टोरियन लोकांचा अरबांशी संबंध आला. अरबांचे राष्ट्र त्या वेळीं ताजेंतवानें होतें, उत्साहाच्या भरांत होतें. साहजिकच ज्ञान ग्रहण करण्याची उत्सुकता त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होऊन त्यांनी नेस्टोरियनांपासून ग्रीक विद्या संपादन केली. पुढे अरबांची सत्ता आणखी वाढल्यावर खुद्द बायझॅन्शियममधून ग्रीक ग्रंथांची त्यांनी भाषांतरे केली, व अलेक्झांड्रियामधील ग्रंथसंग्रहाचाही उपयोग करून घेतला. अशा रीतीने अरबांचे उत्साही व पराक्रमी राष्ट्र ग्रीक विद्येचे वारस बनले.

अरबांचे राज्य एका काळीं पश्चिमेस स्पेनपासून तों पूर्वेस सिंधुनदापर्यंत पसरलेलें होतें. परंतु उत्कर्षाच्या काळींही शास्त्रज्ञानाची उपेक्षा करण्याची बुद्धि त्यांस झाली नाही हें मानव जातीचें महद्भाग्य होय. त्यांनी ग्रीक विद्येचें जतन केलें येवढेंच नव्हे तर अनेक दिशांनी तिचें संवर्धन केलें. त्यांच्या राज्यांत अनेक ठिकाणी मोठमोठी विद्यापीठे सरकारी खर्चाने चालविलेलीं असून तेथे शेंकडो विद्यार्थी येऊन शिक्षण घेत. त्यांनी रोमन लोकांप्रमाणे शास्त्रज्ञानाची उपेक्षाही केली नाही आणि मध्ययुगीन ख्रिस्ती भटांप्रमाणे धर्माच्या दडपणाखाली शास्त्रज्ञानाची गळचेपीही केली नाही. अरबांच्या अमदानीतलें स्पेनमधील कार्डोव्हा येथील विद्यापीठ प्रख्यात होतें. तेथे केवळ मुसलमान विद्यार्थीच नव्हे तर फ्रान्समधील शेंकडो ख्रिस्ती विद्यार्थी येऊन सर्व शास्त्रांचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन जात असत. कार्डोव्हा येथील सुप्रासिद्ध शास्त्रज्ञ अव्हरोझ (११२६-११९८) हा तर ॲरिस्टॉटलच्या शास्त्रपद्धतीचा विशेष अभिमानी असून धर्माची व शास्त्रज्ञानाची पूर्ण फारखत असावी असें त्याने प्रतिपादिलें होतें.

अरबांनी बहुतेक सर्वच शास्त्रांचा अभ्यास वृद्धिंगत केला. त्यांच्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे त्यांना आणखी एक फारच इष्ट व महत्त्वाची गोष्ट

साधतां आली. ती म्हणजे पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील विद्यांचें संमीलन हीं होय. पूर्वेकडील हिंदुस्थान व चीन या देशांशीही त्यांचा नित्य संबंध येत असल्याकारणाने त्यांच्यामधील उपयुक्त गोष्टी त्यांनी तेव्हाच ग्रहण केल्या व त्या सरतेशेवटीं युरोपांतील लोकांना शिकविल्या. ग्रीकांच्या विद्येंत भारतीयांच्या विद्येची भर घालून आणि स्वतःच्या शोधांची त्यास थोडीबहुत पुष्टि देऊन एकंदर जगाचा सामान्य ज्ञाननिधि अरब लोकांनी बराच वृद्धिंगत केला याबद्दल त्यांस सर्व मानवजातीने धन्यवाद देणें जरूर आहे.

पाश्चात्य व भारतीय ज्योतिषाचा अभ्यास अरबांनी केला व त्यांत स्वतःची थोडीशी भर घातली. अंकगणित ते बहुधा भारतीयांपासून शिकले. संख्या-लेखन, दशांश अपूर्णांक वगैरे गोष्टी त्यांनी भारतीयांपासून घेऊन पाश्चात्य राष्ट्रांस दिल्या असाव्या असें अनुमान आहे. विशेषतः शून्याकरितां टिब लिहिण्याची पद्धत भारतीयांपासून अरबांनी घेऊन ती युरोपांत प्रसृत केली. बीजगणित हें मात्र त्यांनी स्वतः निर्माण केलें असें पाश्चात्य तज्ज्ञ म्हणतात. परंतु तेंही मूळ स्वरूपांत त्यांनी भारतीयांपासूनच घेतलें असें हिंदी पंडितांचें म्हणणें आहे. कसेंही असलें तरी पाश्चात्यांनी बीजगणित अरबांपासूनच घेतलें ही गोष्ट algebra या आरबी नांवावरूनच उघड होत आहे. रसायनशास्त्राचाही त्यांनी विशेष अभ्यास केला. या शास्त्राचा उदय किमयेच्या नादामुळें झाला हें त्याच्या आरबींतील alchemy या नांवावरून उघड होत आहे. यावरूनच पुढें युरोपीय भाषांमधील या शास्त्राचें chemistry हें नांव बनलें. अरबांमधील गीबर (अंदाजे इ. स. ८००) हा रसायनशास्त्राचा जनक होय. त्याने ऊर्ध्वपातनाची व उष्णतेच्या योगाने मिश्र द्रवांचें विभाजन करण्याची रीति शोधून काढली. अनेक अम्लांचाही त्याने शोध लावला.

परंतु आरबी विद्वानांनी विशेष प्रगति केली ती वैद्यकामध्ये. ही प्रगति देखील भारतीय वैद्यकाच्या अभ्यासामुळेंच त्यांना करितां आली असावी असा पुष्कळांचा तर्क आहे व खुद्द अरबांनीही तसेंच विधान केलें आहे. चरक आणि सुश्रुत या दोन्हीही भारतीय वैद्यकग्रंथांचें आरबी भाषेंत भाषांतर झालें होतें. याशिवाय अलेक्झांड्रियन वैद्यकाचा तर त्यांनी कसून अभ्यास केलाच. तथापि तेवढ्यावरच थंबून न राहतां त्यांनी त्याच्यापुढें

जी प्रगति केली ती अत्यंत अभिनंदनीय होय. शस्त्रक्रिया व औषधोपचार या दोन्ही बाबतीत त्यांनी प्रावीण्य संपादन केलें व नवीन शोध लावले. अत्यंत अवघड अशा शस्त्रक्रिया करण्याच्या रीति त्यांनी शोधून काढल्या. औषधिज्ञानही त्यांनी इतकें वाढविलें कीं त्यांच्यानंतर आतांपर्यंत त्यांत फारच थोडी प्रगति झाली आहे. त्याचप्रमाणें त्यांनी पूर्वी अलेक्झांड्रियन शास्त्रज्ञांनी उपेक्षिलेल्या शरीरव्यापारशास्त्राचाही अभ्यास केला.

तेव्हा युरोपियन लोकांना ग्रीक विद्येचा ठेवा पुनरपि ज्या अद्भुत मार्गाने प्राप्त झाला तो मार्ग कोणता हें वाचकांच्या आतां लक्षांत आलें असेल. अरबांच्या मार्फत ग्रीक विद्या—अनेक शास्त्रांची व शोधांची भर पडून वाढलेली अशी—युरोपास पुनरपि प्राप्त झाली. हा प्रकार ज्या सुमारास घडून आला तेव्हापासून म्हणजे इ. स. ९००—१००० पासून युरोपचें अज्ञानयुग संपून त्याच्या मध्ययुगास प्रारंभ झाला असें मानण्यांत येतें. यानंतर धर्मयुद्धांच्या (crusades) वेळेस मुसलमानी संस्कृतीशीं आणखी संबंध आल्याकारणाने युरोपीय समाजाची दृष्टि अधिकच विस्तृत झाली. अशा एकेक कारणांनी युरोपची सुप्त असलेली विवेचक बुद्धि जागृत होऊन शास्त्रांचा व विद्यांचा अभ्यास हळूहळू सर्वत्र सुरू झाला.

अरबांच्या अनुकरणाने व व्यावहारिक उपयुक्ततेमुळे वैद्यक शास्त्राचा अभ्यास या मध्ययुगांत प्रथम विशेष जोराने सुरू झाला. परंतु इतर शास्त्रांच्या अभ्यासालाही लवकरच चालना मिळाली. रॉजर बेकन (१२१० ते १२९३) हा एक मध्ययुगांतला मोठा कल्पक, धाडसी व प्रत्यक्षानुसारी पद्धतीचें जोराने प्रतिपादन करणारा असा पुरुष होऊन गेला. त्याने आपल्या ग्रंथांत नानातऱ्हेचे प्रयोग व शोध लिहून ठेविले आहेत. बंदुकीच्या दारूची कृतीही त्यांतच त्याने लिहिली आहे. 'शब्दप्रामाण्यावर विसंबून राहूं नका, धर्माचा व शास्त्रज्ञानाचा कांही संबंध नाही, तेव्हा स्वतः प्रयोग करा व ज्ञान मिळवा', असें त्याचें सांगणें होतें.

याप्रमाणें शास्त्रज्ञानाची वाढ करूं इच्छिणारे पुरुष ज्या वेळीं जन्मास येत होते त्याच वेळीं मनुष्याच्या प्रगतीस कारणीभूत होणाऱ्या इतर अनेक कलांचाही युरोपांत उदय होत होता. कागद ही ज्ञानप्रसारास अत्यंत महत्त्वाची व अपरिहार्य अशी वस्तु अरब लोक चिनी लोकांपासून तयार

करण्यास प्रथम इ. स. ७५० मध्ये शिकले. पुढे त्यांनी ती विद्या आपल्या बरोबर युरोपांत आणली. तेव्हा युरोपांत बऱ्याच प्रयत्नानंतर तेराव्याशतकापासून चांगला व भरपूर कागद तयार होऊ लागला. परंतु छापण्याची कला अस्तित्वांत येण्यास आणखी अडीचशे वर्षे लागली. छापण्याच्या कलेचा शोध लावण्याचा मान कॉस्टर या डच गृहस्थास किंवा गुटेन्बर्ग या जर्मन गृहस्थास दिला जातो. हा शोध इ.स. १४४६च्या सुमारास लागला. बहिर्गोल भिंगे ही पुष्कळांस पूर्वीच माहीत होती. परंतु दृष्टि सुधारण्यासाठी वापरावयाचे चष्मे चवदाव्या शतकाच्या प्रारंभी प्रचारांत आले. घड्याळे तेराव्या शतकांतच बनविण्यास सुरवात झाली होती. बंदुकीच्या दारूचा शोध चिनांतून किंवा हिंदुस्तानांतूनच युरोपांत गेला. परंतु युरोपियनांनी त्याचा व्यवस्थितपणे उपयोग करून संहारक शस्त्रांमध्ये जी क्रांति घडवून आणली तसे काही करणे पूर्वेकडील राष्ट्रांस साधले नाही. युरोपांत चवदाव्या शतकापासूनच बंदुका व तोफा यांचा उपयोग लढाईमध्ये राजे लोक करू लागले असल्याचे आढळून येते. याप्रमाणे मानवी जीवनांतील तीनचार फार महत्त्वाच्या गोष्टी चौदाव्या व पंधराव्या शतकांत युरोपांत प्रचारांत आल्या. यांपैकी छापण्याच्या कलेने मानवी जीवनांत केवढी क्रांति घडवून आणली आहे, ज्ञानप्रसाराचा, विचारसंस्तरणाचा मार्ग किती सुलभ करून सोडला आहे हे कोणास सांगण्याची जरूरी नाही. बंदुका, तोफा इ. शस्त्रास्त्रांनीही जगाच्या इतिहासाचा ओघ बदलण्याची कामगिरी आजवर अनेकवार बजाविली आहे. इंग्रजांनी हिंदुस्तान जिंकले त्यास इतर कारणे कितीही असली तरी त्यांची अधिक सुधारलेली शस्त्रास्त्रे हे एक प्रमुख कारण होतं हे सर्व इतिहासज्ञांस मान्य आहे. युरोपियनांनी आजपर्यंत सर्व जगावर जे स्वामित्व मिळविले आहे त्यासही पुष्कळ अंशी त्यांची सुधारलेली व अधिक घातक शस्त्रास्त्रे हीच कारणीभूत झाली आहेत.

पंधराव्या शतकांतच मध्ययुग संपून युरोपांतील नवयुगास सुरवात झाली. १४५३ साली तुर्कांनी कान्स्टांटिनोपल [बायझान्शियम] घेतले त्यामुळे तेथील ग्रीक पंडित आपआपल्या पोथ्या खाकोटीस मारून पुनः देशोधडीस लागले. इटाली देशांतील मोठमोठ्या समृद्ध शहरांमध्ये त्यांना आश्रय मिळण्यास अडचण पडली नाही. ताबडतोब तेथे ग्रीक वाङ्मयाचा व तत्त्वज्ञानाचा

अभ्यास सुरू झाला. आपले धर्मगुरु आपणांस ज्या बावळट कथा सांग-
तात त्यापेक्षा कितीतरी शहाणपणाचे विचार फार पूर्वीच ग्रीक लोकांनी
लिहून ठेवले आहेत हे लोकांच्या नजरेस येतांच ख्रिस्ती पुरोहितांच्या-
वरील लोकांचा विश्वास हळूहळू उडू लागला. अरिस्टॉटलप्रभृति शास्त्र-
ज्ञांच्या ग्रंथांचा अभ्यास लोकांमध्ये जोराने वाढू लागला. लोकांची चौकस
बुद्धि त्यामुळे वाढली. धर्माची व शास्त्रज्ञानाची फारखत झाली पाहिजे
असे लोकांस वाटू लागले. व तसे प्रत्यक्ष म्हणण्याची कोणास छाती झाली
नाही, तरी अनेक शास्त्रज्ञांनी धर्मगुरूंच्या आज्ञांची परवा न बाळगतां
शास्त्रांचा अभ्यास करण्यास व आपले धर्मविरोधी सिद्धांत मांडण्यास सुर-
वात केली. कोलंबस, मॅजिलन इत्यादि धाडशी प्रवाशांच्या सफरींमुळेही
लोकांच्या ज्ञानांत अपूर्व भर पडली. लोकांची दृष्टि त्यामुळे एकदम विक-
सित झाली. पोपची व रोमन साम्राज्याची सत्ता ह्या अफाट विश्वाच्या
मानाने किती आकुंचित व क्षुद्र हे लोकांच्या स्पष्ट प्रत्ययास येऊन पोपच्या
अप्रतिहत सामर्थ्यावरचा त्यांचा विश्वास उडून गेला.

इ. स. १५०० च्या सुमाराची युरोपची स्थिति व त्याच वेळची
हिंदुस्थानची स्थिति यांची तुलना केली तर आपल्यास काय दिसेल ?
युरोपांतले लोक त्या वेळेस होकायंत्र, चष्मे व घड्याळे वापरीत होते.
हिंदुस्थानांत या गोष्टी त्यावेळीं लोकांस माहीतही नसाव्या. त्या वेळेसच
काय परंतु अज्ञानही आपल्याला चष्म्याची कांच व फ्रेमी बनवितां येत
नाहीत व घड्याळेही तयार करतां येत नाहीत हे सर्वांस माहीतच आहे.
त्या वेळेस पुस्तकें छपावयास लागून युरोपीय लोकांना पन्नास वर्षे झालीं
होतीं. हिंदुस्थानांत त्या गोष्टीचा पत्ताही नव्हता. हिंदुस्थानचा दर्यावर्दी
व्यापार त्या वेळीं पुष्कळ लांबच्या देशांशी चालत असे व नाविक कलेंत
हिंदी लोक प्रवीण होते हे खरे. परंतु युरोपच्या दर्यावर्दी लोकांत जो
धाडशीपणा व जी दुर्दम आकांक्षा दिसून येऊ लागली होती तिचा हिंदी-
नाविकांमध्ये अभावच होता असे म्हटल्यास सत्यास सोडून होणार नाही.
बाकी वास्तुविद्या, शिल्पकला, उद्योगधंदे वगैरे बाबतींत दोघांचीही स्थिति
सारखीच असावी. विणकाम, अत्यंत सुंदर व तलम वस्त्रे निर्माण करण्याची
कला, त्याचप्रमाणे धातुकाम, जडावाचे काम वगैरे बाबतींत मात्र हिंदुस्थानचे

लोक पाश्चात्यांपेक्षा वरचढ असावे. हिंदुस्थानांत होणाऱ्या वस्त्रांइतकीं तलम वस्त्रें तयार करण्याचें पाश्चात्यांस बहुधा कधीच साधलें नाही. असो.

इटालींतील फ्लारेन्स शहरांत राहणारा लिओनार्डो डे विन्सी (१४५२-१५१९) हा मोठा शास्त्रज्ञ याच सुमारास होऊन गेला. हा मोठा प्राणिशास्त्रज्ञ व शरीरशास्त्रज्ञ असून भूगर्भातील अवशेषांचा याने फार सूक्ष्म अभ्यास केला होता. विशिष्ट प्रकारची यांत्रिक योजना केल्यास मनुष्यास हवेंत उडतां येईल असें त्याचें म्हणणें होतें. पुढें लवकरच कोपर्निकस, गॅलिलिओ, केप्लर इत्यादि जवरे शास्त्रज्ञ उदयास आले. बायबलांतील वचनांशीं किंवा पोप महाराजांच्या आज्ञांशीं न जुळणारे अनेक सिद्धांत यांनी प्रतिपादन केल्यामुळें लोकांत विलक्षण खळबळ माजली व विचार-जागृतीस आणखी जोराची चालना मिळाली.

सतराव्या शतकाच्या आरंभी लॉर्ड बेकन (१५६१-१६२६) हा पूर्वीच्या काळांत झालेल्या ज्ञानाच्या प्रगतीचा आढावा घेऊन पुढील ज्ञानवृद्धीची दिशा सांगणारा तत्त्वज्ञ होऊन गेला. डेकार्ट (१५९६-१६५०) हा फ्रेंच तत्त्वज्ञ व गणिती याच सुमारास होऊन गेला. याने बीजभूमितीचें शास्त्र शोधून काढलें. याने तत्त्वज्ञानाची सुद्धा धर्मापासून फारखत करून जगदुत्पत्तीची व इतर तात्त्विक प्रश्नांची उपपत्ति स्वतंत्र रीतीने लावण्याचा प्रयत्न केला. हा पूर्णपणें बुद्धिप्रामाण्यवादी असून याला युरोपांतील अर्वाचीन शास्त्रविस्ताराचा जनक असें म्हणतात. सर ऐझाक न्यूटन (१६४२-१७२७) या गुरुत्वाकर्षणाचा शोध लावणाऱ्या शास्त्रज्ञाचें नांवही सुप्रसिद्धच आहे. कोपर्निकस, केप्लर, इत्यादि संशोधकांच्या सिद्धान्तांमुळें विश्वाच्या प्रचंडपणाची लोकांस कल्पना आली तर ह्या विश्वांतील सर्व गोल ज्या आकर्षणाच्या शक्तीने नियंत्रित झाले आहेत त्या शक्तीचें माप देखील आपल्यास करतां येतें हें न्यूटनच्या शोधामुळें दिसून येऊन लोकांचा आत्मविश्वास वृद्धिंगत झाला. यापुढें अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून सर्वच शास्त्रांची झपाट्याने वाढ होण्यास सुरवात झाली. हा काळपर्यंत बहुधा भौतिक शास्त्रांवरच विद्वानांचे परिश्रम झालेले आपणास दिसून येतात. यापुढें भौतिक शास्त्रांबरोबरच मानवीय शास्त्रांचाही विस्तार होण्यास सुरवात

झालेली आपणास दिसून येते. फ्रान्स देशांत रूसो (१७१२-१७७८) व्हालटेअर (१६९४-१७७८) यांसारखे नास्तिक नवविचारप्रवर्तक जन्मास आले. इंग्लंडमध्ये अर्थशास्त्राचा प्रणेता आडाम स्मिथ, राजनीतिज्ञ एडमंड बर्क, उपयुक्तावादी जेरेमी बेंथॅम यांसारखे पुरुष याच वेळेस, म्हणजे अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, उदयास आले. मानवीय शास्त्रांचा अभ्यास तेव्हापासून जो सुरू झाला तो आजपर्यंत एकसारखा वाढतच आहे.

ज्ञानाच्या प्रगतीचा हा संक्षिप्त इतिहास येथेच थांबविणे अवश्य वाटतें. यापुढील काळांत शास्त्रांची वाढ इतकी झपाट्याने झाली आहे व त्यांचा विस्तार येवढा प्रचंड झाला आहे की थोडक्यांत त्याचें समालोचन करणें शक्य नाही. महत्त्वाच्या कांही शास्त्रांचा थोडासा पूर्ववृत्तांत पुढें शास्त्रांचें पृथक्पणें अवलोकन करावयाचें आहे त्याच वेळेस सांगितला जाईल. परंतु खरोखर पाहिलें असतां जिज्ञासु वाचकांनी निरनिराळ्या शास्त्रांच्या वाढी-कडे पृथक्पणें लक्ष पुरवून त्यांचा स्वतंत्रच अभ्यास केला पाहिजे. निरनिराळ्या शास्त्रांचें पृथक्पणें विवेचन करणारीं पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचा या मालेचाही एक प्रधान हेतु आहेच. ही ग्रंथमाला म्हणजे आपली ज्ञान-विषयक जिज्ञासा तृप्त करून घेण्याचें उत्कृष्ट साधनच होय असें वाचकांना आढळून येईल यांत शंका नाही.

ज्ञानाच्या प्रगतीचा हा आढावा पाश्चात्य ज्ञानासच अनुलक्षून लिहिला आहे. भरतखंडांतील किंवा चिनांतील ज्ञानविकासाचा फारच थोडा उल्लेख यांत आला आहे. याचें कारणही उघडच आहे. सध्या आपल्यास जें ज्ञान ग्रहण करावयाचें आहे तें सर्व पाश्चात्यांचें व पाश्चात्यांच्या मार्फत आलेलेंच आहे, ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत अर्थ नाही. आज सर्व जगावर पाश्चात्यांच्याच ज्ञानाचा प्रभाव गाजत आहे व आपणांस आपल्या देशाच्या हिताकरितां त्यांनी संपादन केलेलें सर्व ज्ञान आत्मसात् करून घेतलें पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. जगतांत आजपर्यंत जीं जीं राष्ट्रे वैभवशाली व बलशाली म्हणून पुढें आलीं त्यांनी त्या त्या वेळच्या जगांत ज्ञानाच्या बाबतींतही आघाडीचें पद प्राप्त करून घेतलेलें आपणास आढळतें. त्यांतून सध्या तर ज्ञानाच्या बाबतींत मागासलेलें राहून इतर बाबतींत उन्नत स्थितीला येण्याची आशा करणेंच अशक्य झालें आहे. तेव्हा

आज सर्व जगांत प्रभावी ठरलेले जे पाश्चात्यांचे ज्ञान आहे त्याची बळकट कास आपण धरली पाहिजे. आणि ज्या ज्ञानाचा आपणांस स्वीकार करावयाचा आहे त्याची पूर्वपीठिका जाणून घेणेही अवश्य होय, यास्तव येथे ती पूर्वपीठिका थोडक्यांत निवेदन केली आहे.

वस्तुतः ज्ञान हे सार्वराष्ट्रिक, सर्वांस सामान्य, असेच आहे. कांही विशिष्ट लोकांचाच त्याच्यावर हक्क आहे असे मुळांच नाही. सर्व जगाची ती समाईक पुंजी आहे. अर्थात् समाईक जिंदगी असली तरी एखादा भाऊ अधिक कमाई करून तिच्यांत विशेष भर टाकतो व तो जास्त मिळविणारा असल्यामुळे कुटुंबांत त्याची हुकमत विशेष चालते हा जसा प्रकार अपण पाहतो तसाच प्रकार या विश्वकुटुंबाचाही आहे. कांही काळपर्यंत कांही विशिष्ट राष्ट्रांची सद्दी असते, तोंपर्यंत जागतिक व्यवहारावर त्यांचे वर्चस्व चालते, पुढे दुसरेच राष्ट्र ते पद बळकावते, असा प्रकार एकसारखा चालला आहे. ईजिप्तची व बॅबिलोनची सद्दी होती त्याकाळी अनुकरणीय सुधारणा म्हणजे ईजिप्तची व बॅबिलोनचीच अशी कल्पना प्रचारांत असली पाहिजे. पुढे ग्रीक लोकांची सद्दी आली तेव्हा ज्ञान म्हणजे काय ते ग्रीक उर्फ हेलेनी लोकांचे अशी भावना सर्वत्र प्रचलित झाली. पुढे अरबांच्या उन्नतीच्या काळांत अरब लोक हेच ज्ञाननिधि होऊन बसले. व त्यांच्यापासून सर्व युरोपियन लोकांनी ज्ञानाचे ग्रहण केले. त्यानंतर गेल्या पांचशे वर्षांत युरोपियन राष्ट्रांनी अव्याहत प्रयत्न करून सर्व शास्त्रे, विद्या व कला यांची अपूर्व वाढ केली असल्याने जगांत स्वीकरणीय ज्ञान असे काय ते पाश्चात्यांचेच अशी कल्पना रूढ होऊन बसल्यास त्यांत कांही नवल नाही. म्हणूनच हे ज्ञान पाश्चात्यांचे असे आपण सध्या म्हणतो. वस्तुतः हा ज्ञानाचा संचय करण्यास सर्वच राष्ट्रांनी निरनिराळ्या काळी हातभार लावलेला आहे व आपण भारतीयांनीही पूर्वीच्या काळी या कामी कमी मदत केलेली आहे असे नाही.

येथपर्यंत ज्ञानाच्या प्रगतीचा इतिहास सांगितला. आतां ज्ञानाच्या या अवाढव्य भांडागाराचे सध्याचे स्वरूप कसे काय आहे, त्याचे विभाग कसकसे पाडण्यांत आलेले आहेत व त्या विभागांत कोणकोणच्या अमूल्य चिंजा भरलेल्या आहेत याचे आपण थोडक्यांत अवलोकन करूं.

प्रथम ज्ञानाचे शास्त्र, विद्या व कला असे प्रकार कोणच्या तत्त्वावर होतात ते सांगून पुढे यांपैकी योग्यतेने व महत्त्वाने श्रेष्ठ असा जो शास्त्रांचा विभाग त्याविषयी थोडासा विस्ताराने विचार करूं.

प्रकरण पांचवें.

शास्त्र, विद्या, कला व वाङ्मय.

‘नोबेल पारितोषक’ मिळविणारे सर चंद्रशेखर रमण हे पदार्थविज्ञान-शास्त्राचे मोठे तज्ज्ञ आहेत. परंतु ‘आमचा शेषाप्या पाकशास्त्रांत मोठा तज्ज्ञ आहे’ असेही आपण म्हणतो. असे विधान थेटनेच केले जाते असे नाही तर पाकशास्त्र, सूपशास्त्र या नांवांची पुस्तकेही मराठीत झाली आहेत. अशा रीतीने स्वयंपाकाच्या विद्येलाही शास्त्र असे नांव दिले तर एखादा जिन्नस विशेष रुचकर रीतीने तयार करण्याची पद्धत शोधून काढणाऱ्या आचार्याला शास्त्रसंशोधक म्हणून रमण, जगदीशचंद्र बोस इत्यादिकांच्या पंक्तीला बसविण्याचा प्रसंग यावयाचा ! स्वयंपाकाला शास्त्र म्हटले की ही आपत्ति आलीच. तरी शास्त्र या संज्ञेचा थोडा बारकाईने विचार करून ही आपत्ति टाळतां येते की काय ते पाहूं.

‘कोणत्याही विषयाचे पद्धतशीर रीतीने संग्रहित केलेले आणि व्यवस्थे-शीर रीतीने मांडलेले जे ज्ञान त्याला शास्त्र म्हणावें,’ ही शास्त्राची व्याख्या प्रथमदर्शनीच सुचते. परंतु तेवढ्याने काम होत नाही. कारण मग अन्न शिजविण्याच्या पद्धतशीर रीतीने एकत्रित केलेल्या ज्ञानाला सुद्धा शास्त्र म्हणावें लागेल. सामान्य व्यवहारामध्ये आपण थोड्याबहुत व्यवस्थेने मांडलेल्या कोणत्याही ज्ञानाला शास्त्र म्हणतो व इंग्रजीतही science या शब्दाचा कोठे कोठे तसाच प्रयोग करतात हे खरे. परंतु यापेक्षा अधिक उच्च व उदात्त अर्थही ‘शास्त्र’ शब्दाला आहे. तो कोणता हे आपण आतां पाहूं.

पदार्थविज्ञान, रसायन वगैरे भौतिकशास्त्रांकडे किंवा मानसशास्त्र, राजकारण, अर्थशास्त्र इ० मानवविषयक शास्त्रांकडे पाहिले असतां व्यापकता व शाश्वतता हे त्यांचे गुण आपल्या सहज लक्षांत येतील. ही शास्त्रे

सृष्टीतील घटनांचा (phenomena) एक कोणता तरी महत्त्वाचा भाग स्वतःसाठी आखून घेतात आणि त्या घटनांचे तर्कशुद्ध रीतीने स्पष्टीकरण व वर्गीकरण करण्याचा यत्न करतात. या स्पष्टीकरणाच्या व वर्गीकरणाच्या क्रिया विवेचक बुद्धीवर अवलंबून असल्यामुळे आणि मनुष्याची विवेचक बुद्धि ही सर्व काळीं सर्व देशांत सारख्याच स्वरूपाची असल्यामुळे या शास्त्रांना एक प्रकारचे व्यापकत्व प्राप्त झालेले असते. जे पदार्थविज्ञान किंवा जे राजनीतिशास्त्र युरोपांत लागू आहे तेच हिंदुस्थानासही लागू आहे. हिंदुस्थानासाठी कांही हीं शास्त्रे निराळीच निर्माण करण्याची कल्पना कोणी सुचविलेली नाही. आतां हिंदुस्थानचा पूर्वतिहास, तेथील समाजरचना यांचा विचार करतां युरोपांत राजकारणाचे जे नियम लागू पडतील तेच नियम तंतोतंत हिंदुस्थानांत अमलांत आणतां येणार नाहीत हे खरे, तथापि असे स्थानिक फरक (local variations) मूल सिद्धान्तांच्या मानाने एक तर अल्प असतात आणि दुसरे म्हणजे हे स्थानिक फरक कोणत्या तत्त्वानुसार कोठे कसे होतात याचेही सोपपत्तिक विवेचन शास्त्रांत केलेले असतेच. अर्थात् सर्व शास्त्रांच्या व्यापकतेस त्यामुळे मुळीच बाध येत नाही. याच्या उलट पाकविद्या, कृषिविद्या किंवा शिल्पविद्या यांची उदाहरणे घ्या. यांच्यामध्ये व्यापकता मुळीच नाही. हिंदुस्थानांतील जेवण तयार करण्याची रीत व विलायतेतील रीत यांमध्ये जमीनअस्मानाचा फरक आहे. त्याचप्रमाणे शेती करण्याची पद्धत, घरे बांधण्याची पद्धत, हीही तिकडे व इकडे अगदी निराळी आहे. फार कशाला, खुद्द महाराष्ट्रांतच निरनिराळ्या प्रदेशांत घरे बांधण्याच्या निरनिराळ्या दहा पंधरा रीती सहज आढळून येतील. परंतु महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या प्रदेशांत दहा पंधरा पदार्थविज्ञान किंवा राजनीतिशास्त्रे अस्तित्वांत यावीं असे कोणी म्हणणार नाही.

त्याचप्रमाणे शास्त्रविचारांत ज्ञानाकरितां ज्ञान ही कल्पना अगदी ठळकपणाने अविर्भूत झालेली आढळते. तशी ती वर उल्लेखिलेल्या कृषिविद्या, वास्तुविद्या, पाकविद्या इ० विद्यांमध्ये असलेली आढळत नाही. याचा अर्थ, शास्त्रांचा व्यवहारांत मुळीच उपयोग होत नाही असा मात्र नाही. त्यांचा व्यवहारांत पुष्कळच उपयोग होतो. परंतु वास्तु, कृषि

बगैरे विद्या विशिष्ट व्यावहारिक कृति कशा कराव्या हैं सांगण्यासाठींच ज्याप्रमाणें निर्माण झालेल्या असतात त्याप्रमाणें शास्त्रांची गोष्ट नसते. त्यांचें उद्दिष्ट व्यावहारिक नसतें व त्यांचें पर्यवसानही व्यावहारिक उद्योगांत होत नाही. पदार्थविज्ञानशास्त्र शिकण्याचें फल म्हणजे अमुक एखादी व्यावहारिक क्रिया करण्यांत पटार्हत होणें, असें कोणी मानीत नाही. पदार्थविज्ञान शास्त्रांत एखादा पंडित झाला तर त्याला लगेच डायनॅमो चालविण्यास किंवा विजेच्या दिव्यांचीं फिटिंग्स बसविण्यास आपण सांगणार नाही किंवा राजनीतिशास्त्रांतील तज्ज्ञाला एखाद्या प्रदेशावर अंमल करण्यासाठीं फर्मविणार नाही. परंतु पाकविद्या शिकून एखाद्याला जर स्वयंपाक उत्तम करितां आला नाही किंवा वास्तुविद्या शिकून एखाद्याला इमारती बांधतां आल्या नाहीत तर त्याला आपण अगदीच बेवकूब समजू.

त्याचप्रमाणें शास्त्राची प्रवृत्ति कोणत्याही घटनांचा व्यापक दृष्टीने विचार करून त्यांतील सामान्य सिद्धांत काढण्याकडे असते, तर विद्यांची प्रवृत्ति निरनिराळ्या शास्त्रांनी प्रस्थापित केलेल्या सिद्धांतांचा आयता उपयोग आपआपल्या व्यावहारिक कृतींसाठीं करून घेण्याकडे असते. तसेंच शास्त्रें हीं कोणत्याही पदार्थांची व घटनांची शक्य तितकी खोलवर व सर्वांगीण उपपत्ति शोधीत जातात. एक लाकडासारखा पदार्थ घेतला तर तो कोणच्या घटकांचा बनला आहे, ते घटक पुनः कोणच्या घटकांचे बनले आहेत असा विचार करित करित मूलद्रव्यांपर्यंत व त्याच्याही पुढें अणुपरमाणूपर्यंत शास्त्र त्याची परंपरा नेऊन भिडवील. त्याचप्रमाणें त्याचे गुणधर्म काय आहेत, ते कोणच्या परिस्थितींत उत्पन्न झाले याचाही शास्त्र विचार करील. याच्या उलट कोणत्याही विद्येला उपपत्तीकडे बघण्याचें फारसें कारण नसतें. शास्त्राने स्थापित केलेल्या वर्गीकरणाचा फायदा घेऊन ती आपलें काम करून घेते. लाकडाचेंच उदाहरण घेतलें तर वास्तुविद्या लाकडांच्या गुणधर्मानुसार कोणकोणचीं लाकडे इमारतीच्या कामास उपयोगी, कोणतीं लाकडे निरुपयोगी, या व्यावहारिक गोष्टींचाच फक्त विचार करील.

तेव्हा शास्त्र व विद्या असे ज्ञानाचे दोन प्रकार कल्पणें आपणास अगदी अवश्य आहे. या दोहोंच्या स्वरूपामध्यें फरक काय आहे हें वरील

विवेचनावरून लक्षांत आलेच असेल. शास्त्रे हीं सृष्टीतील पदार्थांचा व घटनांचा व्यापक दृष्टीने विचार करून त्यांतून सामान्य सिद्धांत काढतात. तर विद्या ह्या मनुष्याच्या जीवनाला अवश्य असणारे जे व्यवहार किंवा उद्योग ते उत्तम रीतीने कसे करावे हे शिकवितात. ह्या विद्यांचा शास्त्राशी कांही संबंध नसतो असे मुळीच नाही. आपल्या प्रतिपाद्य विषयांच्या सिद्धतेसाठीं अनेक शास्त्रांतील सिद्धांतांचा उपयोग त्यांस करून घ्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, कृषिविद्येचा वनस्पतिशास्त्र, रसायन, पदार्थविज्ञान, भूगोल, वायुमान, इत्यादि अनेक शास्त्रांशी निकट संबंध आहे; राज्य करण्याची विद्या राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादि शास्त्रांच्या सिद्धांतांवर आधारलेली आहे.

वर ज्या विद्यांचा प्रसंगोपात्त उल्लेख केला आहे त्याखेरीज इतर अनेक विद्यांचीं नांवे सांगतां येतील. उदाहरणार्थ बागायतीची विद्या, विमानविद्या, प्रकाशालेख्यविद्या (photography), जलयानविद्या, व्यापारविद्या, संपादनविद्या (journalism) इ० इ०. या विद्यांना इंग्रजीत सामान्यतः Technical Sciences किंवा Technologies असे म्हणतात व शास्त्रांना नुसते Sciences म्हणतात. Science व Technology या दोन शब्दांचा नेहमी इंग्रजीमध्ये उपयोग वर केलेल्या वर्गीकरणास अनुसरूनच करण्यांत येतो असे नाही. Agriculture (कृषि), engineering (वास्तु) यांना Science म्हणूनही इंग्रजीत कधी कधी संबोधण्यांत येते. त्याचप्रमाणे administration, commerce, business management इत्यादि मानवीय विद्यांना technology हे नांव न देतां art असे नांव देण्याचाच विशेष प्रघात आहे. परंतु वर जे तात्त्विक विवेचन केले आहे त्यास अनुसरून आपण निदान मराठीत तरी शास्त्र व विद्या यांमध्ये पृथक्करण करून प्रत्येक ज्ञानशाखेसाठीं योग्य त्या संज्ञेचीच योजना करावी हे इष्ट आहे. इंग्रजीतील घोटाळ्याचे व चुकांचे आपणास अनुकरण करण्याचे कारण नाही.

वर केलेले विवेचन सामान्यतः सर्वत्र लागू पडण्याजोगे जरी असले तरी काचित् ठिकाणी एखाद्या ज्ञानाच्या शाखेला शास्त्र म्हणावे की विद्या म्हणावे असा प्रश्न पडेल हे कबूल केले पाहिजे. उदाहरणार्थ—यंत्रशास्त्र.

(mechanics), रोगोपचारशास्त्र (therapeutics) यांना त्यांच्या व्यावहारिक उपयोगाच्या दृष्टीने पाहतां विद्यांमध्ये गणावें कीं शास्त्रांमध्ये असा संशय उत्पन्न होईल. काचित् या संबंधाने मतभेदही होण्याचा संभव आहे. तथापि विद्यांपासून शास्त्राचें पृथक्त्व पाहण्याच्या मार्गे सांगितलेल्या ज्या कसोट्या त्या लावून पाहिल्या असतां प्रत्येकाला या बाबतीत समाधानकारक निर्णय करितां येईल. त्या कसोट्यांचा थोडक्यांत निर्देश करावयाचा झाल्यास, १ व्यापकत्व व शाश्वतत्व, २ ज्ञानैकदृष्टि, ३ सिद्धांतप्रवणता, ४ उपपत्ति-शोधनाची प्रवृत्ति - याप्रमाणें करितां येईल.

विद्यांच्या पुढें कलांचा प्रदेश लागतो. कलांमध्ये 'उपयुक्त कला' व 'ललितकला' असे दोन भेद करण्यांत येतात. वस्तुतः हा फरक दोहोंच्या क्रियापद्धतीमध्ये तितकासा नसून ध्येयामध्ये असतो. सामान्य गवंडी किंवा पाथरवट ज्या साधनांचा उपयोग करून ज्या वस्तूंवर काम करतो तशाच साधनांचा उपयोग करून त्याच वस्तूंवर एकादा शिल्पी किंवा मूर्तिकार काम करतो. वेळेनुसार मूर्तिकाराचें हत्यार व त्याचा दगड साध्या गवंड्याच्या हत्यारापेक्षा व दगडापेक्षा अधिक सफाईदार असेल. परंतु ही सोईची बाब झाली. हा कांही मूलभूत फरक नव्हे. खरा मूलभूत फरक दोघांच्या ध्येयांमध्ये असतो. ललितकलाचें ध्येय सुंदर, आह्लादक अशी वस्तु निर्माण करून मनाला तल्लीन करून सोडणें हें असतें तर उपयुक्त कलाचें ध्येय मनुष्याच्या व्यवहाराला लागणारी सामग्री निर्माण करणें हें असतें. सुतारकाम ही एक उपयुक्त कला आहे. परंतु लाकडाचें नक्षीकाम ही एक ललितकला मानली पाहिजे.

खरें पाहिलें तर हा ध्येयांमधील फरक देखील अजीबात प्रकारांतराचा नसून न्यूनाधिक्याचाच आहे. कारण उपयुक्त कलांमध्ये तरी सौंदर्यदृष्टीचा अगदीच अभाव असतो असें म्हणतां येणार नाही. सौंदर्यदृष्टि थोडी तरी असल्याशिवाय कोणत्याही कलेचा विकासच होणार नाही. कपाट, खुर्ची यांसारखें सार्धें सुतारकाम ध्या, त्यांत प्रमाणशीरपणा, नीटनेटकेपणा, सफाई वगैरे सौंदर्य उत्पन्न करणारे अनेक गुण आपणांस आढळून येतील. हजारो वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या पाषाणयुगांतील मनुष्यांमध्येही जर उच्चदर्जाची सौंदर्य-

दृष्टि असलेली आढळते तर ती हल्लीच्या कारागिरामध्ये मुरलेली आढळल्यास त्यांत नवल काय ! पाषाणयुगांतील माणसांनी मुद्दाम होऊन काढलेली मॅमथ (पूर्वकालीन हत्ती), हरिण, यांची चित्रे तर सोडूनच द्या परंतु त्यांनी नेहमीच्या कामासाठी केलेली दगडांची हत्यारंही इतकी सफाईदार व प्रमाणबद्ध आहेत की सौंदर्यदृष्टि आजच्याप्रमाणेच त्या काळच्या मनुष्यांमध्येही वसत होती हे त्यावरून स्पष्ट होतं. तेव्हा सौंदर्यदृष्टि ही बहुधा सर्व कलांमध्ये असतेच. मात्र ललितकलांमध्ये ती सर्वस्वी प्रभावी असते तर उपयुक्त कलांमध्ये सौंदर्यदृष्टि गौण असून उपयोगाचा हेतूच प्रमुख असतो. येवढाच काय तो फरक आहे.

उपयुक्त कला पुष्कळच आहेत. किंबहुना अलीकडच्या सुधारलेल्या जगामध्ये अशा कलांची मोजदादही करतां यावयाची नाही. सुतारकाम, लोहारकाम, दगड घडणे, विणकाम, मुद्रणकला, लघुलेखनकला, इ०कांही प्राचीन व अर्वाचीन कलांचा दिग्दर्शनार्थ उल्लेख केल्यास बस आहे. फार काय, पण आपल्या हिंदुस्थानांत भीक मागण्याची कला व पाश्चात्य देशांत माल खपविण्याची कला (salesmanship) या देखील सध्याच्या काळीं मोठ्या महत्त्वाच्या कला होऊन बसल्या आहेत !

सूक्ष्मपणाने पाहिलें तर मार्गे ज्या विद्या म्हणून सांगितल्या त्यांत, व आतांच ज्यांचें उपयुक्त कला म्हणून विवरण केलें त्यात, प्रकारभिन्नता फारशी नसून कमी अधिक विकासाचाच काय तो फरक आहे. विद्या ह्या जशा व्यवहारोपयोगी आहेत त्याचप्रमाणें उपयुक्त कलाही असतात. दोघांनाही कृतिकुशलतेची जरूर लागते. फरक एवढाच की विद्या ह्या अधिक विस्तृत, सुसंघटित, व आपल्या सिद्धीसाठी शास्त्रांची पुष्कळ मदत घेणाऱ्या असतात. जवळ जवळ शास्त्रासारखीच त्यांची रचना झाली असते व त्यांना कित्येक वेळां शास्त्र म्हणतातही. कृषिशस्त्र, वास्तुशास्त्र असे म्हणण्याचा प्रचार तर पुष्कळच पडला आहे. उपयुक्त कला इतक्या विकसित झालेल्या नसतात किंवा होण्याच्या योग्यतेच्याही नसतात व शास्त्राची मदतही त्यांस फारशी घ्यावी लागत नाही.

उपयुक्त कला असंख्य आहेत. परंतु ललितकलांची संख्या उपयुक्त कलांप्रमाणें फार मोठी नाही व ती उत्तरोत्तर विशेषशी वाढणारीही

माही. गायन, वादन, नर्तन, नाट्य, चित्र, शिल्प, मूर्तिकर्म, ललितवाङ्मय या कला फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध असून त्या आजतागायत तशाच चालत आलेल्या आहेत व मनुष्याचे मनोधर्म जोंपर्यंत बदलले नाहीत तोंपर्यंत त्या तशाच चालू राहतील यांत तिळमात्र संशय नाही. मनुष्याच्या मनामध्ये जी सौंदर्यलालसा आहे तिला तृप्त करण्याकरितां या कलांचा अवतार झालेला आहे. या सर्व कलांच्या स्वरूपाकडे लक्ष दिलें तर डोळे व कान या इंद्रियांच्या द्वारे त्या मनाला तृप्त करतात असें दिसून येईल. अर्थात् जिह्वा, नासिका व त्वचा या इंद्रियांना सुखविणाऱ्या कोणत्याच कला अस्तित्वांत नाहीत. पक्कान्नेसेवन, गंधमालाधारण व अभ्यंगस्नान या गोष्टींमुळे उपर्युक्त इंद्रियांना आनंद होतो. परंतु ललित-कलांची पदवी देण्याइतकी योग्यता यांपैकी एकाही गोष्टीत नाही. माला करण्याचें, पक्कानें करण्याचें व अभ्यंगस्नान घालण्याचें हीं तीन्ही कामें इतकीं क्षुल्लक आहेत कीं तीं करण्यास कौशल्य फारसें लागत नाही व सौंदर्यदृष्टीचीही विशेष जरूर असत नाही.

कला व नीति यांचा परस्पर संबंध काय असावा याविषयी बऱ्याच अंशीं निष्कारण असा वाद मधून मधून माजविला जातो. कलेच्या व नीतीच्या खऱ्या उच्च स्वरूपाची ज्यांना जाणीव नाही अशांनाच हा वाद करावासा वाटे. वस्तुतः उच्च दर्जाची कला व नीति यांचेमध्ये विरोध नाही व असणें शक्यही नाही. आणि ज्यांच्यामध्ये विरोध नाही त्यांच्या-मध्ये परस्परांच्या हक्कासंबंधाने भांडण उत्पन्न होणें शक्य नाही. हें विधान उच्च प्रतीच्या कलेसंबंधी आहे हें मात्र लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

ललितकलांपैकी ललितवाङ्मय हें मात्र कोणत्याही इंद्रियाला न सुख-वितां साक्षात् मनालाच आल्हादवितें. इतर ललितकलांपेक्षा ही अधिक व्यापक, टिकाऊ, सुलभ व मनःशांतिकारक कला आहे. म्हणूनच आज-पर्यंत जितक्या प्रतिभाशाली कलाप्रभूंनी आपलें कौशल्यसर्वस्व वाङ्मयांत ओतलें आहे तितक्यांनी इतर कोणत्याही कलेला आपल्या कृतींनी भूष-विलें आहे असें दिसत नाही. कदाचित् इतर कलाप्रवीणांचीं सुंदर कृत्ये पुष्कळशीं नष्ट झाल्यामुळेही आज आपल्याला असें वाटत असेल. कसेही असो; इतर कोणत्याही कलेपेक्षा आज वाङ्मय हें सौंदर्यशाली रत्नांनी

अपरंपार भरलेलें असून रसिक जीवांच्या सुखाचें निधान बनून राहिलें आहे यांत कांही शंका नाही.

ललितवाङ्मयांत काव्य, नाटक व कादंबरी यांचा मुख्यत्वेकरून समावेश होतो. ललितवाङ्मयाव्यतिरिक्त बाकीचें सर्व वाङ्मय सौंदर्यदृष्टि सर्वस्वी प्रधान मानून लिहिलेलें नसतें. तथापि त्यांत अगदीच गोडी किंवा आह्लादकता नसते असें नाही. ज्या वाङ्मयांत प्रसाद, प्रमाणबद्धता, आकर्षकपणा इत्यादि सौंदर्यपोषक गुण नसतील तें अगदी रुक्ष वठेल व वाचवणारही नाही. तेव्हा कोणत्याही वाङ्मयग्रंथांत झालें तरी सौंदर्यपोषक गुण थोडा तरी पाहिजेच. तथापि असें वाङ्मय मुख्यतः ज्ञानाचें वाहक म्हणून लिहिलेलें असतें आणि ज्ञानाचें प्रतिपादन करण्याचें साधन या नात्याने खरोखरी उपयुक्त कलांमध्ये (useful arts) त्याची गणना केली पाहिजे. परंतु वाङ्मय हें फारच व्यापक असल्यामुळें आणि प्रतिपादित ज्ञानाशिवाय स्वतंत्र असें अस्तित्व त्याला नसल्यामुळें त्याची उपयुक्त कलांत गणना करण्यांत येत नाही. वाङ्मय हें यच्चयावत् ज्ञानाचें वाहक असल्यामुळें ज्ञानाची व त्याची व्याप्ति समान आहे; म्हणजे ज्ञान जितकें अफाट आहे तितकें वाङ्मयही अफाट आहे.

ह्या सर्वव्यापी वाङ्मयाचीच इतिहासही एक शाखा होय. गतगोष्टींचा विश्वसनीय रीतीने लिहिलेला जो वृत्तांत तो इतिहास होय. अर्थात् 'राष्ट्रांच्या राजकीय घडामोडींचा वृत्तांत' येवढाच केवळ इतिहास या शब्दाचा अर्थ नाही. यच्चयावत् मानवी व्यवहारांचा इतिहास लिहिला जाऊं शकतो. मनुष्याचे व्यवहार जितके अनेकविध आहेत तितकेच इतिहासाचेही भिन्न भिन्न विभाग होऊं शकतील. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासाप्रमाणेंच त्याचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, वाङ्मयविषयक, व्यापारविषयक असे अनंत परीचे इतिहास लिहितां येतील. तरी हा इतिहास लिहिण्याचा एकच प्रकार झाला. हा प्रकार म्हणजे एखाद्या राष्ट्राच्या त्याच्या निरनिराळ्या व्यवहारांच्या दृष्टीने इतिहास लिहिण्याचा होय. याशिवाय तत्त्वांचा, शास्त्रांचा, विद्यांचा व कलांचाही इतिहास लिहितां येतो. राजकीय कल्पनांचा इतिहास, अर्थशास्त्रीय तत्त्वांचा इतिहास, रसायनशास्त्राचा इतिहास, वास्तुविद्येचा इतिहास, चित्रकलेचा इतिहास,

मुद्रणकलेचा 'इतिहास, असे इतिहासही होऊं शकतात व होतात. तात्पर्य, ज्ञानप्रद वाङ्मयाचा वृत्तांतात्मक म्हणून जेवढा भाग तेवढा इतिहास या सदराखाली येतो. तेव्हा ज्ञानप्रद वाङ्मय हें स्वतः शास्त्र किंवा कला नसून सर्व शास्त्रांस, विद्यांस व कलांस ज्याप्रमाणें व्यापून राहणारें आहे त्याचप्रमाणें इतिहास हेंही स्वतः शास्त्र नसून शास्त्रांस व इतर सर्व ज्ञानास व्यापणारा हा वाङ्मयाचा विभाग होय.

याप्रमाणें शास्त्र, विद्या, उपयुक्तकला व ललितकला या ज्ञानाच्या चार विभागांचा विचार झाला. शास्त्रामध्ये चिकित्सक बुद्धि प्रभावी असते, विद्येमध्ये व्यावहारिक उपयोगाची दृष्टि प्रधान असून शास्त्रीय दृष्टि तिची मदतनीस म्हणून असते, उपयुक्त कलेमध्ये व्यावहारिक उपयोगाची दृष्टि प्रधान असून सौंदर्यदृष्टि गौण असते तर ललितकलांमध्ये सौंदर्यदृष्टिच सर्वस्वी प्रमुख होऊन बसते. असा हा थोडक्यांत निष्कर्ष आहे.



प्रकरण सहावें.

शास्त्रीय दृष्टि व शास्त्रीय विचारपद्धति.

मागील प्रकरणांत 'शास्त्र' या शब्दाच्या अर्थाविषयी एका विशिष्ट दृष्टीने विचार केला. परंतु शास्त्र हें मनुष्यनिर्मित ज्ञानाचें सारभूत व उच्च-तम असें स्वरूप असल्यामुळे त्याच्याविषयी थोडा अधिक विचार करणें जरूर आहे. शास्त्र म्हणजे काय, तें कसें बनत जातें, शास्त्रीय विचार-पद्धतीचें स्वरूप कसें असतें, शास्त्रीय ज्ञानाचा अखेरचा पट्टा कोठपर्यंत जातो व सरतेशेवटीं त्याचें पर्यवसान कशांत होतें, वगैरे अनेक प्रश्नांचा थोडक्यांत विचार करणें येथे अप्रस्तुत होणार नाही. प्रश्न गहन आहेत व मोठमोठ्या तत्त्ववेद्यांनी आजवर त्यांच्यासंबंधी विचार केला आहे. परंतु सध्या येथे विशेष तपशिलांत न जातां विषय जितका सुगम करतां येईल तितका करून वर उल्लेखिलेल्या प्रश्नांचा उलगाडा वाचकांसाठीं करण्याचें योजिलें आहे.

काव्याची व्याख्या करतांना अनेक रसिकाग्रणींची मति जशी गुंग होते तशी शास्त्र म्हणजे काय हें सांगतांना शास्त्रज्ञांची बुद्धि गोंधळून जाण्याचें कांही कारण नाही. काव्य म्हणजे बोलून चालून अंतराळांत भराऱ्या मारणारी, आनंदाच्या भरांत देहभान विसरावयास लावणारी वस्तु; याच्या उलट 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्' असा शास्त्राचा दंडक आहे. शास्त्र हें पुढें काय आहे तें नीट न्याहाळून, जोखून तोळून आपलें पाऊल टाकणारें असतें. अर्थात् त्याची व्याख्या करण्याच्या कार्मी सावळा गोंधळ माजण्याचें कांही कारण नाही. निरनिराळ्या व्याख्यांमध्ये थोडाबहुत फरक आढळून येतो. परंतु मूळ मुद्दा सर्वत्र बहुतांशी सारखान्च आहे. 'इंद्रियांचा अनुभव व अनुमान यांच्या साहाय्याने संपादन केलेलें जें पद्धतशीर ज्ञान त्याला शास्त्र असें म्हणतात' (Science is systematic knowledge by experience and inference), अशी व्याख्या एके ठिकाणीं केलेली आढळते. 'मनुष्याच्या बुद्धीने सृष्टीतील घटनांची कार्य-कारणभावानुसार केलेली बुद्धिगत रचना म्हणजेच शास्त्र.' (Science is thus an intellectual construction of those who strive to set all phenomena in this causative array), अशीही व्याख्या एका शास्त्रज्ञाने केली आहे. दोन्हीही व्याख्या तत्त्वतः एकच आहेत. पहिल्या व्याख्येत शास्त्राला नुसतें 'पद्धतशीर ज्ञान' येवढेंच म्हटलेलें आहे. परंतु म्हणजे 'ज्ञान' काय व 'पद्धतशीर' म्हणजे कसें हे प्रश्न उभे राहातातच. दुसऱ्या व्याख्येत या गोष्टी स्पष्ट करून मांडल्या आहेत. सृष्टीतील घटनांचा आपल्या बुद्धीवर होत असलेला संस्कार म्हणजेच ज्ञान होय. या बुद्धीवर होणाऱ्या संस्कारालाच 'बुद्धिगत रचना' असें वरच्या व्याख्येत म्हटलें आहे. म्हणजेच मागच्या प्रकरणांत वर्णन केलेलें शास्त्राचें केवळ ज्ञानमयत्व सांगितल्याप्रमाणें झालें. आणि ही बौद्धिक रचना शास्त्रामध्ये पद्धतशीर रीतीने केलेली असते म्हणजे केशी, तर वर्ण्य वस्तूमधील कार्य-कारणभावानुसार केलेली असते. अर्थात् हा कार्यकारणभाव ठरविण्यासाठीं वर्ण्य वस्तूचें प्रत्यक्ष निरीक्षण व तिच्या स्वरूपाविषयी आणि कारणाविषयी अनुमान या दोन गोष्टींची जरूर आलीच. त्यांच्याशिवाय कार्यकारण-भावाचें ज्ञान होणेंच शक्य नाही.

दुसरी एक व्याख्या फक्त भौतिक शास्त्रांसच अनुलक्षून पुष्कळ ठिकाणी केलेली दृष्टीस पडते; ती अशी,—These sciences have for their object the establishment of laws of nature or of general principles which will render possible the proper interpretation and the intelligent anticipation of the processes of nature. शास्त्रांच्या उद्देशास धरून ही व्याख्या केलेली दिसते. 'ज्या नियमांच्या योगाने सृष्टीच्या व्यापारांचें यथायोग्य स्पष्टीकरण करतां येईल व त्या व्यापारांविषयीं तर्क-शुद्ध अंदाजही बांधतां येईल असे सृष्टीसंबंधाचे नियम प्रस्थापित करणें हें भौतिकशास्त्रांचें उद्दिष्ट होय,' असा याचा अर्थ आहे. अर्थात् या व्याख्येत नियम प्रस्थापित करण्यावर जोर दिला आहे. मागच्या व्याख्येत कार्य-कारणभाव प्रस्थापित करण्यावरच विशेष जोर दिला होता. अशा रीतीने एकेका व्याख्येत एकेका विशिष्ट बाजूकडेच लक्ष वेधलेलें जरी आढळलें तरी या सर्व व्याख्यांचा समन्वय केला असतां शास्त्रांच्या स्वरूपाचें आपणास यथातथ्य ज्ञान होईल यांत संशय नाही. तरी शास्त्रांचें स्वरूप कसें असतें व शास्त्र जिच्यामुळें बनतें ती सिद्धांतस्थापनाची पद्धति कशी असते हें आतां आपण पाहूं.

प्रथमतःच लक्षांत येणारी गोष्ट ही, कीं शास्त्र म्हणजे केवळ प्रत्यक्ष नव्हे. दगडांच्याच इमारती तयार होतात म्हणून आपण दगडांच्या खार्णीत जाऊन आपली पथारी पसरली तर तें जसें योग्य होणार नाही त्याप्रमाणें आपल्या इंद्रियांच्या अनुभवाला ज्या गोष्टी येतात तेवढ्यांचीच केवळ जंत्री करून ठेवल्यास त्याला शास्त्र म्हणतां येणार नाही. तो शास्त्रांचा केवळ मालमसाला होय. इंद्रियांच्या अनुभवास येणाऱ्या ज्या ज्या प्रत्यक्ष घटना त्यांचीं कारणें शोधलीं पाहिजेत. त्यांच्यांतील सामान्य धर्मांचें ज्ञान करून घेऊन तदनुसार त्यांचें वर्गीकरण केलें पाहिजे. याप्रमाणें पुष्कळ संस्कार जेव्हा आपण बुद्धीच्या साहाय्याने करूं तेव्हाच त्या बुद्धीच्या साहाय्याने वृद्धिगत व सुसंघटित केलेल्या ज्ञानाला शास्त्र म्हणतां येईल.

केवळ बुद्धीच्याच बळावर विवेचन करून हवेंत किल्ले बांधणें हेंही शास्त्रास अगदी वावडें आहे. इमारत बांधावयाची ती दगड, माती यांसारख्या दृश्य सामग्रीच्या आधारावर बांधावयाची असते. नुसते चुटक्यांचे

मांडव कोणाच्याच उपयोगी पडत नाहीत. त्याचप्रमाणे प्रत्यक्षाचा आधार सुटला की शास्त्र बुडत चाललें असें निखालस समजावें. आजकाल कोण-त्याही शास्त्रज्ञाने एखादा नवीन शोध लावला की त्याला तो जगांतील सर्व शास्त्रज्ञांना प्रत्यक्ष प्रयोगाने सिद्ध करून द्यावा लागतो. यासाठीच सर जगदीशचंद्र बोस यांना आपल्या प्रयोगांची सामग्री बरोबर घेऊन सर्व जगभर एखाद्या गारुड्यासारखें हिंडण्याची यातायात करावी लागली. आमच्याकडील सांख्य, न्याय, वैशेषिक या शास्त्रांचे मूलभूत सिद्धांत हे भौतिकशास्त्रांमध्ये जमा होण्यासारखे असून सुद्धा पुढें तीं शास्त्रें निवळ वावदूक तत्त्वज्ञानें बनलीं याचें मुख्य कारण त्याचा प्रत्यक्षाचा आधार सुटला हेंच होय. सांख्यांचीं चोवीस तत्त्वे, वैशेषिकांचा परमाणुवाद, त्यांचें पंचमहाभूतांच्या गुणधर्मांसंबंधींचें विवेचन, हीं सर्व भौतिकशास्त्रांतच जमा होण्याजोगी आहेत. मूल उत्पादक ऋग्विनी प्रत्यक्ष सृष्टीच्या आधारानेच विचार करून हे सर्व सिद्धांत मांडले असले पाहिजेत यांत शंका नाही. परंतु ती प्रत्यक्षानुसारी विचारपद्धति पुढें टिकली नाही. प्रत्यक्ष अवलोकन व प्रयोग कोणी करीतनासे झाले. व जीं शास्त्रें पुढें खरोखर पदार्थ-विज्ञानादि शास्त्रांत परिणत व्हावयाचीं तीं घटपटादिकांची खटपट व अव-च्छेदकावच्छिन्नांचें वागजाल यांचीं आगरे बनून राहिलीं. त्यामुळे आमच्या नैयायिक पंडितांची बुद्धि मोठी कुशाग्र झाली असेल परंतु ज्ञानाच्या वाटीस तिचा कांही उपयोग झाला नाही. ग्रीक विद्येचीही अलेक्झांड्रिया येथील पंडितांनी शेवटीं अशीच दशा केली हें आपण पाहिलेंच आहे.

तेव्हा शास्त्र, मग तें भौतिक शास्त्र असो अथवा एखादें सामाजिक शास्त्र असो, तें सदोदित प्रत्यक्षानुसारी असलें पाहिजे. इंद्रियजन्य ज्ञानावरच त्याची उभारणी झाली पाहिजे. सृष्टीचा पसारा म्हणजे केवळ माया आहे, इंद्रियजन्य ज्ञान मिथ्या आहे, वगैरे विचारांस प्रगति करूं इच्छिणाऱ्या मनुष्याने क्षणभरही आपल्या मनांत थारा देतां कामा नये. आम्ही हिंदु लोक संसार करतो, विषयमुखाचा यथेच्छ उपभोग घेतो आणि ज्ञान संपादन करण्याची, शास्त्राची प्रगति करण्याची गोष्ट आली की मात्र आम्हांस तत्त्वज्ञान आठवतें व जग हें मिथ्या भासूं लागतें ! वस्तुतः आपला आळस लपविण्यासाठीं आपण पांघरलेलें हें ढोंग आहे.

शंकराचार्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानांत इंद्रियजन्य ज्ञान हें मिथ्या आहे असे सांगितलें आहे खरें. परंतु शंकराचार्यांचें तत्त्वज्ञान म्हणजे आमच्या वेदान्तांतील अनेक पंथांपैकी केवळ एक पंथ होय. वेदान्ताखेरीज इतर सर्व दर्शनांनी आणि वेदान्तामध्ये देखील शंकराचार्यांखेरीज इतर सर्व आचार्यांनी इंद्रियजन्य ज्ञान सत्य आहे असेंच प्रतिपादिलें आहे. खुद्द शंकराचार्यांनी देखील पूर्ण ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालें नाही तोपर्यंत जगाचा व्यवहार सत्यच मानिला आहे. तेव्हा सृष्टिनिरीक्षण करण्यास, इंद्रियांचा अधिकांत अधिक उपयोग करून माहिती गोळा करण्यास, आडकाठी इतर कोणाची नाही. फक्त आपल्या आळसाचीच कायती आहे.

आतां इंद्रिये खरी आहेत व तीं खऱ्या ज्ञानाची प्राप्ति करून देतात असें जरी आधुनिक शास्त्रज्ञ मानीत असले तरी तीं पूर्ण आहेत असें ते कधीच म्हणत नाहीत. फक्त सात रंगांचे प्रकाशकिरण डोळ्यांस दिसतात, बाकीचे दिसत नाहीत; फार सूक्ष्म वस्तु व परिमाणें डोळ्यांस दिसत नाहीत; इत्यादि इंद्रियांच्या कमकुवतपणाचीं उदाहरणें प्रसिद्धच आहेत. त्याचप्रमाणें इंद्रिये कित्येक वेळां फसतातही. उदयास्तसमयांचें सूर्याचें किंवा चंद्राचें बिंब माध्याह्नाच्या बिंबापेक्षा मोठें दिसतें, समांतर रेषांमध्ये परस्परांस काटणाऱ्या तिरप्या रेषा काढल्या तर त्या समांतर रेषा वाकलेल्या दिसतात, वगैरे इंद्रियभ्रम पुष्कळांस माहीत असतील. परंतु ह्या भ्रमशीलतेमुळे इंद्रिये अजीवात मिथ्या आहेत हा शंकराचार्यांचा सिद्धांत सिद्ध होऊं शकत नाही हें मात्र लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कारण हे भ्रम आहेत ही गोष्ट देखील मिथ्या मानलेल्या बुद्धीच्या किंवा इंद्रियांच्या साहाय्यानेच आपणास ठरवितां येते.

इंद्रियांच्या चुका सुधारण्याकरितां व त्यांच्यामुळे होणाऱ्या ज्ञानास शक्य तितकी पूर्णता आणण्याकरितां शास्त्रज्ञांनी अनेक यंत्रे निर्माण केली आहेत. हीं यंत्रे इंद्रियांची शक्ति अनेकपटीने वृद्धिंगत करतात. दुर्बीण, प्रकाशपृथक्कारक (स्पेक्ट्रोस्कोप), सूक्ष्मदर्शक (मायक्रोस्कोप) हीं अशा यंत्रांमध्ये विशेष प्रमुख होत. याशिवाय उष्णतामापक, वायुभारमापक, प्रकाशमापक, वायुशोषक, उरःपरीक्षक (स्टेथोस्कोप), वगैरे अनेक यंत्रे आहेत. या यंत्रां-

मुळें सृष्टीचें निरीक्षण अत्यंत सूक्ष्म व विनचूक करतां येऊं लागलें असून, शास्त्रांच्या दादीस त्यांची अतोनात मदत झाली आहे.

तेव्हा बाह्यसृष्टीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन खरी व विनचूक माहिती गोळा करणें हा शास्त्राचा मूळ पाया होय. हा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक 'निरीक्षण' (observation) व दुसरा 'प्रयोग' (experiment). सृष्टीचीं गुह्यें आपणांस कळावीं हा ह्या दोन्ही प्रकारांचा एकच हेतु असला तरी त्यांची कार्यपद्धति भिन्न असते. सृष्टीतील वस्तूंच्या व्यापारावर व परिस्थितीवर आपला कांहीच ताबा नाही अशा स्थितीत त्याचें केलेलें अवलोकन हें 'निरीक्षणा'च्या सदरांत पडतें. मग हें निरीक्षण नुसत्या इंद्रियांनी केलेलें असो किंवा अत्यंत शक्तिशाली अशा यंत्रांच्या साहाय्याने केलेलें असो. ज्योतिष-शास्त्रांत अशा निरीक्षणाचेंच सर्वत्र साम्राज्य असतें. कारण त्या शास्त्रांतील अवलोकनीय पदार्थ जे आकाशांतील गोल त्यांच्या परिस्थितीवर व व्यापारावर निरीक्षकाचा काडीमात्र ताबा चालण्यासारखा नसतो. डॉक्टर रोग्याची नाडी हात लावून पाहो, उष्णता खाकेंत थर्मामिटर लावून पाहो किंवा छातीची अवस्था स्टेथोस्कोप लावून पाहो, तें सर्व निरीक्षणच होय.

निरीक्ष्य वस्तूचे व्यापार व तिची परिस्थिति यांवर ताबा चालवून स्वतःस इष्ट अशा परिस्थितीत त्या वस्तूला आणून तिचें केलेलें जें निरीक्षण त्याला 'प्रयोग' म्हणतात. शास्त्रांच्या अभ्यासांत पुष्कळ वेळां नुसत्या निरीक्षणावर भागत नाही. सृष्ट पदार्थांचे व्यापार नेहमी अत्यंत गुंता-गुंतीचे असल्यामुळें नुसत्या अवलोकनाने एखाद्या घटनेच्या स्वरूपाचें व कारणांचें बरोबर ज्ञान होणें पुष्कळ वेळां शक्य नसतें. कोणकोणच्या पदार्थांचे प्राण्यांच्या शरीरावर काय काय परिणाम होतात हें नीट जाणावयाचें असल्यास त्या प्राण्याला ते ते पदार्थ खाऊं घालून इतर पदार्थ खावयास न देत; त्याचें अवलोकन केलें पाहिजे. असें केलें म्हणजे हा प्रयोग झाला. सृष्टी-तील घटनांमध्ये अनेक व्यापारांची, कारणाची व कार्यांची जी गुंतागुंत झालेली असते ती शक्य तितकी नाहीशी करून ज्या विशिष्ट गोष्टीचा आपणास विचार कर्तव्य असतो तेवढीच गोष्ट ठळकपणें आपल्या नजरेस

पडेल अशी व्यवस्था करणें यासच प्रयोग म्हणतात. असे प्रयोग पदार्थ-विज्ञान, रसायन व जीवशास्त्र यांमध्ये विशेषेकरून करण्यांत येतात. रुधिरा-भिसरणाची क्रिया शोधून काढतांना हार्वेने जिवंत माणसांच्या धमन्यांवर प्रयोग करून पाहिले. पाश्चूरने रोगांचे जंतु शोधून काढले ते मुख्यतः निरीक्षणाने काढले; परंतु रोगांवर लसीचा उपचार शोधून काढतांना त्यास मुख्यतः प्रयोगाचीच कास धरावी लागली. रसायनशास्त्रांत तर प्रयोगांचेंच साम्राज्य असतें. कारण प्रयोग केल्याशिवाय पदार्थांचे घटक सहसा ज्ञात होत नाहीत.

याप्रमाणें शास्त्रांच्या प्रक्रियेंतील पहिली मुख्य पायरी जी प्रत्यक्ष अवलोकन त्याविषयी विचार झाला. अवलोकनाच्या संवधानेच पृथक्करण (analysis) व संकलन (synthesis) या क्रियाही प्राप्त होतात. तेव्हा त्याविषयीही थोडा विचार करूं. समजा शरीराच्या गुणधर्मांचा आपल्यास विचार करावयाचा आहे. एकदम शरीराचें एकगट अवलोकन आपण करावयास लागलों तर आपणास कांहीच समजणार नाही. तेव्हा हात, पाय, डोळे, कान, पोटा इ० शरीराच्या प्रत्येक अवयवाचें पृथक्पणें आपण अवलोकन केलें पाहिजे व स्नायु, ज्ञानतंतु, अस्थि वगैरे घटकांचेंही निरनिराळें अवलोकन केलें पाहिजे. हें पृथक्करणात्मक अवलोकन होय.

शरीराच्या घटकाचा पृथक्पणें विचार केल्यावर त्या सर्व घटकांचा एकमेकांवर काय परिणाम होतो व सर्वांच्या मिळून एकत्र क्रिया कशा चालतात याचेंही निरीक्षण केलें पाहिजेच. अशा रीतीने अनेक विभागांना एकत्र आणून त्यांच्या व्यापाराचें साकल्याने निरीक्षण करणें यालाच संकलनात्मक निरीक्षण म्हणतात.

तात्पर्य येवढेंच कीं अवलोकन हें पद्धतशीर असलें पाहिजे तरच त्यापासून कांही तरी ज्ञानप्राप्ति होईल. एरवी आपण सर्वजण नेहमी अवलोकन करीतच असतो. डोळे पहात असतात, कान ऐकत असतात, सर्व कांही चाललेलेंच असतें. परंतु ज्ञानाच्या नांवाने मात्र शून्य असतें. इंग्रजी पुस्तकांतील 'Eyes and no eyes' किंवा मराठी क्रामिक पुस्तकांतील 'डोळ्यांचा उपयोग' हे धडे पुष्कळांस माहीत असतीलच. आगगाडींतून सहज प्रवास करणारा विचक्षण मनुष्य ज्या प्रदेशांतून जाईल तेथील भूभा-

गाची रचना कशी काय आहे, जमीन कितपत सुपीक-नापीक आहे, लोक चेहेरेपट्टीने, शरीराच्या बांध्याने व स्वभावाने कसे काय आहेत वगैरे गोष्टींचे अवलोकन करून त्यांचे एक संकलित चित्र आपल्या हृत्पटलावर कोरून ठेवील. तेवढाच प्रवास करणारा दुसरा एखादा प्रवासी आंत बाहेर एकसारखे माना वेळून पाहात राहूनही प्रवासाच्या अखेरीस शेवटी कोरडाच राहील. शास्त्रास पद्धतशीर, सूक्ष्म व चिकाटीच्या अवलोकनाची जरूर असते. अत्यंत पद्धतशीर व पृथक्करणात्मक अवलोकनाचे नमुनेदार उदाहरण द्यावयाचे म्हणजे श्री. नानासाहेब चाफेकर यांच्या 'आमचा गांव' या लेखमालेचे होय. एका गावांतील रहिवाशांच्या जीवनाची सर्व बाजूंनी मिळविलेली इतकी सूक्ष्म तपशीलवार माहिती इतर कोठेही क्वचितच आढळेल. अशा तऱ्हेने सूक्ष्म अवलोकन करून केलेले साधार लिखाण हेच खरोखरी शास्त्ररचनेचा पाया होय. श्री. चाफेकरांनी ज्या प्रकारचे अवलोकने केले आहे तशा अवलोकनापासूनच पुढे समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र व तौलनिक धर्मशास्त्र (comparative religion) हीं शास्त्रे निर्माण होत असतात.

तथापि केवळ अवलोकन म्हणजेच शास्त्र नव्हे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. आपण सृष्टीचे अवलोकन करून ज्ञान पुष्कळ जमविले; तथापि बुद्धीची क्रिया ज्ञानावर झाल्याशिवाय त्यास शास्त्रत्व प्राप्त होणार नाही. आपण ज्या गोष्टींचे अवलोकन केले असेल त्यांचे गुणधर्म शोधून काढले पाहिजेत, त्यांस लागू पडणारे सामान्य नियम स्थापित केले पाहिजेत, त्यांच्या कारणांची मीमांसा केली पाहिजे तरच त्यांच्यापासून कांही व्यवस्थित ज्ञानाची प्राप्ति आपणास झाली असे होईल. आणि मानवी बुद्धीने सुव्यवस्थित केलेल्या ज्ञानासच शास्त्र म्हणतात हे आपण मार्गे पाहिलेच आहे. न्यूटनच्या पूर्वीपर्यंत असंख्य लोकांनी ग्रहांची गति अवलोकिली असेल व शेंकडो ज्योतिष्यांनी त्यांचे वेधही घेतले असतील. परंतु गुरुत्वाकर्षणाचा नियम शोधून काढून त्याच्या योगाने ग्रहांच्याच काय परंतु अखिल विश्वांतील पदार्थांच्या गतिस्थितीची उपपत्ति त्यानेच बसवून दिली! हे शास्त्राचे खरे कार्य व हा शास्त्रीय दृष्टीचा खरा विजय होय.

आतां शास्त्रामध्ये हा बुद्धीचा व्यापार कसा चालतो ते आपण पाहू. बुद्धि हा शब्द येथे 'साधकबाधक विचार करण्याची मनाची शक्ति'

(power of reasoning) अशा अर्थाने ध्यावयाचा. या बुद्धीच्या योगाने आपण केवळ इंद्रियजन्य ज्ञानापेक्षा पुष्कळसे अधिक ज्ञान प्राप्त करून घेऊं शकतो. इंद्रियांपासून होणाऱ्या ज्ञानापेक्षा किंवा पूर्वी अवगत असलेल्या ज्ञानापेक्षा अधिक ज्ञान करून देणारा जो बुद्धीचा व्यापार त्यास अनुमान असें म्हणतात. इतर कांही मार्गांनीही आपल्यास असे अधिक ज्ञान होऊं शकतें परंतु त्यांचा विचार पुढें करूं.

अनुमानाचे तीन प्रकार अरिस्टाटलने सांगितले आहेत. निर्गमन (induction), विगमन (deduction) आणि सदृशगमन किंवा दृष्टान्तानुसारित्व (analogy). यांपैकी सदृशगमनाचा जो व्यापार आहे तो पशूंमध्ये देखील दिसून येतो. कुत्र्याला आज ज्या थाळींत ज्या वेळीं जेवण घातलें त्याच थाळींत त्याच वेळीं तें उद्या जेवण मिळण्याची अपेक्षा करील. एका विशिष्ट स्थितींत घडलेली एखादी गोष्ट तीच विशिष्ट स्थिति पुनः प्राप्त झाली असतां पुनः घडून आली पाहिजे अशी अपेक्षा मन करतें. सदृशगमनाचा व्यापार तो हाच होय. अडाणी शेतकरी ठराविक वेळेस पावसाची अपेक्षा करतो हें देखील सदृशगमनाचेंच उदाहरण होय. कारण त्यास अमक्याच वेळीं पाऊस का पडतो, पावसाळी वारे का व केव्हा वाहतात वगैरे शास्त्रीय प्रश्नांचें बिलकूल ज्ञान नसतें. हा सदृशगमनाचा व्यापार एकसारखा घडूं लागला म्हणजे सवयीमध्ये परिणत होऊं लागतो.

या सदृशगमनाच्या व्यापाराचा व्यवहारामध्ये पुष्कळच उपयोग होतो. परंतु शास्त्रामध्ये त्याचा काही उपयोग नाही. सदृशगमन म्हणजे एका विशिष्ट गोष्टीवरून तसल्याच दुसऱ्या गोष्टीचें अनुमान करणें होय. शास्त्राला कारणांकडे व सामान्य नियमांकडे जावयाचें असल्यामुळें त्याला याचा कांही उपयोग होत नाही. परंतु सदृशगमनाकडून निर्गमनाकडे किंवा विशिष्ट गोष्टीवरून सामान्याकडे बुद्धि वळूं लागली म्हणजे मात्र तिचा शास्त्राच्या प्रांतांत प्रवेश होऊं लागतो. अनेक विशिष्ट उदाहरणांवरून सामान्य नियम काढणें यासच निर्गमन म्हणतात. पाणी तापविलें असतां वाढतें, लोखंड तापविलें असतां वाढतें, अशी कांही थोड्या पदार्थासंबंधानेच मनुष्यास माहिती होती त्या वेळीं त्यास

शास्त्रीय स्वरूप नव्हतें. परंतु असे अनेक पदार्थ उष्णतेने वाढतांना पाहून जेव्हा मनुष्याने 'उष्णतेने पदार्थ प्रसरण पावतो' असा सामान्य नियम प्रस्थापित केला तेव्हा त्याच्या ज्ञानास एकदम व्यापकता येऊन तें शास्त्रांत जमा झालें. पृथ्वीतील पुष्कळ पदार्थांचे तुकडे होत होत त्यांचे अगदी बारीक कण होतात हें पाहूनच 'सर्व पदार्थ अणूंचे बनले आहेत' असा सामान्य सिद्धांत प्राचीनकाळां भारतीय व ग्रीक शास्त्रज्ञांस सुचला असावा.

असे सामान्य नियम मनुष्याजवळ पुष्कळ संगृहीत झाले म्हणजे सामान्य नियमावरून आपल्याला अज्ञात अशा विशिष्ट गोष्टीसंबंधाने तो परत अनुमानें काढूं लागतो. पुष्कळ उदाहरणांवरून 'उष्णतेने पदार्थ प्रसरण पावतात' हा सामान्य नियम एकदा प्रस्थापित केला म्हणजे तेंच जणू काय स्वयंभू तत्त्व आहे असा ग्रह होऊन त्यावरून, 'उष्णतेने पदार्थ प्रसरण पावतात; हवा हा पदार्थ आहे; तस्मात् हवा उष्णतेने प्रसरण पावते,' अशी अनुमानें लोक काढूं लागतात. अशा अनुमानास 'विगमन' (सामान्यापासून विशिष्ट गोष्टीचें गमन म्हणजे ज्ञान) हें नांव आहे. ज्या सामान्य नियमाच्या आधारावरून असे अनुमान काढतात त्यास 'गृहीततत्त्व' (major premis) असे म्हणतात. यासच संस्कृतांत व्याप्ति असे नांव आहे. अनुमानास ज्या दुसऱ्या प्रत्यक्ष सिद्ध गोष्टीची जरूर असते तिला 'सिद्धवस्तु' असे म्हणावें. इंग्रजींत यासच minor premis आणि संस्कृत न्यायशास्त्रांत यास पक्षधर्मता असे म्हणतात. वरील उदाहरणांत 'हवा हा पदार्थ आहे' ही सिद्धवस्तु आहे. 'उष्णतेने पदार्थ प्रसरण पावतात' हा सामान्य सिद्धांत म्हणजे गृहीततत्त्व आहे व 'हवेचें प्रसरण पावणें' हें 'साध्य' किंवा सिद्ध करावयाचें तत्त्व आहे हें सहज दिसून येईल.

अनुमानाचा हा विगमनात्मक भागच प्राचीन काळापासून विशेष अभ्यासिला गेला व प्राचीनांच्या दृष्टीने त्यालाच विशेष महत्त्व आलें. विशिष्ट गोष्टी सिद्ध करण्याकरितां सामान्य तत्त्वे जीं आधारास घ्यावयाचीं तीं मनुष्याच्या बुद्धीतून आपोआप निर्माण झालेलीं ज्ञानाचीं स्वयंभू प्रमाणें नसून पूर्वी अनेक गोष्टींच्या अवलोकनावरून बसविलेले ते आनुमानिक सिद्धांतच आहेत ही गोष्ट प्राचीन तत्त्वज्ञांनी नीटशी लक्षांत घेतली नाही. सर्व सामान्य सिद्धांत त्यांना स्वयंभू वाटूं लागले. याचा परिणाम असा

झाला की अवलोकनावरून निघालेल्या सामान्य सिद्धांतांबरोबरच अनेक मनः-कल्पित गोष्टीही ते व्यापक सिद्धांत म्हणून गृहीत धरू लागले. आणि त्या मनःकल्पित सिद्धांतांवरून भलभलतीं अनुमाने काढू लागले. उदाहरणार्थ, अरिस्टाटलने 'तारे हे नित्य असून त्यांची गति नित्य आहे,' व 'वर्तु-लाकार गति ही एकच नित्य गति असू शकते' असे दोन सिद्धांत कांही पुराव्याशिवायच गृहीत धरले आणि मग अर्थातच त्यांवरून 'तारे हे वर्तुलात्मक गतीने (पृथ्वीभोवती) फिरतात' असे अनुमान काढले ! सर्वच प्रकार चुकीचा !

अरिस्टाटल सारखा महान शास्त्रज्ञ जेथे चकला तेथे मागाहून आलेल्या मध्ययुगीन कर्मठ पंडितांचा काय पाड ! ज्ञानाचीं सर्व तत्त्वे काय तीं बाय-बलांत भरलीं आहेत हा त्यांचा महासिद्धांत. अर्थात् बायबलांत केलेल्या वर्णनांना सामान्य सिद्धांतांचे स्थान देऊन त्यांजपासून अनेक विगमने ते बेलाशक काढू लागले. खोट्या आधारांवर रचलेला हा खिस्ती पंडितांच्या ज्ञानाचा (अज्ञानाचा!) डोलारा सत्यज्ञानाच्या नुसत्या फुंकरीने कोसळण्याजोगा जरी होता तरी सत्तेच्या व धाकदपटशाच्या जोरावर तो कित्येक शतके कायम राहिला. कोपर्निकस, केप्लर, कोलंबस वगैरेंच्या वेळेपासून त्या डोला-च्याचे मजले एकेक धडाधड कोसळण्यास सुरवात झाली. व विचारक्रांती-च्या युगापासून आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीची प्राणप्रतिष्ठा झाली.

आधुनिक शास्त्रीय पद्धति प्रत्यक्ष अमलांत आणून तिच्या आधारावर मोठमोठे प्रचंड शोध लावणारे शास्त्रज्ञ केप्लर, गॅलिलिओ, न्यूटन, हार्वे हे होत. परंतु त्या पद्धतीचे व्यवस्थित वर्णन करून ती लोकांस समजावून देणारा विवेचक लॉर्ड बेकन हा होय. याने आपल्या 'नूतन साधन' (Novum Organum) नांवाच्या अजरामर ग्रंथांत शास्त्रीय ज्ञान संपादन करण्याची खरी पद्धत कशी असावी याचे वर्णन केले आहे. तिचे थोडक्यांत तात्पर्य असे सांगता येईल.—शास्त्रज्ञासु मनुष्याने प्रथम अवलो-कन व प्रयोग करून खूपशी माहिती गोळा करावी; ती माहिती पद्धतशीर रीतीने लिहून काढावी; नंतर ज्या विशिष्ट घटनेसंबंधाने आपल्याला संशो-धन करावयाचे असेल ती ज्यांत असेल त्या उदाहरणांचा गट निराळा करावा व नसेल त्यांचा गट निराळा करावा; अशा रीतीने पृथकरण करून

मग अस्तित्वपक्षीय उदाहरणांमध्ये आढळणाऱ्या वैशिष्ट्यावरून त्या घटनेचें कारण निश्चित करावें. या पद्धतीस 'प्रत्यक्षानुगामी' (empirical method) असें म्हणतात. या पद्धतींत कोठेही कांहीही गृहीत धरावयाचें नसतें. कोणती तरी कल्पना मनांत धरून मग ती प्रत्यक्ष उदाहरणांवरून खरी ठरते की नाही हें पाहणें हें देखील या पद्धतीला वावडेंच आहे. अवलोकनांत येतील त्या गोष्टींवरून केवळ निर्गमनाने नियम काढावयाचा येवडेंच या पद्धतीचें स्वरूप आहे. परंतु या बाबतींत मध्ययुगांतील पंडित एका टोकाला गेले तर बेकन दुसऱ्या टोकाला गेला असें म्हणणें भाग पडतें. निदान आजपर्यंतचे मोठमोठे शोध तरी निर्भेळ बेकनच्याच पद्धतीने लागलेले दिसत नाहीत. जे शोध केवळ विशिष्ट गोष्टी हुडकून काढण्याच्याच स्वरूपाचे असतात ते निवळ अवलोकनानेच सिद्ध होतात. परंतु जे शोध सामान्य नियमाच्या किंवा तत्त्वांच्या स्वरूपाचे असतात ते लावितांना संशोधकाला कल्पनेची बरीच मदत घ्यावी लागते असें दिसून येतें.

आपण गॅलिलिओचेंच उदाहरण घेऊं—१ चंद्राचा पृष्ठभाग खडबडीत आहे; २ आकाशगंगा ताऱ्यांनी भरलेली आहे; ३ गुरूच्या भोवती फिरणारे अनेक चंद्र आहेत; ४ शनीच्या भोवती कड्यासारखें कांही आहे; या सर्व गोष्टी त्याने दुर्बिणीतून चिकाटीने अवलोकन करूनच शोधून काढल्या. यांत अनुमानाचा कोठे संबंध येतच नाही. परंतु गॅलिलिओला दुर्बिणीतून सूर्यावरील डाग डावीकडून उजवीकडे जातांना दिसले. यावरून त्याने सूर्य आपल्या आंसाभोवती फिरत असतो असें अनुमान काढलें. हें अनुमान काढतांना त्याला कल्पनाशक्तीची बरीच मदत घ्यावी लागली असली पाहिजे हें सहज लक्षांत येईल. यानंतर दृष्टि गेल्यावर ज्योतिषाचा अभ्यास सोडून त्याने पदार्थविज्ञानाचा अभ्यास सुरू केला व पदार्थाच्या गतीविषयी अत्यंत महत्त्वाचे शोध लावले. सर्व पदार्थांचा खाली पडण्याचा वेग सारखाच असतो ही गोष्ट त्याने पूर्वीच सिद्ध केली होती. आतां त्याने आणखी असें सिद्ध केलें कीं खाली पडतांना पदार्थांचा वेग प्रारंभापासून एकसारखा वाढत जातो. हें वेगाच्या वाढीचें नक्की प्रमाण शोधून काढण्यासाठी त्याने बराच विचार केला व प्रयोगही केले. प्रथम या वेगवृद्धीचें पदार्थाने आक्रमण केलेल्या अंतराशी कांही प्रमाण बसत असावें अशी कल्पना गृहीत धरून

त्याने गणित करून पाहिलें; पण तें जुळना. मग पदार्थांला पडावयास लागणाऱ्या वेळाशी वेगवृद्धीचें कांही प्रमाण बसतें कीं काय हें पाहण्याचा त्याने यत्न केला. यांत त्याला यश येऊन सरतेशेवटीं ‘पदार्थास पडावयास लागणाऱ्या वेळाच्या वर्गाशीं वेगवृद्धि (acceleration) समप्रमाणांत असते,’ असा नियम त्याने प्रस्थापित केला. या सर्व संशोधनांत एक कल्पना सोडून दुसरी, दुसरी सोडून तिसरी, अशा कित्येक कल्पना त्याला गृहीत धराव्या लागल्या. नुसत्या अवलोकनानेच कांही इष्ट गोष्ट सिद्ध होऊं शकली नाही. न्यूटनची गोष्टही अशीच. त्याला गॅलिलिओने सिद्ध केलेले पदार्थांच्या गतीसंबंधाचे तीन नियम पूर्णपणें माहीत होते; त्याच-प्रमाणें ग्रह हे सूर्याभोवती लंबवर्तुलाकार मार्गाने फिरत असतात हा केप्लरने स्थापित केलेला सिद्धांतही त्यास विदित होताच. परंतु त्या सामग्रीवरून ‘ग्रह हे सूर्याकडे आकर्षिले जातात व त्यांच्या आकर्षणशक्तीचा जोर त्यांच्या सूर्यापासून असणाऱ्या अंतराच्या वर्गाच्या व्यस्त प्रमाणांत असतो,’ असा जो सिद्धांत त्याने प्रस्थापित केला तो कांही केवळ अनुमानाने त्याला सुचण्यासारखा नव्हता. याच्याही पुढें जाऊन ‘विश्वांतील सर्व पदार्थ हे एकमेकांमधील अंतराच्या वर्गाच्या व्यस्त प्रमाणांत व भाराच्या सम प्रमाणात एकमेकांकडे आकर्षिले जातात,’ असा जो अत्यंत व्यापक गुरुत्वाकर्षणाचा नियम त्याने प्रस्थापित केला तोही उदाहरणें जमवून त्यावरून केवळ निर्गमनें काढून प्रस्थापित केला असें बिलकूल म्हणतां येणार नाही. त्याने ग्रहांचीं उदाहरणें व पृथ्वीवरील अनेक पडणाऱ्या पदार्थांचीं उदाहरणें पाहिलीं होतीच. परंतु त्यांवर एकसारखा विचार करित असतांना त्याच्या प्रतिभेने एकदम जी उडी घेतली त्या उडीचें फळ वर सांगितलेला विश्वव्यापक सिद्धांत होय.

तेव्हा अवलोकनाने माहिती जमा करून त्यावरून नुसत्या निर्गमनाने सामान्य नियम काढणें येवढीच प्रक्रिया मोठमोठ्या शास्त्रीय शोधांस पुरे होत नाही. ‘उष्णतेने पदार्थ प्रसरण पावतात’ किंवा ‘प्रत्येक जीवाच्या अन्न पचविणें, मलोत्सर्ग करणें, वाढणें, प्रजोत्पादन करणें या क्रिया चाललेल्या असतात.’ अशा तऱ्हेचे सोपे, सहज सुचण्याजोगे नियम जमा

केलेल्या उदाहरणांवरून नुसत्या निर्गमनाने बसवितां येतील. परंतु अधिक अवघड किंवा दूरान्वित असे शोध लावण्यास पुष्कळ विचार करून संभवनीय असे एक वा अनेक 'कल्पितपक्ष' (hypotheses) तात्पुरते गृहीत धरावे लागतात. कल्पक डोक्याचा किंवा प्रतिभावान् पुरुष असतो त्याची कल्पनाशक्ति यथार्थ सिद्धांतावर बहुधा लवकरच झडप घालते आणि त्याला पडलेल्या प्रश्नांचा समाधानकारक रीतीने उलगडा करते. ज्यांची कल्पनाशक्ति इतकी प्रभावी नसते ते अगोदर असल्या गूढ व विकट प्रश्नांच्या मार्गे लागतच नाहीत. लागल्यास चिकाटीमुळे व दीर्घ परिश्रमांमुळे त्यांचेही प्रयत्न पुष्कळ वेळा फलद्रूप होतात. तेव्हा एकंदरीने निष्कर्ष असा ठरला की प्रत्यक्ष अवलोकन करणें, माहितीचा व्यवस्थित संग्रह करणें व माहितीचें पृथक्करण करून त्यावरून सामान्य नियम शोधून काढणें—हीच वेकनने सांगितलेली पद्धत शास्त्ररचनेस सर्वसाधारणपणें लागू पडणारी होय. प्रतिभावान शास्त्रज्ञांना या व्यापारामध्ये जरूर पडेल तेव्हा त्यांची प्रतिभा मदत करते परंतु ती गोष्ट सर्वसामान्य शास्त्रीय पद्धतीचा विचार करितांना जमेस न धरिली तरी चालण्यासारखें आहे. खरी शास्त्रीय पद्धति ही अवलोकन (observation) व निर्गमन (induction) या मार्गानेच जात असते व प्रत्येक जिज्ञासूने याच पद्धतीचा अवलंब सर्वत्र केला पाहिजे.

मात्र अगदी क्वचित् विगमनपद्धतीचाही (deduction) मोठाच उपयोग शास्त्रीय संशोधनांत झालेला दृष्टीस पडतो हें येथे सांगितलें पाहिजे. याचें एक विख्यात उदाहरण नेहमी देण्यांत येतें तें वरुण (Neptune) या ग्रहाच्या शोधाचें होय. न्यूटनने गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमाचा शोध लावल्यानंतर तो नियम सर्वमान्य होऊन अगदी वेदतुल्य समजला जाऊ लागला. पुढें हर्शेलने प्रजापति (Uranus) हा ग्रह केवळ अवलोकनाने १७८१ मध्ये शोधून काढला. त्याच्या गतीचे वेध घेत असतां ती गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमास अनुसरून जशी असावी त्यापेक्षा थोडी भिन्न असल्याचें आडाम्स व लेव्हेरियर या दोघां ज्योतिषांच्या लक्षांत आलें. त्यावरून दुसऱ्या एका गोलाच्या आकर्षणाचा त्याच्यावर परिणाम होत असावा असे अनुमान त्यांनी काढलें व तो अज्ञात गोल त्यावेळीं

कोठे असावा हेंही निश्चित केलें (१८४६). अशा रीतीने केवळ अनुमानाने अज्ञात ग्रहाचा शोध लावून त्याचें ठिकाणही त्यांनी निश्चित केलें हा शास्त्रीय ज्ञानाचा व पद्धतीचा केवढा विजय ! नंतर ठरविलेल्या ठिकाणीं दुर्वाण रोखल्यावर तो ग्रह तेथे सापडला हें सांगणें नकोच. या शोधामध्यें दिसून आलेला बुद्धीचा व्यापार केवळ विगमनात्मक होय. कारण गुरुत्वाकर्षणाच्या सामान्य नियमावरून शोधकांनी एका विशिष्ट ग्रहाचें अस्तित्व अनुमानाने सिद्ध केलें. परंतु विगमनाने लागलेल्या अशा शोधांची उदाहरणें विरळा. ज्या सामान्य सिद्धान्तांवरून विगमनें काढावयाचीं ते अगदी निःसंदिग्ध, निश्चित व बिनचूक असले पाहिजेत. आणि तसे ते असले तरी देखील विगमन हें खरें ठरेलच असा नियम नाही. सृष्टीचे व्यापार अत्यंत विकट व गुंतागुंतीचे आहेत. त्याचा अंतपार कोणास लागला आहे ! आपणांस माहीत नसलेल्या अशा तिसऱ्याच एखाद्या गोष्टीमुळें अनुमानाच्या विषयांत कांही घोटाळा उत्पन्न होणार नाही कशावरून !

म्हणूनच अनुमानें कितीही काढली तरी त्यांचा पडताळा पडला पाहिजे असा शास्त्रज्ञाचा मोठा करडा नियम आहे. या पडताळ्याच्या व कसोटीच्या भयंकर दिव्यांतून बाहेर पडावें तेव्हाच कोठे एखाद्या नवीन शोधाचें आसन थोडेंबहुत स्थिर होतें. या पडताळ्याच्या अभावीं किती तरी शास्त्रज्ञानी आपल्या जिवाचें रान करून बसविलेल्या उपपत्ति गर्भावस्थेंतच निमाल्या असतील. जो शोध लावतो त्या शास्त्रज्ञाला तर त्याचा पडताळा आलाच पाहिजे. परंतु पृथ्वींतील प्रत्येक शास्त्रज्ञ करड्या व तीक्ष्ण नजरेने तो शोध पडताळून पाहण्यास टपून बसलेला असतो. त्या सर्वांच्याही परीक्षेस तो शोध उतरला पाहिजे तरच शास्त्राच्या देव्हान्यांत त्याची प्राणप्रतिष्ठा होते. नाही तर देवाचें सोंग घेऊन आलेल्या राहूप्रमाणें त्याची मान छाटली जाऊन त्यास हाकलून देण्यांत येतें. या पडताळा पाहण्याच्या क्रियेस कित्येकांनी एक स्वतंत्र शास्त्रीय पद्धतच (Verificatory Method) मानिलें आहे. परंतु वस्तुतः ही एक निराळी शास्त्रीय पद्धत नसून सर्व शास्त्राच्या नियमांना व शोधांना लावण्याची ती एक सामान्य कसोटी आहे. शास्त्रीय शोध जिच्यामुळें लावले जातात अशी ही एक स्वतंत्र पद्धत नसून सर्वच पद्धतींनी तयार करून पाठविलेल्या शोधरूपी

उमेदवारांची परीक्षा घेणारें हें 'एक्झामिनेशन बोर्ड' (परीक्षामंडळ) आहे.

भौतिक शास्त्रांतले पुष्कळसे नियम गणिताच्या सिद्धांतांप्रमाणें सूक्ष्म, ठाम व निःशंक असल्यामुळें त्यांच्या बाबतींत विगमन पद्धति क्वचित् का होईना पण शक्य आहे. सामाजिक शास्त्रांच्या बाबतींत तेवढीही शक्यता नाही. तेथे केवळ अवलोकनाच्या आधारानेच सिद्धांत बसवावे लागतात. पूर्वी ही गोष्ट शास्त्रज्ञांच्या लक्षांत आलेली नव्हती. व ग्रीक शास्त्रज्ञ भौतिक शास्त्रांत जसे कोठे कोठे चुकले तसे आडाम स्मिथ, बेथॅम वगैरे अर्थशास्त्री मनुष्यांच्या व्यवहारांसंबंधी नियम बांधतानाही कित्येक ठिकाणीं घसरले. 'प्रत्येक मनुष्य आपआपलें हित इतरांपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने जाणतो,' 'आपला शक्य तितका अधिक फायदा करून घेण्याकडे प्रत्येक मनुष्याची दृष्टि असते'—अशा तऱ्हेचे मनुष्याचे कांही स्वभावधर्म त्यांनी गृहीत धरले आणि या गृहीत तत्त्वांवरून कित्येक अनुमानें त्यांनी काढलीं. अप्रतिबंध, खुल्या व्यापाराचें तत्त्व हें अशाच अनुमानाने काढलेलें तत्त्व होय. इंग्लंडची परिस्थिति त्यावेळीं खुल्या व्यापारास अनुकूल असल्याकारणाने हें तत्त्व त्यावेळीं लोकांस पटलें व त्याचा बोलवालाही पुष्कळ झाला. इंग्लंडची भरभराट ह्याच तत्त्वामुळें झाली व हेंच तत्त्व सर्वत्र लागू केलें पाहिजे असें जो तो प्रतिपादूं लागला. परंतु विसावें शतक जसें उजाडलें तसे इंग्लंडचे डोळे हळू हळू उघडूं लागले ! जर्मनी, अमेरिका इत्यादि संरक्षित व्यापारपद्धतीचा अवलंब करणारीं राष्ट्रे अत्यंत समृद्ध झालेलीं, इतकेंच नव्हे तर इंग्लंडच्या हळू हळू पुढेंही जाऊं लागलेलीं इंग्रज शास्त्रज्ञांना दिसूं लागलीं ! लगेच अर्थशास्त्राच्या तत्त्वांचा फेरविचार सुरू झाला व आतां संरक्षित व्यापाराचें तत्त्व खुद्द इंग्लंडमध्ये बरेंच रुजलें आहे हें आपण पाहतोंच आहों.

या सर्व प्रकाराचें कारण आडाम स्मिथचीं तत्त्वे पुष्कळ अंशीं मनःकल्पित असून मनुष्याच्या भावनांचें, व्यवहारांचें, पूर्वार्जित संस्कारांचें व सामाजिक परिस्थितीचें अवलोकन करून तीं बसविलेलीं नव्हतीं हें होय. त्यामुळें इंग्लंडांतील तत्कालीन परिस्थितींत जरी तीं बरोबर ठरलीं तरी परिस्थिति बदलतांच तीं लागू पडेनाशीं झालीं. तेव्हा सामाजिक शास्त्रांच्या रचनेंत अवलोकनाचीच कास सर्वांनी बळकट धरली पाहिजे. मनःकल्पित

तत्वे उराशी बाळगून त्यांच्या आधारावर विधाने करीत सुटणे हे बिलकूल उपयोगी नाही. सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास आपल्याकडे सुरू होण्याची लक्षणे नुकती कोठे दिसू लागली आहेत. अशा वेळी तर तो अभ्यास योग्य दिशेनेच चालू राहील याविषयी विशेषच काळजी घेतली पाहिजे. प्रश्न विशेष विकट असल्यास मागे भौतिक शास्त्रांच्याविषयी सांगितले त्याप्रमाणे येथेही कांही कल्पितपक्ष आधारास ध्यावे लागतील, परंतु ते तारतम्यानेच घेतले पाहिजेत व असे कल्पितपक्ष मानिले असल्यास त्यांच्यावरून काढलेल्या नियमांचा पडताळा अत्यंत कसोशीने व कडक रीतीने बघितला पाहिजे.

शास्त्रीय पद्धतीचे/आतांपर्यंत शक्य तितक्या सुलभ रीतीने विवेचन केले. सूत्ररूपाने त्याचा सारांश सांगायचा झाल्यास पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. शास्त्राचा पाया इंद्रियजन्य अनुभव होय; आणि या अनुभवाचे साधन अवलोकन हे होय. अवलोकनाचे प्रकार दोन : निरीक्षण आणि प्रयोग. हे अवलोकन पद्धतशीर रीतीने, अवलोकनीय विषयाचे जरूरीप्रमाणे पृथक्करण व संकलन करून, करावे लागते. पद्धतशीर अवलोकनाने गोळा केलेल्या माहितीवरून अनुमानाने नियम बसवायचाचे असतात. या अनेक उदाहरणांवरून सामान्य नियम काढण्याच्या अनुमानपद्धतीला 'निर्गमन' असे म्हणतात. भौतिक शास्त्रांत व सामाजिक शास्त्रांत बहुधा ही निर्गमन-पद्धतीच उपयोगांत येते. प्रश्न विकट असल्यास पुष्कळ वेळां कल्पनेच्या जोरावर कल्पितपक्ष आधारासाठी ध्यावे लागतात. या निर्गमनपद्धतीच्या उलट सामान्य तत्त्वांवरून विशिष्ट उदाहरणे सिद्ध करण्याच्या पद्धतीला विगमन असे म्हणतात. भौतिक शास्त्रांत ही पद्धति क्वचित् उपयोगांत येते परंतु हिचा खरा अप्रतिहत अंमल गणितांत चालतो. गणितशास्त्रामध्ये मात्र संख्या किंवा आकृति यांचे कांही स्वभावधर्म प्रथम गृहीत धरण्यांत येतात व त्यावरून पुढे विगमन पद्धतीने सर्व सिद्धांत निष्कासित करण्यांत येतात. निर्गमनाने किंवा विगमनाने शोधून काढलेल्या तत्त्वाचा पडताळा अवश्य बघावा लागतो. पडताळा बरोबर आला तरच तो शोध खरा ठरून सर्वमान्य होतो.

निर्गमनात्मक अनुमानपद्धतीचे पांच प्रकार व विगमन आणि निर्गमन यांच्या संयोगाने होणारे अनेक प्रकारही शास्त्रज्ञांनी सांगितले आहेत. या विषयासंबंधाची तर्कशास्त्र (Logic) व बोधनशास्त्र (Epistemology) अशीं दोन शास्त्रेच पाश्चात्यांनी बनविली आहेत. तेव्हा या विषयाचे विवेचन वाढवावे तितकें मोठें होणार आहे हें सांगणें नकोच. त्याचप्रमाणें आंकडेवारीची पद्धत (statistical method) वगैरे कांही विशिष्ट पद्धतीही शास्त्रीय संशोधनास प्रसंगविशेषी उपयोगी पडतात. परंतु येथे फार तपशिलांत शिरण्याचा उद्देश नसल्यामुळे व तसें करण्यास अवकाश नसल्यामुळे येथेच थांबणें योग्य वाटतें.

शास्त्रीय पद्धतीच्या स्वरूपाचें आतांपर्यंत विवरण केलें. आतां शास्त्राच्या अभ्यासास कोणत्या बाह्य गोष्टींची जरूर लागते तें आपण पाहूं. म्हणजे पर्यायाने अभ्यासकाच्या ठिकाणीं कोणच्या गुणांचा प्रकर्ष झालेला असला पाहिजे हेंच आपणांस पाहावयाचें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

शास्त्रजिज्ञासु हा दांडग्या चिकाटीचा गृहस्थ असला पाहिजे. कारण भौतिक सृष्टि काय किंवा मनुष्यसमाज काय, दोन्हीही इतकीं हिमटी व आंतल्या गाठीचीं आहेत कीं कोणीही तुरंत फल देईल अशी अपेक्षा सामान्यतः करितां येत नाही. त्याचप्रमाणें खऱ्या अभ्यासू मनुष्याने आपलें तनमनधन सर्व शास्त्राभ्यासासाठीं अर्पण केलें पाहिजे. शास्त्राच्या पार्यां सर्वस्व गमावून बसल्याचीं व अनेक संकटें स्वतःवर ओढवून घेतल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें पाश्चात्य देशात तर आहेतच, परंतु आपल्या देशांतील रामानुजम्, सर जगदीश बोस, सर सी. व्ही. रामन् इत्यादि उदाहरणेंही कमी उद्बोधक नाहीत. तिसरी गोष्ट म्हणजे शास्त्राभ्यासकाने लोक काय म्हणतील, लोकांच्या समजुती काय आहेत याची परवा करता कामा नये, ही होय. केप्लर, गॅलिलिओ हे ज्योतिषज्ञ, हटन, लायेल हे भूस्तरशास्त्रज्ञ, डार्विन, वालेस इत्यादि जीवशास्त्रज्ञ—यांस लोकांच्या समजुतीविरुद्ध सिद्धांत प्रतिपादन करावे लागले. परंतु ते धीर पुरुष बिलकूल कचरले नाहीत. त्याचप्रमाणें शास्त्राविषयीं आस्था बाळगणाऱ्याने कोणच्याही घाणेरड्या, घृणित किंवा धोक्याच्या गोष्टीस हात घालतांना मार्गेपुढें पाहतां कामा नये. प्राणिशास्त्रज्ञास अनेक क्षुद्र व किळसवाण्या जीवांशीं दोस्ती जमवावी लागेल,

रोगविज्ञानाचा अभ्यास करणाऱ्यास घाणेरड्या वस्तूंशी संपर्क करावा लागेल व सामाजिक नीतीचा अभ्यास करणाऱ्यास वेष्ट्यागारें व बदमाशांचे अड्डे धुंडाळावे लागतील. परंतु ज्ञानाचें पवित्र व सुवासिक कमल हातीं येण्यासाठीं हा चिखल तुडवीत त्याला गेलेंच पाहिजे.

आणखी लक्षांत ठेवण्याजोगा मुद्दा म्हणजे शास्त्रजिज्ञासूने आपलें मन निर्विकार व पूर्वग्रहापासून पूर्णपणें अलिप्त ठेवलें पाहिजे.

सत्यापरता नाही धर्म, सत्य तेचि परब्रह्म ।

हेंच ब्रीदवाक्य शास्त्रज्ञाचें नेहमी असलें पाहिजे. निर्मळ बुद्धीने केलेल्या अवलोकनांतून जें निघेल तें निघेल व त्यावरून सरळ रीतीने जें अनुमान निष्पन्न होईल तें होईल; त्यात लपंडाव, बदलावदल, भावनांचा अविष्कार, या गोष्टी त्याने बुद्धिपुरस्सर आणतां तर कामा नयेतच, परंतु आपल्याला न कळत त्याचा प्रादुर्भाव होणार नाही याविषयीही त्याने अत्यंत काळजी घेतली पाहिजे. निर्भेळ सत्याचाच अभिलाष त्याने धरला पाहिजे.

आणि या निर्भेळ सत्याचा शोध लावण्यासाठीं त्याने मानवी बुद्धीचाच आश्रय केला पाहिजे. मानवी बुद्धि किंवा विचारशक्ति हीच शास्त्राच्या प्रांतांतली अधिष्ठात्री देवता होय. प्रत्यक्ष वस्तुज्ञान इंद्रियांच्या योगाने मिळवावयाचें व बुद्धीच्या योगाने त्यांतील तत्त्वे शोधून काढावयाचीं हेंच शास्त्रज्ञाचें काम होय. मनुष्याची बुद्धि पंगु आहे हें शास्त्रज्ञ पूर्णपणें जाणतो. परंतु ती खुरडत रखडत जशी चालेल तशीच चालविली पाहिजे, तिला शब्दप्रामाण्याचा किंवा आप्तवाक्याचा टेकू दिला कीं ती अधिकच पांगळी बनेल हें त्याला समजतें. म्हणून तो बुद्धीशिवाय, म्हणजे अनुमानाशिवाय, इतर प्रमाणांना अगदी बाजूला ठेवूं इच्छितो. शब्दप्रमाण, म्हणजे आपण थोर मानलेल्या व्यक्तीचें किंवा ग्रंथाचें वचन पूर्णपणें मान्य करणें, हें धर्माच्या किंवा आत्मानात्मविचाराच्या प्रांतांत अगदी युक्त असेल. जगताच्या मूळ कारणाचा उलगडा अज्ञून मानवी बुद्धीला करतां आलेला नाही. त्याचप्रमाणें पारलौकिक कल्याणाचा मार्गही नुसत्या तार्किक बुद्धीला अज्ञून सापडलेला नाही. परंतु या दोन्ही गोष्टी मनुष्याच्या अगदी जिव्हाळ्याच्या असल्यामुळें अंतःप्रेरणेने जे कोणी महापुरुष या गोष्टींचा उलगडा करतात त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवून मनुष्याने त्या महापुरुषांनी सांगितल्याप्रमाणें

वागावें हें रास्तच आहे. श्रद्धेच्या जन्मसिद्ध हक्काचा हा प्रांत आहे; त्या-बद्दल कोणासही वैषम्य वाटणार नाही. परंतु ज्ञानाच्या ज्या प्रांतांतलीं गूढें मानवी बुद्धि सोडविते, श्रद्धेपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने सोडविते, त्या प्रांतांत श्रद्धेला व शब्दप्रामाण्याला धुमाकूळ घालूं द्यावा हें अगदी अनुचित होय. फार प्राचीन काळीं मनुष्याच्या श्रद्धेचा प्रांत फारच विस्तृत होता. भौतिक सृष्टीसंबंधाच्या त्याच्या समजुती अंधश्रद्धेवर व विश्वासावर आधारलेल्या असत. सूर्य, चंद्र, तारे, मेघ, पाऊस इत्यादिकांना तो देव किंवा विशिष्ट देवांचे आविर्भाव समजत असे. हळूहळू चिकित्सक बुद्धि एकेक गोष्ट श्रद्धेच्या प्रांतांतून हिरावून घेत चालली व तिने अनेक भौतिक शास्त्रें निर्माण केलीं. याप्रमाणें श्रद्धेचा अधिकार कमी होत होत तो आतां वर निर्दिष्ट केलेल्या थोड्याशा, परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या, विषयांपुरताच कायम राहिला आहे. कित्येक शास्त्रज्ञांना तर अशी आशा वाटते कीं जीव, आत्मा, जीवाची मरणोत्तर स्थिति, जगदुत्पत्ति, या विषयांचीं कोडींही तार्किकबुद्धि कालांतराने सोडवूं शकेल. असें झाल्यास सर्वच विषय शास्त्रज्ञांच्या बुद्धीला गोचर होतील व कोणत्याच गोष्टीवर श्रद्धा अशी ठेवण्याचें कारणच राहणार नाही. नास्तिक लोक तर सध्या देखील कोणत्याच गोष्टीवर श्रद्धा ठेवूं नका असें म्हणतात. हें त्यांचें म्हणणें अर्थातच आस्तिकांना आग्रहाचें वाटतें. परंतु जे विषय शास्त्रांच्या टप्प्यांत आले असून मनुष्याची बुद्धि ज्यांच्याविषयीं आजकाल विचार करूं शकते अशा विषयांमध्ये, निदान शास्त्रज्ञाने तरी, श्रद्धेला व शब्दप्रामाण्याला थारा देणें हें अनुचित व शास्त्राच्या प्रगतीला घातक होय.

या बाबतींत ग्रीक लोक मोठे दूरदर्शी होते. त्यांनाही त्यांचा धर्म होताच. व त्यांच्यांतील सामान्य लोक श्रद्धाळूही होते. परंतु त्यांच्यांतील शास्त्रज्ञांनी शास्त्रविचारांपासून श्रद्धेला व शब्दप्रामाण्याला अगदी अलिप्त ठेवलें. ग्रीक लोकांमध्ये विवेचक बुद्धीचा जो अत्यंत उत्कर्ष झाला व शास्त्रांची जी अभूतपूर्व प्रगति झाली त्याचें हेंही एक कारण असलें पाहिजे. याच्या उलट स्थिति भारतीयांची झाली. भौतिकशास्त्रांची व मोक्षप्रतिपादक तत्त्वज्ञानांची त्यांनी भेसळ केली. त्यांचीं दर्शनें म्हणजे मोक्षप्राप्तीचीं साधनें आहेत व त्यांतील कांहीना थोडेसें पदार्थविज्ञानासारखेंही स्वरूप आहे.

या पदार्थविज्ञानाचा तत्त्वज्ञानाच्या प्राचुर्यामुळे कोंडमारा झाला व शब्द-प्रामाण्य मानल्यामुळे स्वतंत्र बुद्धीने त्याची वाढ होण्यास सवडही राहिली नाही. आमच्यांतील सर्व जुन्या आस्तिक शास्त्रकारांनी शब्द किंवा आत-वचन हे एक प्रमाण मानले आहे. प्रमाण म्हणजे ज्ञानाचे साधन. हीं प्रमाणे नास्तिक तत्त्वज्ञानी एक किंवा दोन मानली आहेत. नास्तिकाग्रणी चार्वाक हा 'प्रत्यक्ष' म्हणजे 'इंद्रियांस येणारा अनुभव' हे एकच प्रमाण मानतो. बौद्ध व आर्हत म्हणजे जैन हे प्रत्यक्ष व अनुमान अशीं दोन प्रमाणे मानतात. आस्तिकमतवादी बहुधा तीन किंवा अधिक प्रमाणे मानतात व त्यांत शब्दप्रमाण हे एक सतत असतेच. यावरूनच आस्तिक म्हणजे वेदांना प्रमाण मानणारा असे लक्षण बनले. मन्वादिक धर्मशास्त्रे, सांख्य, योग व शंकराचार्यप्रणीत वेदान्त यांनी प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द अशीं तीन प्रमाणे मानली आहेत. नैयायिक हे 'उपमान' म्हणून आणखी चौथे प्रमाण मानतात. मीमांसक हे या चारामध्ये 'अर्थापत्ति' व 'अनुपलब्धि' या दोन प्रमाणांची आणखी भरती करतात. पौराणिक लोक तर सर्वोपेक्षाही सढळ. त्यांनी 'संभव' व 'ऐतिह्य' अशा दोन प्रमाणांची आणखी भरती करून प्रमाणांची संख्या आठांपर्यंत नेऊन मिडविली आहे.

यांत कमी प्रमाणे मानणाऱ्यांनी अधिक प्रमाणांचे खंडन करून ठेवले असल्यामुळे प्रमाणांचा तरतमभाव पाहणे सोपे झाले आहे. संभव हे प्रमाण अगदीच भोंगळ. याच्यामुळे निश्चित स्वरूपाचे ज्ञान होत नसल्यामुळे हे प्रमाण या नात्याने त्याज्य होय. ग्राह्य असा जो संभव असतो तो अनुमानांतच जमा होतो. ऐतिह्य म्हणजे पूर्ववृत्तांतकथन. याचा शब्दप्रमाणांत समावेश होतो. अर्थापत्ति व अनुपलब्धि हींही निराळीं प्रमाणे मानण्याची गरज नसून तीं अनुमानांत समाविष्ट होऊ शकतात. तेव्हा उरलीं प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शब्द हीं चार प्रमाणे. यांपैकी उपमानाला अनुमानांतच गणून पुष्कळशा शास्त्रांनी फक्त तीनच प्रमाणे मानली आहेत. परंतु सादर्यामुळे जे एक ज्ञान आपल्याला होतें त्याचा व्यापार अनुमानापेक्षा बराच भिन्न असतो यास्तव उपमानाला निराळेच एक ज्ञानाचे साधन मानून एकंदर प्रमाणांची संख्या चार मानणे सर्वांत अधिक चांगले.

‘पर्वतावर धूर दिसतो त्याअर्थी तेथे आग लागली आहे,’ हें वाक्य व ‘त्याच्या पोटांत क्रोधाग्नि भडकला,’ हें वाक्य यांच्या अर्थप्रक्रियेमध्ये कितीतरी फरक आहे. पहिलें वाक्य अनुमानाचें उदाहरण असून दुसरें उपमानाचें आहे. पहिल्या वाक्यामध्ये धूर या कारणाच्या अस्तित्वामुळे अग्नि या कार्याचें पर्वतावरील अस्तित्व आपल्यास निश्चितपणें ज्ञात होतें. तर दुसऱ्या वाक्यामध्ये क्रोधाचा अग्नीशीं कांही बाबतींत सारखेपणा कल्पून त्या सारखेपणाच्या आधारावर अग्नीचा काल्पनिक आरोप क्रोधावर केला आहे. प्रत्यक्ष अग्नि त्या व्यक्तीच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला आहे असा त्याच्यावरून मुळींच बोध होत नसून अग्नीचे कांही गुण थोड्याफार अंशाने त्या क्रोधांमध्ये आहेत येवढाच ऐकणाऱ्याला बोध होतो. अर्थात् अनुमानाच्या व उपमानाच्या स्वरूपांत वस्तुगत्याच मोठा फरक आहे व उपमान हें स्वतंत्र ज्ञानाचें साधन आहे, असें मानणें भाग पडतें.

उपमान हें स्वतंत्र ज्ञानसाधन जरी ठरलें तरी शास्त्रीय विचारांत मात्र त्याचा कांही उपयोग होत नाही. कारण उपमानापासून निश्चित स्वरूपाचें कांही ज्ञान होत नाही. ज्याची उपमा द्यावयाची त्या वस्तूचे कांही गुण वर्ण्य वस्तूंमध्ये आहेत येवढेंच अस्पष्ट व ढोबळ ज्ञान उपमानापासून होतें. उदाहरणार्थ, ‘पृथ्वी चेंडूसारखी आहे’ असें म्हणणें हें लहान मुलास समजून देण्याच्या दृष्टीने ठीक आहे परंतु शास्त्रीय विधान या नात्याने त्याला कांही किंमत नाही. पृथ्वी चेंडूसारखी ‘वाटोळी’ आहे, असें म्हणून कोणत्या एका विशिष्ट गुणाच्या बाबतींत सादृश्य आहे हें जरी स्पष्ट केलें तरी देखील फारसें कार्य होत नाही. कारण, चेंडू हा कितपत वाटोळा आहे व त्याच्या वाटोळेपणाचें पृथ्वीच्या वाटोळेपणाशीं कितपत सादृश्य आहे याच्यावर पृथ्वीच्या वाटोळेपणाची कल्पना अवलंबून राहिल. यासाठी ‘पृथ्वी गोलाकार आहे’ असेंच विधान करणें प्रशस्त होय. ‘गोविंदराव राजासारखा चैर्नीत राहतो,’ असें विधान केलें तर त्यावरून नक्की ज्ञान होण्यास राजाची चैन कशी असते व त्या चैर्नीतला कोणचा व किती अंश गोविंदरावांत उतरला आहे या दोन गोष्टी अगोदर स्पष्ट कराव्या लागतील व या दोन गोष्टी उपमैंत कधीच स्पष्ट होत नसल्याने निश्चित ज्ञान करून देण्यास उपमा निरूपयोगी ठरते. उपमेच्या पुढें जाऊन ‘रामा शुद्ध वैल आहे’ अशीं रूपकें आपण

करूं लागलों म्हणजे तर शास्त्राच्या दृष्टीने अधिकच घसरतों. कारण तेथे काव्यानिक साम्यावर अवलंबून एका वस्तूवर दुसऱ्या भलत्याच वस्तूचा अशास्त्रीय आरोप करण्यास आपण प्रवृत्त होतो.

याप्रमाणें शास्त्रीय व्यवहारास जरी उपमानाचा कांही उपयोग होण्यासारखा नसला तरी दुसऱ्या एका प्रांतांत त्याचा उपयोग फार होतो. किंबहुना त्याच्यावाचून तेथे चालतच नाही असें म्हटलें तरी चालेल. हा प्रांत म्हणजे काव्याचा व ललितवाङ्मयाचा होय. उपमानांतील जी संदिग्धता शास्त्राच्या व्यवहारांत बाधक ठरते तीच कल्पनेच्या विहारास अवसर देणारी असल्यामुळें काव्यामध्ये विशेष सौंदर्य आणण्यास कारणीभूत होते. नाना तऱ्हेचीं काल्पनिक चित्रें मनामध्ये उत्पन्न करून त्यांचें वर्ण्यवस्तूशीं चमत्कारिक रीतीने साम्य दर्शवून रसिकाचें चित्त आनंदनिर्भर करून सोडण्याचें काम उपमा उत्कृष्ट रीतीने करूं शकते.

न हें नभोमंडल क्षरिराशी । न तारका फेनाचि हा तयाशी ।

न चंद्र हा नावचि चालताहे । न अंक तें त्यावरि शीड आहे ॥

अशा तऱ्हेने कवींनी चंद्रावर लढविलेल्या शेंकडो कल्पना शास्त्राच्या दृष्टीने मूर्खपणाच्या ठरतील. पण त्याच कविजनांचें सर्वस्व होऊन राहिल्या आहेत.

शाब्द प्रमाण हें देखील शास्त्रास उपयोगाचें नाही हें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु दुसऱ्या कोणीही कांही सांगितलें किंवा लिहून ठेवलें तर तें मान्य करावयाचें नाही असा मात्र त्याचा अर्थ नव्हे. आपल्या अनुभवास व तर्कशक्तीस पटतील अशा गोष्टी जरी दुसऱ्यांनी लिहून ठेवल्या असल्या तरी त्या मान्य केल्याच पाहिजेत. नाही तर आतांपर्यंतचीं सर्व पुस्तकें जालून टाकून प्रत्येक मनुष्यास कोणाचीही मदत न घेतां प्रारंभापासून ज्ञान मिळविण्यास सुरवात करावी लागेल व ज्ञानाची प्रगति कधीच होणार नाही. शाब्दप्रमाण मानावयाचें नाही याचा अर्थ, एखादी गोष्ट अमक्या एका मनुष्याने किंवा ग्रंथाने सांगितली म्हणून ती श्रद्धेने डोळे मिटून मान्य करावयाची नाही, एवढाच होय. मानवी बुद्धीचें स्वातंत्र्य अबाधित राखावयाचें एवढाच त्यांतील मुद्दा आहे. आणि शास्त्राच्या प्रगतीची ज्याला म्हणून आस्था आहे तो हा मुद्दा मान्य करील यांत संशय नाही

पूर्वींच्या शास्त्रज्ञांनी कोणतेही सिद्धान्त प्रतिपादन केले असले तरी त्यांच्या-विषयी संशय घेण्यास, पुनः प्रयोग करण्यास व शक्य असल्यास पूर्वीचे सिद्धान्त खोडून काढण्यास प्रत्येक व्यक्तीस शास्त्राच्या प्रांतांत मुभा आहे. पुनःसंशोधनाने पूर्वीचे सिद्धांत खोटे ठरले अशीं अनेक उदाहरणे शास्त्राच्या इतिहासांत घडलेली आहेत. तेव्हा विचारस्वातंत्र्याचा हा हक्क राखून ठेवून आपल्या पूर्वजांनी मिळविलेलं ज्ञान आपणांस सर्व हवेच आहे. त्यांच्याशिवाय आपलं क्षणभरही चालावयाचं नाही हें अगदी उघड आहे.

व्यवहारांत तर पदोपदीं दुसऱ्याच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवून चालण्या-खेरीज आपल्यास गत्यंतर नसतें. परंतु शब्दप्रमाण मानल्याशिवाय जेथे अगदी चालत नाही असा ज्ञानाचा एक मोठाच प्रांत आहे हें थोडा विचार केल्यास आपल्या लक्षांत येईल. हा प्रांत इतिहासाचा होय. इतिहास रच-तांना प्रत्यक्ष व अनुमान हीं प्रमाणें कामीं पडत नाहीत. इतिहास हा बोलूनचालून मागच्या म्हणजे आपल्या इंद्रियांनी न अनुभवलेल्या गोष्टींचा वृत्तांत असल्यामुळें प्रत्यक्षाचा तेथे शिरकावच नाही. त्याच-प्रमाणें प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी अनुमानानेही ज्ञात होणें अगदीच अशक्य असतें. शिवाजी अमक्याच वेळीं अमक्या ठिकाणीं जन्मला व त्याने स्वराज्यस्थापना केली या गोष्टी आपण अनुमानाने कशा सिद्ध कर-णार ? या गोष्टी आपणांस वृत्तांत लिहून ठेवणारे किंवा सांगणारे जे लोक असतील त्यांच्याकडूनच जाणून घ्याव्या लागणार. म्हणजे हा केवळ शब्द-प्रमाणाचा विषय झाला. आतां एकदा प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी या मार्गाने कळल्यावर मग त्याच्यावरून आपण निर्गमनाने मनुष्यस्वभावाच्या ज्ञाना-ची मदत घेऊन कांही सिद्धान्त बसवूं शकूं. अमेरिकेंत राज्यक्रांति झाली, फ्रान्समध्ये झाली, इटालीमध्ये झाली, रशियामध्ये झाली, जर्मनीमध्ये झाली, पोर्तुगालमध्ये झाली व नुकतीच स्पेनमध्येही झाली. या सर्व उदाहरणांवरून कांही विशिष्ट परिस्थिति प्राप्त झाल्यास क्रांति होते किंवा होण्याचा संभव असतो असे अनुमान आपल्यास बांधतां येईल. परंतु याच्या उलट; 'अमुक अमुक परिस्थितीमध्ये देशांत राज्यक्रान्ति होते; त्या विशिष्ट परि-स्थितींत अमुक देश अमुक काळी होता; त्याअर्थी त्या देशांत राज्यक्रान्ति

झालीच असली पाहिजे'—असें विगमनात्मक अनुमान मात्र आपणांस काढतां येणार नाही. राज्यक्रान्तीसारख्या कांही अंशीं नियमित कारणांवर अवलंबून असलेल्या गोष्टींविषयीं जर अशीं अनुमानें काढतां येणार नाहीत तर विशिष्ट व्यक्तीच्या जन्माविषयीं किंवा मृत्यूविषयीं अनुमानें करण्याची गोष्टच नको. शिवाजीमहाराज १६२७ [किंवा १६३०] सालींच जन्मले व १६८० सालींच दिवंगत झाले हें कोणत्या अनुमानाने सिद्ध करून देतां येईल ! तेव्हा ह्या गोष्टी शब्दप्रमाणानेच जाणून घ्यावयाच्या होत.

आतां शब्दप्रमाण जर अगदी अशास्त्रीय तर त्याच्यावर अवलंबून आपला सर्व व्यवहार कसा चालूं शकतो व विश्वसनीय इतिहास कसा बनूं शकतो असा प्रश्न उत्पन्न होईल. याचें उत्तर हेंच कीं रोजचा व्यवहार हें कांही शास्त्र नव्हे व इतिहास हें देखील पदार्थविज्ञानादि शास्त्रांसारखें शास्त्र नाही. शिवाय एकंदर अनुभवावरून मनुष्य हा साधारणतः खरें बोलणारा प्राणी आहे असें विचारी लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. त्याचे हितसंबंध गुंतलेले नसतील अशा ठिकाणीं तो स्वभावतः खरेंच बोलेल. शास्त्रामध्ये शब्दप्रमाण मानावयाचें नाही याचें मुख्य कारण तें खोटी साक्ष देतें हें नसून शब्दप्रमाणाचा उपयोग केल्यास श्रद्धेचें स्तोम माजून तार्किक बुद्धीच्या व्यापारास अडथळा येईल हेंच होय. इतिहासामध्ये गत्यंतरच नसतें तेव्हा आपण इतर मनुष्याचें लिहिणें, योग्य ती सावधगिरी बाळगून, प्रमाण मानतो. मनुष्य खरें केव्हा बोलतो व खोटें केव्हा बोलतो यासंबंधींचे नियम इतिहासज्ञास चांगले माहीत असले पाहिजेत. त्यासाठीं मानसशास्त्राचा त्याचा चांगला अभ्यास असला पाहिजे. आपण यासंबंधाचे दोन चार साधे नियम पाहून पुढें जाऊं—

१ कोणत्याही प्रसंगाविषयीं विधान करतांना तिन्हाईत मनुष्य स्वाभाविकपणें खरेंच विधान करील. पानपतच्या लढाईशीं अर्थाअर्थीं कांही संबंध नसलेला दिल्ली येथील सामान्य कारकून (भाऊसाहेबांच्या बखरीचा कर्ता) हा मुसलमानांच्या पक्षाकडे असलेल्या काशीरायापेक्षा किती झालें तरी अधिक विश्वसनीय होय.

२ कोणतेंही विधान जितकें अधिक खासगी व गुप्त तितकें तें सत्या-

च्या अधिक जवळ. याच्या उलट, विधान जितकें अधिक दरबारी व सार्वजनिक तितकें तें सत्यापासून अधिकाधिक दूर असण्याचा संभव जास्त. यासाठींच दिनचर्या व खासगी पत्रव्यवहार यांना इतिहासांत इतकें महत्त्व येतें.

३ कोणत्याही तत्कालीन अस्सल कागदपत्रांतील मुख्य विधानापेक्षा प्रसंगोपात्त व अहेतुकपूर्वक केलेली विधानें सत्य असण्याचा संभव अधिक.

आपल्या पूर्वेतिहासाचें संशोधन करण्याकडे महाराष्ट्रीयानें लक्ष अधिकाधिक लागत चाललें आहे ही फार अभिनेदनीय गोष्ट आहे. तरी तें संशोधन पद्धतशीर रीतीने व प्रमाणशास्त्राचा सर्व बाजूंनी अभ्यास करून केलें जावें येवढेंच प्रस्तुत लेखकाचें मागणें आहे.

येथवर या प्रकरणांत, शास्त्र म्हणजे काय, तें कसें बनत जातें, शास्त्रीय विचारपद्धतीचें स्वरूप कसें असतें या गोष्टींचा सांगोपांग विचार केला. आतां शास्त्र एकंदरीने काय साधतें किंवा शास्त्राचें पर्यवसान कशांत होतें याचा विचार करून हें लांबलेलें प्रकरण संपवूं.

अगदी व्यापक दृष्टीने विचार करावयाचा म्हणजे शास्त्र सृष्टीतील भौतिक किंवा मानवीय घटनांचें (phenomena) वर्गीकरण व मूलशोधन करतें. शास्त्रांतील सर्व प्रक्रियांचा या दोहोंमध्येच अंतर्भाव होऊं शकतो.

वर्गीकरणांतच गुणधर्मांचें परीक्षण करणें आणि गुणधर्मानुसार व्याख्या करणें यांचा अंतर्भाव होतो. गुणधर्म शोधून पाहात असतां निरनिराळ्या पदार्थांमधील समान गुणधर्म हे अर्थातच नजरेस येतात. समान गुणधर्मांच्या पदार्थांचे निरनिराळे वर्ग बनविण्यांत येतात आणि त्या वर्गांची समान-धर्मानुसार व्याख्याही करण्यांत येते. जीवशास्त्रांतील अगदी व्यापक वर्गीकरणाचें आपण उदाहरण घेऊं. प्रथम सृष्टीतील पदार्थांचे चैतन्याच्या भावाभावानुसार जीव व जड असे दोन भेद करण्यांत येतात. जीवांमध्ये वनस्पति व प्राणी असे दोन भेद पुनः करण्यांत येतात. प्राण्यांमध्ये एकपेशीय प्राणी व अनेकपेशीय प्राणी; अनेकपेशीय प्राण्यांमध्ये पाठीचा कणा असलेले प्राणी व कणा नसलेले प्राणी; कणा असलेल्या म्हणजे सपृष्ठवंश प्राण्यांचे सस्तन प्राणी, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, जलस्थलचर प्राणी व मासे असे पांच वर्ग; याप्रमाणें ही वर्गीकरणाची क्रिया शास्त्रामध्ये चाललेली आहे.

गुणधर्मनिरीक्षण, वर्गीकरण व व्याख्या या क्रियांच्यापेक्षा मूलशोधनाची क्रिया अधिक अवघड असते. सृष्टीतील घटनांचे वर्ग ठरविले म्हणजे निरनिराळ्या वर्गांची कारणमीमांसा करणे हे ओघानेच येते. कारणमीमांसा ही दोन प्रकारची असते. एखाद्या पदार्थातील घटकांचे पृथक्करण करणे, त्या घटकांचे पुनः पृथक्करण करणे अशा रीतीने विभाग पाडीत पाडीत अगदी मुळाशी जेथपर्यंत जातां येईल तेथपर्यंत जाणे हा एक प्रकार झाला. अशाच रीतीने पदार्थाच्या मुळाशी जात जात भौतिक शास्त्रज्ञ अणु, परमाणु व तदंतर्गत विद्युत्कण येथपर्यंत पोचले आहेत. दुसरा कारणमीमांसेचा प्रकार म्हणजे विकासतत्त्वाच्या आधाराने एखादी वस्तु अगदी प्रारंभापासून आतांपर्यंत कोणकोणत्या अवस्थेतून जात जात तिला सध्याचे स्वरूप प्राप्त झाले याचा तलास लावणे हे होय. अशाच रीतीने सध्यांच्या प्राण्यांचे स्वरूप हे अगदी प्राथमिक काळापासून नैसर्गिक निवडीच्या (Natural Selection) तत्त्वानुसार कसे बनत आले आहे हे डार्विनने दाखवून दिले.

पुष्कळशा शास्त्रांमध्ये कारणमीमांसेच्या ह्या दोन्ही प्रकारांचा उपयोग करण्यांत येतो. तथापि साधारणपणे जडसृष्टीविषयी विचार करणाऱ्या भौतिक शास्त्रांमध्ये पहिल्या विघटनात्मक पद्धतीचाच उपयोग होऊं शकतो. कारण पृथ्वीवर असलेल्या जड पदार्थांचा प्राथमिक काळापासून स्वरूप-विकास झालेला दिसून येत नाही. तरी देखील भूशास्त्रांमध्ये भूमीच्या आंतील खडकांची व भूपृष्ठावरील पर्वतादिकांची रचना कशी होत गेली हे सांगतांना ऐतिहासिक किंवा विकासानुसारी पद्धतीचा उपयोग थोडा-बहुत करण्यांत येतोच. तथापि विकासानुसारी पद्धतीचा खरा उपयोग जीवशास्त्र व मानवविषयक सर्व शास्त्रे यांमध्येच होऊं शकतो. जीवशास्त्रा-मध्ये तर विकासाचे तत्त्व डार्विनच्या वेळेपासून बद्धमूल झालेच आहे. परंतु अर्थशास्त्र, मानवशास्त्र, समाजशास्त्र या शास्त्रांमध्येही मनुष्याच्या निरनिराळ्या व्यापारव्यवहारांचा विकास कसा झाला हे मोठ्या उत्सुकतेने पाहण्यांत येते. याशिवाय प्रत्येक शास्त्रांतील तत्त्वांच्या विकासाचा इतिहास बनला आहे तो निराळाच. या शास्त्रांमध्ये विघटनात्मक पद्धतीचाही उप-योग होत नाही असे नाही. जीवशास्त्रांत जीवांच्या शरीरांतील व्यापारयुक्त

द्रव्यांचें पृथक्करण करून पाहण्याचें निराळें शास्त्रच (Biochemistry) झालें आहे. त्याचप्रमाणें मानवीय शास्त्रांतही मानवी जीवनाचें निरनिराळ्या रीतींनी पृथक्करण करण्यांत येतें. समाजाच्या सांपत्तिक व्यवहाराचे उत्पादन, विभाजन व व्यय असे अर्थशास्त्रामध्ये केले जाणारे विभाग हें एक पृथक्करणाचेंच उदाहरण होय. असो.

कारणमीमांसा करीत करीत शास्त्र जितक्या खोलवर नेईल तितक्या खोलवर आपण गेलों असतां आपल्याला लभ्यांश काय मिळतो हा प्रश्न शेवटी उत्पन्न होतो. शास्त्र कितीही खोलांत गेलें तरी त्याला अज्ञान जगताच्या स्वरूपाची अंतिम कारणमीमांसा करतां आलेली नाही. जड पदार्थांचें पृथक्करण परमाणूंच्या आंतील विद्युत्कणांपर्यंत व सजीव पदार्थांचें पृथक्करण अत्यंत सूक्ष्म पेशींच्या आंतील केंद्रापर्यंत व केंद्राच्याही आंतील रंजनीय घटकांपर्यंत नेऊन भिडविलें तरी हे कण व हे घटक का व कसे व केव्हा उत्पन्न झाले याचें उत्तर शास्त्रास देतां येत नाही. इतकेंच काय, परंतु सामान्य दृश्य पदार्थांसंबंधाने सुद्धा ' का ! ' व ' कसे ! ' असे जे दोन प्रश्न उत्पन्न होतात त्यांपैकी ' कसे ! ' या प्रश्नाचें उत्तर शास्त्रज्ञांस कांही एका मर्यादेपर्यंत देतां येतें; परंतु ' का ! ' या प्रश्नाचें उत्तर अजून त्यांना देतां येत नाही. म्हणजे कोणत्याही वस्तूचें पूर्ण स्पष्टीकरण अज्ञान शास्त्राला करतां आलेलें नाही. एखाद्या वस्तूचें स्पष्टीकरण म्हणजे त्या वस्तूचें आपणाला माहीत असणाऱ्या इतर वस्तूंच्या स्वरूपांत पुनर्वर्णन येवढाच त्याचा अर्थ होतो,—असें कित्येक शास्त्रज्ञच स्वतः म्हणतात.

तथापि शास्त्रामुळें खरें ज्ञान, तत्त्वज्ञान कांही होत नाही असें म्हणणें हें त्या शास्त्रज्ञांस व तत्त्वज्ञांसच शोभणारें आहे. आपण अनभिज्ञ लोक जर तसें करून शास्त्रांस तुच्छ मानूं लागलों तर सूर्यावर थुंकणाऱ्या मूर्खांप्रमाणेंच आपली अवस्था होईल. गिरिशिखरावर चढलेल्या मनुष्याने आणखी वर आकाशांत चढून जातां येत नाही म्हणून खेद प्रकट केला तर तें रास्त होईल. परंतु तो शिखरावर चढूनही असंतुष्टच आहे म्हणून पायथ्याशीं असलेल्या मनुष्याने मुळीच चढण्याचें नाकारलें तर तो मात्र आत्मघातक्रीपणा होईल. गिरिशिखरावरील उदात्त व भव्य देखाव्यांचें त्या हतभागी मनुष्यास कधीच दर्शन होणार नाही. शास्त्राने आजपर्यंत

हस्तगत केला आहे तो प्रदेशही कांही थोडाथोडका नाही. निसर्गाच्या बहुतेक व्यापारांचें फार खोलवर ज्ञान आजपर्यंत मनुष्याने प्राप्त करून घेतलें आहे. शास्त्रज्ञानाने आपल्या राष्ट्राचा दर्जा वाढेल, उद्योगधंदे वाढतील, देश समृद्ध होईल, व्यावहारिक क्रिया अधिक कुशलतेने करता येतील, वगैरे राष्ट्रीय व वैयक्तिक फायदे तर आहेतच. परंतु त्यापासून मानसिक लाभ जो आहे तो तर सर्वांत मोठा व अनुपमेय आहे. ज्ञानानंदास दुसऱ्या कोणत्याही आनंदाची उपमाच देतां येणार नाही. सृष्टीचीं सर्वच गूढे आजवर उकललीं नसतील व पुढेही कदाचित् उकलणार नाहीत. परंतु जेवढीं उकललीं आहेत तेवढ्यांचेंच निरीक्षण करणें कांही कमी उन्नतिप्रद नाही. हा ज्ञानामृताचा कुंभ आहे तो 'सह नौ मुनक्तु' या आशंसेने आपण सर्वांनी सेवन केला तर आपण व्यक्तिशः नाही तरी आपलें राष्ट्र अजर, अमर होईल यांत शंका नाही.

प्रकरण सातवें.

शास्त्रांचें वर्गीकरण व परिगणन.

बडोद्याचा लक्ष्मीविलास राजवाडा आपण पाहूं लागलों म्हणजे मन गोंधळून जातें. एकामागून एक इतकीं दालनें आपण ओलांडून जात असतो व प्रत्येक दालनामध्ये इतक्या हरतऱ्हेच्या प्रेक्षणीय चित्रा आपल्या नजरेखालून भराभर जात असतात, कीं त्यांच्यापैकी पृथक् व निश्चित अशा फारशा गोष्टी लक्षांत न राहतां आपण केवळ स्तिमित होऊन गोंधळलेल्या स्थितींत बाहेर पडतो. विद्यादेवीचें मंदिरही आजकाल असेंच किंवा यापेक्षाही अफाट झालें आहे. खरोखरीने त्याच्या अफाटपणाचा विचार केला म्हणजे वर दिलेली राजवाड्याची उपमा सुद्धा अत्यंत क्षुल्लक वाटूं लागते. पूर्वी एक काळ असा होता, कीं अत्यंत बुद्धिमान मनुष्याला त्यावेळीं अस्तित्वांत असलेल्या सर्व-निदान बहुतेक-ज्ञानाचें आकलन करणें

शक्य असे. ऑरिस्टाटलने स्वतःच्या काळीं अस्तित्वांत असलेल्या सर्व शास्त्रांचें आलोडन करून त्यांवर ग्रंथ लिहून ठेवले आहेत. आपल्या इकडे प्राचीन काळीं पतंजलीने व्याकरण, वैद्यक व योग या तीन शास्त्रांवर ग्रंथ लिहिले असें म्हणतात. माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्ययति यांनीही बहुतेक शास्त्रांवर ग्रंथ लिहिले असून 'सर्वज्ञः स हि माधवः' अशी त्यांची सर्वज्ञते-बद्दल ख्याति आहे. अगदी अलीकडे होऊन गेलेले नागोजीभट्ट हेही सर्व शास्त्रांत निष्णात असून प्रत्येक शास्त्रांतील प्रमुख ग्रंथावर त्यांनी टिप्पणी लिहिल्या आहेत. परंतु तो काळ आतां गेला. पूर्वी आपल्याकडे शास्त्रें सहा आहेत असें म्हणत असत; विद्या चौदा मानीत असत व कलांची संख्या चौसष्टापर्यंत जाऊन पोचली होती. आतां शास्त्रें शेंकडो झाली आहेत, विद्यांची संख्या हजारोंनी मोजतां येईल इतकी झाली आहे, व कलांची तर गणती देखील करतां यावयाची नाही.

इकडे ज्ञानाचा साठा अशा रीतीने अपरंपार वाढल्यामुळें त्याचें नुसतें चरवर अवलोकन करणेंही अशक्यप्राय होऊन बसलें आहे तर तिकडे ज्ञान प्राप्त करून घेऊन बहुश्रुत व चतुरस्र बनण्याची आवश्यकता दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालली आहे. केवळ एकमार्गी मनुष्याचा फारसा पाड आजच्या जगांत लागण्याचा संभव नाही. राष्ट्रीयदृष्ट्या पाहिलें तरी ज्ञानाचा हव्यास न धरणारें राष्ट्र सध्याच्या परिस्थितींत पुढें येण्याचा बिलकूल संभव नाही.

अशा स्थितींत सामान्य जिज्ञासु मनुष्याला सर्व विषयांचें ज्ञान सुलभ करून देण्याचा प्रयत्न अवश्य झाला पाहिजे. प्रस्तुत ग्रंथमालेसारख्या मालांचा जन्म यासाठींच आहे. परंतु निरनिराळ्या विषयांचें तपशीलवार ज्ञान देण्याला प्रारंभ करण्याच्या अगोदर ज्ञानाच्या सर्व प्रांतांचें विहंगम-दृष्टीने अवलोकन करणें फार सोयीचें व फायद्याचें होणार आहे. प्रवासाला निघण्याच्या अगोदर ज्या प्रदेशांत आपण जाणार त्या प्रदेशाचा नकाशा पाहणें व गार्ड बुक चाळणें ज्याप्रमाणें आवश्यक, त्याप्रमाणें ज्ञानाच्या प्रांतांत प्रत्यक्ष पाऊल घालण्यापूर्वी त्याची रूपरेखाही स्थूलमानाने लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. ही रूपरेखा नीट लक्षांत घेतली म्हणजे सरस्वतीच्या भव्य मंदिरांत शिरल्यावर आपल्या मनाचा गोंधळ होणार नाही.

शास्त्रें किती व कोणकोणती आहेत, त्यांचे विषय काय आहेत, त्यांचे परस्परांशी संबंध कसकसे आहेत वगैरे गोष्टींचें येथे अत्यंत संक्षिप्त रीतीने दिग्दर्शन करण्याचा हेतु आहे. या दिग्दर्शनाच्या योगाने प्रत्येक शास्त्राचें महत्त्व काय, ज्ञानाच्या कोणत्या शाखेंत त्याचा अंतर्भाव होतो, त्याचा इतर विषयांशी व शास्त्रांशी कसकसा संबंध येतो वगैरे गोष्टींचें ज्ञान होऊन आपल्या अभ्यासाला अधिक पूर्णता, चतुरस्रता व व्यापकपणा येईल.

प्रथम आपण शास्त्रांचें वर्गीकरण व परिगणन करूं आणि नंतर क्रमाने कांही थोड्या प्रमुख शास्त्रांचें स्वरूपावलोकन करूं. शास्त्रांचें वर्गीकरण कदाचित् निरनिराळ्या पद्धतीनुसार होऊं शकेल. परंतु सर्वांत अधिक सोयीची पद्धत म्हणजे विषयानुसार किंवा प्रमेयानुसार (objective) वर्गीकरणाची पद्धत होय. सर्व शास्त्रें मनुष्याने आपल्या बुद्धीच्या योगाने उत्पन्न केली आहेत. तेव्हा मनुष्य हा ' प्रमाता ' म्हणजे जाणून घेणारा व ज्या दृश्य व अदृश्य पदार्थांचा शास्त्र विचार करतें ते ' प्रमेय ' किंवा प्रतिपाद्यविषय होत. या प्रतिपाद्य विषयांचें त्यांच्या स्वरूपानुसार आपणांस सहज वर्गीकरण करतां येतें; अर्थात् त्या वर्गीकरणानुसार शास्त्रांचेंही वर्गीकरण करणें सोयीचें होय.

मनुष्याची अवलोकनशक्ति व जिज्ञासा इतकी व्यापक आहे कीं अखिल विश्वाच्या व विशेषतः आकाशांतील प्रचंड तेजोगोलांच्या स्वरूपाविषयीही त्याने फार दीर्घ विचार केला असून त्याचें एक अद्भुत शास्त्र त्याने निर्माण केलें आहे. हें ' ज्योतिषशास्त्र ' (Astronomy) होय. या ज्योतिषशास्त्राच्या कक्षेंत येणाऱ्या अखिल ब्रह्मांडांतील तेजोगोलांच्या मानाने आपली पृथ्वी ही केवळ गोष्पदप्राय आहे. परंतु गोष्पदाएवढ्या डबक्यामध्ये गटंगळ्या खाणाऱ्या वालखिल्य ऋषींप्रमाणेंच आम्ही प्रतापी मनुष्यप्राणी याच पृथ्वीवर राहणारे असल्याकारणाने तिचें महत्त्व आम्हांस अतिशय आहे. आणि तिचें ज्ञान करून घेणें जितकें अवश्य तितकेंच तें सुलभही आहे. अर्थात् अखिल विश्वाविषयी मनुष्याचें ज्ञान जसें ढोबळ मानाचें आहे तसें पृथ्वीविषयी नसून केवळ पृथ्वीविषयीच विचार करणारा असा शास्त्रांचा एक मोठा वर्गच मनुष्याने निर्माण केला आहे. या वर्गामध्ये मुख्य शास्त्रें दोन. एक ' भूगोलशास्त्र ' अथवा ' भूपृष्ठशास्त्र '

(Geography) आणि दुसरें ' भूस्तरशास्त्र ' (Geology). यांपैकी पहिलें शास्त्र भूमीच्या पृष्ठभागाची नैसर्गिक रचना व तिचा मनुष्याच्या वस्तीशीं असलेला संबंध यांचें वर्णन करतें. याच्याशींच संबंध असणारीं समुद्रशास्त्र (Oceanology), वायुमानशास्त्र (Climatology), भूविभाजनशास्त्र (Geodesy) इत्यादि उपशास्त्रेही अनेक विस्तार पावलीं आहेत. दुसरें जें भूस्तरशास्त्र तें पृथ्वीच्या अंतर्भागांतील रचनेचा व विशेषतः अंतर्भागांत बनलेल्या खडकांच्या थरांचा सोपपत्तिक विचार करतें. या शास्त्राच्या अनुषंगाने खनिजशास्त्र (Minerology), धातुविज्ञान (Metallurgy), खडकांमध्ये सापडणाऱ्या जीवावशेषांचें शास्त्र (Palaeontology) इत्यादि अनेक शास्त्रे निर्माण झालीं असून त्यांचें महत्त्व उत्तरोत्तर वाढत आहे.

पृथ्वीविषयीं साकल्याने विचार केल्यानंतर पृथ्वीवर अदळणाऱ्या पदार्थांचा पृथक् रीतीने विचार करण्यास सुरवात करणें क्रमप्राप्तच आहे. पृथ्वीवरील पदार्थांचे सकृद्दर्शनींच दोन मोठे ठळक प्रकार आपल्या लक्षांत येतात. ते म्हणजे ' जड ' व ' जीव ' हे होत. यांपैकी जड सृष्टीचें विवेचन करणारीं शास्त्रे अनेक असून तीं अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. जड सृष्टीचे विभाग दोन. एक ' द्रव्य ' व दुसरा उष्णता, विद्युत्, प्रकाश, इत्यादि ' शक्ति. ' या द्रव्यांचें, शक्तींचें व त्यांच्या परस्परसंबंधांचें विवरण करणारें जें शास्त्र त्यास मराठीत ' पदार्थविज्ञान ' व इंग्रजीत Physics असें म्हणतात. हें शास्त्र फारच प्रचंड व महत्त्वाचें असून आधुनिक सुख-सोयीच्या साधनांचा बहुतेक विस्तार या शास्त्राच्या ज्ञानामुळेच झाला आहे. पदार्थांची चल अवस्था व स्थिर अवस्था यांसंबंधीं विचार करून तद्विषयक नियम घालून देणारीं गतिशास्त्र (Dynamics), स्थितिशास्त्र (Statics), वह्यगतिशास्त्र (Hydrodynamics), वह्यस्थितिशास्त्र (Hydrostatics), वगैरे अनेक उपशास्त्रे पदार्थविज्ञानांतूनच निर्माण झालीं आहेत. या सर्व शास्त्रांचा गणितशास्त्राशीं पदोपदीं संबंध येतो. किंबहुना गणितशास्त्र हें या सर्व शास्त्रांना उपयोगी पडणाऱ्या सर्वसामान्य तत्त्वांचें शुद्ध स्वरूपच होय असें म्हटल्यास चिंता नाही. गणितशास्त्र हें फार प्राचीन आहे. व्यवहाराच्या जरूरीसाठीं प्रथम त्याची उत्पत्ति झाली असून पुढें ज्योतिष व

भूमापन यांच्या अनुषंगाने त्याची वाढ झाली. प्राचीन काळापासूनच ज्योतिष्यास गणिताचें ज्ञान उत्तम असावें लागे. भारतीय गणिती सर्व उत्तम ज्योतिषीही होते. पुढें पुढें गणितशास्त्राची पाश्चात्य देशांत स्वतंत्र रीतीने वाढ होण्यास सुरवात झाली. आतां त्या शास्त्रांत अनेक शाखा झाल्या असून सर्व शाखांतील सिद्धांतांची प्रगति जवळ जवळ पराकोटीला जाऊन पोचली आहे.

पदार्थविज्ञानाप्रमाणेंच फार महत्त्वाचें व मनुष्याच्या सुखवृद्धीस कारण होणारें शास्त्र म्हणजे 'रसायन' (Chemistry) हें होय. पदार्थांची अंतर्गत घटना व त्या घटनेमध्ये होणाऱ्या फरकांमुळे बनणारे पदार्थांचे निरनिराळे बनाव यांचें वर्णन व सोपपत्तिक विवेचन या शास्त्रांत केलें जातें. अर्थात् पदार्थविज्ञानाशीं या शास्त्राचा निकट संबंध आहे हें उघड आहे.

जड पदार्थांचा विचार करणारीं हीं शास्त्रे झालीं. पृथ्वीवरील पदार्थांचा दुसरा विभाग म्हणजे संबंध जीवकोटि होय. या जीवकोटीचा सर्व बाजूंनी व सर्व दृष्टींनी विचार करणारें जें शास्त्र तें 'जीवशास्त्र' (Biology) होय. सर्व जीवांविषयीं सामान्य विचार या शास्त्रांत येत असला तरी तेवढ्या-वरच थांबतां येत नाही. जीवसृष्टीचे दोन भाग असलेले आपण सर्वत्र आपल्याभोवती पाहतों. एक वनस्पति व दुसरे प्राणी. या दोहोंच्या जीवनाचीं तत्त्वे पुष्कळ अंशाने एकच असलीं, तरी त्यांच्या रचनेंत, विकासांत व व्यापारांत पुढें बराच फरक पडतो. अर्थात् वनस्पतींविषयीं विचार करणारें तें 'वनस्पतिशास्त्र' (Botany) व प्राण्यांविषयीं विचार करणारें तें 'प्राणिशास्त्र' (Zoology) अशा जीवशास्त्राच्या दोन शाखा सहजच बनतात.

सर्व जीवांमध्ये श्रेष्ठ जीव मनुष्य हा होय. अर्थात् जीवशास्त्रानंतर मनुष्यासंबंधीं विचार करणाऱ्या शास्त्रांची पायरी ओघानेच येते. शास्त्रे निर्माण करणारा हा मनुष्यच असल्यामुळे त्याने स्वतःविषयींचे अवलोकन सूक्ष्मतेने करावें व मानवी जीवनाचें सम्यक् ज्ञान करून घेण्यासाठीं अनेक शास्त्रे निर्माण करावीं हें साहजिक आहे. इसापनीतींतील 'सिंह आणि मनुष्य' या गोष्टींतल्यासारखाच कांहीसा हा प्रकार आहे. कल्पना

करा. सिंहाने जर शास्त्रें निर्माण केलीं असतीं तर काय केलें असतें ? मनुष्यासकट सर्व प्राण्यांना एकाच वर्गांत ढकलून त्यांचें एक प्राणिशास्त्र बनविलें असतें. व सिंहाच्या जीवनाचा मात्र सर्व बाजूंनी अगदी सूक्ष्म विचार करणारीं शेंकडो शास्त्रें त्यानें निर्माण केलीं असतीं. इतकेंच नव्हे तर मनुष्य जसा सध्या इतर जिवंत प्राण्यांवर प्रयोग करतो त्याप्रमाणें सिंहांनी जिवंत मनुष्यांच्या शरीरांचें छेदन (vivisection) करून त्यांच्यावर प्रयोग करण्यास मार्गें पुढें पाहिलें नसतें. सध्या मनुष्य शास्त्रें निर्माण करीत असल्यामुळें अर्थात्च याच्या उलट प्रकार झाला आहे. विचान्या सिंहव्याघ्रादिकांस इतर प्राणिवर्गांबरोबर एका शास्त्राच्या कोपऱ्यांत निमूटपणें बसावें लागून मनुष्याचें मात्र ज्ञानाच्या प्रांतांत अतोनात स्तोम माजलें आहे.

आमच्या वेदांतांत सांगितलेलें आत्म्याचें तत्त्व जर सोडून दिलें तर कोणत्याही मानवी व्यक्तीचे शरीर व मन असे दोन घटक असल्याचें आढळून येतें. शरीराचा व मनाचा अर्थात् निकट संबंध आहेच. तथापि दोघांचा विचार निरनिराळा करतां येण्याइतकी भिन्नताही त्यांच्यामध्ये आहे. अर्थात् शास्त्रांची विभागणी या बाबतींत बरीच स्पष्ट झाली असून शरीरशास्त्रें व मानसिक शास्त्रें असे दोन विभाग सर्वमान्य झालेले आहेत. शरीरविषयक शास्त्रांमध्ये शरीराची अंतर्गत रचना कशी आहे हें सांगणारें 'शरीररचनाशास्त्र' (Anatomy) व शरीराच्या घटकांचे गुणधर्म, त्यांची क्रिया व व्यापार यांचें विवेचन करणारें 'शरीरव्यापारशास्त्र' (Physiology) हीं दोन शास्त्रें प्रमुख आहेत. या शास्त्रांचा अंतर्भाव खरोखरी जीवशास्त्रामध्ये होतो. कारण सर्व जीवांना शरीर हें असतेंच; आणि त्या शरीराची रचना व व्यापार याविषयीचें विवेचनही त्या शास्त्रांत अवश्य करावें लागतें. तथापि इतर प्राण्यांप्रमाणें मनुष्यालाही हीं शास्त्रें लागू आहेतच. म्हणून मनुष्यविषयक शास्त्रांचें परिगणन करतांना त्यांचा उल्लेख करणें हेंही क्रमप्राप्तच आहे.

नैसर्गिक म्हणजे निरोगी अवस्थेंत शरीराचा विचार करणारीं हीं शास्त्रें झालीं. शरीरामध्ये कांही व्याधि किंवा विकृति उत्पन्न झाली असतां शरीराची कशी स्थिति होते हें सांगणारें शास्त्र निराळेंच आहे. त्यास

‘शरीरविकृतिशास्त्र’ (Pathology) म्हटल्यास चालेल. त्याच्यापुढे रोगनिदानाचें शास्त्र, औषधींचे गुणधर्म सांगणारें शास्त्र व प्रत्यक्ष रोग्यावर उपचार करण्याचें शास्त्र (Therapeutics) अशीं मनुष्याचे व्याधि निवारण्याच्या कामीं उपयोगीं पडणारीं अनेक शास्त्रे आहेत. ह्या सर्वांचा आपण ‘वैद्यक’ या सामान्य संज्ञेमध्ये समावेश करतो. शरीराला रोग झाल्यास तो बरा करण्यासाठीं हीं शास्त्रे झालीं. परंतु मुळांत रोग न होऊं देतां शरीर निरोगी व कार्यक्षम स्थितिंत कसें राखावें याचें विवरण करणारेंही एक शास्त्र (Hygiene) पाश्चात्य लोकांनीं बनविलें असून त्याचें महत्त्वही दिवसेंदिवस वाढत आहे. याला आपण ‘आरोग्यशास्त्र’ असें म्हणूं.

मनुष्याच्या मनाचे व्यापार शरीराच्या व्यापारापेक्षाही अनेकविध, गूढ व मनोरंजक आहेत. मनाचें स्वरूप व त्याचे व्यापार यांचा साकल्याने विचार करणारें जें शास्त्र त्यास ‘मानसशास्त्र’ (Psychology) असें म्हणतात. हें शास्त्र अर्थात् फार महत्वाचें असून आधुनिक प्रयोगांमुळे यांत नित्य नवी भर पडत आहे. पूर्वींच माहीत असलेल्या गोष्टींवरून माहीत नसलेल्या गोष्टींविषयींचें ज्ञान कसें करून घेतां येईल हें सांगणारें शास्त्र, म्हणजे ‘तर्कशास्त्र’ (Logic) हें प्रसिद्धच आहे. बुद्धीच्या ज्या विशिष्ट व्यापारांच्या योगाने असें ज्ञान करून घेतां येतें त्या व्यापाराला अनुमान किंवा तर्क असें म्हणतात. व हा तर्क कसा करावा, इतरांनीं केलेल्या तर्कांपैकीं बरोबर कोणता व चुकीचा कोणता हें कसें ओळखावें हें सर्व तर्कशास्त्र सांगतें.

भावनावश होण्याचा व सौंदर्यामुळे आकर्षिलें जाण्याचा मानवी मनाचा जो धर्म त्याचेंही सोपपत्तिक विवेचन कित्येकांनीं केलें आहे. त्याला इंग्रजींत Aesthetics असें म्हणतात. त्यास मराठींत ‘रसशास्त्र’ किंवा ‘सौंदर्यशास्त्र’ असें नांव द्यावें. शिल्प, संगीत, वाङ्मय इत्यादि ललित-कला या शास्त्राच्या कक्षेखालीं येतात. अर्थात् वाङ्मयांतील सौंदर्याचें निरीक्षण व स्पष्टीकरण करणारीं जीं ‘वाङ्मयविवेचन’ (Literary Criticism) व ‘अलंकार’ (Rhetoric) हीं शास्त्रे तीं सौंदर्य-शास्त्राच्याच शाखा होत हें सांगावयास नकोच.

मनुष्याचें मन सुसंस्कृत व कार्यक्षम कसें करावें आणि सर्व शास्त्रांचें ज्ञान मनुष्याला उत्तम रीतीने कसें शिकवावें हें सांगणारें ' शिक्षणशास्त्र ' (Pedagogy) हेंही मानसशास्त्रावरच आधारलेलें आहे. बालकांच्या मनाचा उत्तम रीतीने अभ्यास केलेले, शिक्षणशास्त्रामध्यें प्रवीण, शिक्षणाच्या कार्याविषयी अत्यंत आवड व कळकळ असलेले असे शिक्षक आपल्या देशास सध्या फार पाहिजे आहेत. अशा शिक्षकांच्या अभावी देशांतील मुलांच्या मानसिक शक्तींची हेळसांड होऊन आमचें अतोनात नुकसान होत आहे.

भाषा ही मनोव्यापारांमुळेच उत्पन्न होते. अर्थात् 'भाषाशास्त्रा'चाही (Linguistics) उल्लेख येथेंच केला असतां चालणार आहे. तथापि भाषा ही मुखावयवाच्या द्वारे प्रकट होत असल्यामुळे भाषाशास्त्राचा शारीरशास्त्राशी पुष्कळ संबंध येतो. समाजांतील व्यक्तींचा व्यवहार भाषेच्या द्वारे होत असल्यामुळे भाषाशास्त्राची समाजशास्त्रांमध्येही गणना करण्यांत येते.

मनुष्याच्या मानसिक शक्तींचा विचार करणारी ही प्रमुख शास्त्रे झाली. शास्त्रज्ञांनी कळप करून राहणाऱ्या प्राण्यांचा (gregarious) जो एक वर्ग केला आहे त्यांत मनुष्याची गणना केली आहे. मनुष्य हा निदान कित्येक हजार वर्षांपासून तरी समाजप्रिय प्राणी बनलेला आहे. अर्थात् मनुष्याने बनविलेल्या या समाजाचा व समाजांतील व्यक्तींच्या परस्परसंबंधाचा निरनिराळ्या दृष्टींनी विचार करणारी अशीं अनेक शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. सध्याच्या सुधारणायुगांत व्यक्तींचे परस्पर संबंध तर अत्यंत भानगडीचे झाले आहेतच परंतु निरनिराळ्या मनुष्यसमाजांचे संबंधही इतके जिव्हाळ्याचे व गुंतागुंतीचे बनले आहेत की सामाजिक व्यवहारांची बरीचशी शास्त्रशुद्ध माहिती असल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीला सुसंस्कृत रीतीने आयुष्य कंठणें अशक्य होऊं लागलें आहे. एका मनुष्याची समाजांतील इतर मनुष्यांशी होणारी जी वागणूक तिचा चांगले-वाईटपणा ठरविणारें जें शास्त्र त्याला 'नीतिशास्त्र' (Ethics) असें म्हणतात. नीति ही समाजांतील इतर व्यक्तींशी येणाऱ्या संबंधांतच पाळावी लागत असली तरी ती पुष्कळ अंशी मनुष्याच्या वैयक्तिक सदसद्विवेक-

बुद्धीवर अवलंबून राहाणारी गोष्ट आहे. म्हणून या शास्त्रास मानसिक शास्त्रांमध्ये गणण्याचाही प्रघात आहे. परंतु समाजाच्या सुस्थितीकरितां प्रत्येक मनुष्यास सदसद्विवेकबुद्धीशीं जिचा कांही संबंध नाही अशी एक सामाजिक वहिवाट किंवा नीति अवश्य पाळावी लागते. या सामाजिक नीतीचें व ती मनुष्यांस पाळावयास लावण्यासाठीं जे सक्तीचे उपाय योजिले जातात त्यांचें तात्त्विक विवेचन करणारें जें शास्त्र त्यास 'शासनशास्त्र' (Jurisprudence) असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. कायदा हें या शासनशास्त्राचेंच देशोदेशीं निरनिराळे आकार धारण करणारें व्यावहारिक स्वरूप होय. या कायद्याचा अंमल करणारी आणि एकंदरीने सर्व समाजाचें धारण करणारी अशी एक संस्था प्रत्येक समाजामध्ये असते; तिला राजसंस्था असें म्हणतात. या राजसंस्थेचें तात्त्विक दृष्टीने विवेचन करणारें जें शास्त्र त्यास 'राज्यशास्त्र' किंवा 'राजकारणशास्त्र' (Politics) असें म्हणतात. समाजाच्या राजकीय स्थितीबरोबरच त्याच्या सांपत्तिक स्थितीचाही विचार येतो. हा विचार ज्या शास्त्रांत केला जातो त्यास 'अर्थशास्त्र' (Economics) हें नांव रूढ झालें आहे.

या जुन्या परंपरागत शास्त्रांशिवाय समाजाच्या ज्या निरनिराळ्या अंगांचा विचार नवीनच सुरू झाला आहे त्यांचीही आजकाल शास्त्रें बनलेलीं असून त्यांचें महत्त्व व व्यापकत्व उत्तरोत्तर वाढत आहे. अशा नवोत्पन्न शास्त्रांपैकीं पहिलें 'मानवशास्त्र' (Anthropology) हें होय. प्राचीन काळचा मानवप्राणी, त्याचें जीवन व त्याची संस्कृति यांचा विचार या शास्त्रामध्येच प्रामुख्याने केला जातो. मनुष्यांचे निरनिराळे वंश, त्या वंशांचें स्वरूपवर्णन व त्यांची पृथ्वीवरील वस्ती यांचा विचार करणारें 'मानववंशशास्त्र' (Ethnology) हें या शास्त्राचाच एक पोटभाग होय. तसेंच 'पुराणवस्तुशास्त्र' (Archaeology) हें प्राचीन काळच्या मनुष्यनिर्मित वस्तूंचे अवशेष शोधून काढून त्यांवरून प्राचीन इतिहास बनविणारें शास्त्र आहे. विश्वसनीय लेखांच्या आधाराने तयार केलेला मानव जातीचा जो पूर्ववृत्तान्त तो 'इतिहास' चा विषय होय. प्राचीन काळीं मनुष्याने निर्माण केलेल्या परंतु मध्यंतरीं विसरल्या गेलेल्या अशा वस्तु शोधून काढून त्यांच्या आधाराने बनविलेला जो पूर्व-

कालीन वृत्तान्त तो 'पुराणवस्तुशास्त्रा'चा विषय होय. याप्रमाणें इतिहास व पुराणवस्तुशास्त्र यांच्या क्षेत्रांची परस्पर मर्यादा साधारणपणें ठरली आहे.

मानवशास्त्र हें मनुष्य हा एक प्राणी या नात्याने त्याच्या झालेल्या प्रगतीविषयी विचार करतें तर 'समाजशास्त्र' (Sociology) हें आधुनिक व विशेषतः सुसंस्कृत मानवसमाजाविषयी विचार करतें. समाजांतील व्यक्ति शरीराने व मनाने उत्तरोत्तर अधिक चांगल्या कशा निपजत जातील याचा विचार करणारे 'सुप्रजाजननशास्त्र' (Eugenics) हेंही महत्त्वाचें सामाजिक शास्त्र आहे. समाजशास्त्र हें सद्यःकालीन मनुष्यां-विषयी विचार करतें तर 'सुप्रजाजननशास्त्र' हें भविष्यकालीन मानवां-विषयी काळजी बाळगतें असें म्हटल्यास चालेल. 'गुन्हेगारीचें शास्त्र' (Criminology) व 'शिक्षेविषयी विचार करणारे शास्त्र' (Penology) हीं शास्त्रें समाजशास्त्राच्याच शाखा असल्याप्रमाणें आहेत. याशिवाय राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रांशीं समाजशास्त्राचा पदोपदीं निकट संबंध येतो हें सहज समजण्यासारखें आहे.

तसें म्हटलें तर खरोखर कोणच्या शास्त्राचा कोणच्या शास्त्राशीं संबंध येत नाही ! भूवर्णनाचा भूस्तरशास्त्राशीं एका बाजूने निकट संबंध येतो तर दुसऱ्या बाजूने अर्थशास्त्र, राजकारण, समाजशास्त्र इत्यादि शास्त्रांमध्ये त्याचे धागे गुंतलेले आढळतात. समाजशास्त्राचा इतर सर्व मनुष्यविषयक शास्त्रांशीं दृढ संबंध आहे तर जीवशास्त्राचा सर्वच शास्त्रांशीं निकट संबंध आहे.

ज्योतिषशास्त्राचा व भूस्तरशास्त्राचा समाजशास्त्राशीं जिव्हाळ्याचा संबंध आहे असें सकृददर्शनीं फार थोड्यांस वाटे. परंतु ही गोष्ट सत्य आहे. सूर्याच्या व चंद्राच्या गतीवर पृथ्वीवरील भरतीओहोटी, पाऊसपाणी, ऋतु, झाडझाडोरा या गोष्टी अवलंबून असतात; त्याचप्रमाणें भूमीतील खडकांच्या रचनेवर व त्यांच्या गुणधर्मांवर भूपृष्ठावरील, डोंगर, नद्या, मैदाने यांची रचना, जमीनीचा सुपीकपणा व खनिज संपत्ति वगैरे गोष्टी अवलंबून असतात. आणि या सर्व उपर्युक्त गोष्टींवर मनुष्याची सामाजिक स्थिति, त्याचा स्वभाव, त्याचे राजकीय विचार हे पुष्कळ अंशाने अवलंबून असतात. तेव्हा ज्योतिष व भूस्तर शास्त्रांचा समाजशास्त्राशीं संबंध

नाही म्हणून कसे चालेल ! या सगळ्या प्रतिपादनाचा अर्थ हाच, की ज्ञान हे सर्व एक आहे. शास्त्रांची विभागणी ही मनुष्याने केवळ आपल्या सोयीसाठी केलेली आहे. सर्व सृष्टीचा हा जो अजस्र व्यापार चाललेला आहे त्याचेंच स्पष्टीकरण करण्यासाठी सर्व शास्त्रे प्रवृत्त झाली आहेत.

परंतु सर्व शास्त्रांना मिळून तरी सृष्टीच्या स्वरूपाचें, कारणाचें व कार्याचें सम्यक्ज्ञान झालेलें आहे काय ! सर्व शास्त्रे आपआपल्या चिमुकल्या प्रदेशापुरतें थोडेसें स्पष्टीकरण करतात; परंतु अखिल सृष्टीचा भव्य पसारा ज्या तत्त्वज्ञाच्या डोळ्यांपुढें एकदम उभा राहतो त्याला ही चिमुकली स्पष्टीकरणे आणि अर्धवट उपपत्त्या कशा पुरेशा वाटणार ! विवाहेच्छु तरुणीपुढें पंचवीस वर्षांच्या वराऐवजी पांच पांच वर्षांची पांच बालकें आणून जर उर्भी केली तर त्यांचा जसा तिला उपयोग नाही त्याचप्रमाणें सर्व शास्त्रांमधील संकुचित उपपत्त्या व कारणमीमांसा जरी एकत्र केल्या तरी तत्त्वज्ञाच्या प्रगल्भ झालेल्या जिज्ञासेला त्यांचा उपयोग होत नाही. जग हें कसे उत्पन्न झालें, कोणत्या कारणांमुळें उत्पन्न झालें, जगाची ही घडामोड कशाकरितां चाललेली आहे व तिचें पर्यवसान काय, वगैरे प्रश्नांची उत्तरे मिळविण्याची तळमळ त्याला लागून राहते व या प्रश्नांचें उत्तर आतांपर्यंत वर्णिलेल्या शास्त्रांमध्ये न सापडल्यामुळें तो या प्राकृत शास्त्रांच्या पलीकडे जाऊं पाहतो. अशा रीतीने भौतिकशास्त्रांच्या टप्प्यापलीकडे जाऊन सृष्टीच्या स्वरूपाचा व आदिकरणाचा केलेला जो विचार त्याला आपण 'तत्त्वज्ञान' असें म्हणतो व इंग्रजीत त्यास Metaphysics असें म्हणतात. 'मेटाफिजिक्स' या शब्दाचा धात्वर्थ 'भौतिकशास्त्रांच्या नंतरचा, पलीकडचा टप्पा' असाच आहे. हें नांव अरिस्टॉटलच्या ग्रंथांमध्ये 'फिजिक्स' (पदार्थविज्ञान) च्या नंतर तत्त्वज्ञानाचा विषय आल्यामुळें प्रथम केवळ क्रमबोधक जरी असलें तरी शास्त्राच्या स्वरूपाच्या दृष्टीनेही ते अन्वर्थक आहे हें सहज दिसून येईल. सामान्यतः या शास्त्राला Philosophy असेंही इंग्रजीमध्ये म्हणतात. व फिलॉसफी हें 'शास्त्रांचें शास्त्र' (The Science of sciences) आहे असें तिचें वर्णन करण्यांत येतें.

परंतु तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यानंतरही 'पुढें काय !' असा प्रश्न शिल्लक राहतोच. कारण हें जगताचें कोडें तत्त्वज्ञानालाही सुटलेलें नाही.

तत्त्वज्ञान हें मानवी बुद्धीच्या आधारानेच विचार करतें. अर्थात् सर्व सृष्टीचा व त्याबरोबरच मानवी बुद्धीचाही जेथे उगम शोधावयाचा आहे तेथे बुद्धीच्या साहाय्याने विचार करणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा पाड लागणें शक्य नाही. तें केवळ जगताच्या स्वरूपाविषयी, हेतूविषयी व कारणाविषयी कांही तर्क किंवा कल्पना पुढें मांडूं शकतें. 'येन विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं भवति,' जें जाणल्यानें बाकीच्या सर्व वस्तु ज्ञात होतात असें सर्व संशयांचा समूळ उच्छेद करणारें परमतत्त्वाचें ज्ञान मनुष्यास तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासानेही मिळत नाही. त्याची भूक अतृप्तच राहते.

बुद्धीच्या जोरावर इतकी मजल मारूनही पूर्ण समाधानाचें, निरामय शांतीचें स्थान जेव्हा हस्तगत होऊं शकत नाही, 'ततः किम्' हा प्रश्न शिल्पक राहातोच, तेव्हा मनुष्य श्रद्धेची कास धरतो; आणि मग

श्रद्धाबाल्लभते ज्ञानम् तत्परः संयतैर्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ गीता, ४-३९.

या वचनाप्रमाणें त्याला खरें, सर्व प्राकृतज्ञानाच्या पलीकडचें ज्ञान प्राप्त होतें व तो परमशांतीचा अधिकारी होतो. साधकांनी श्रद्धेने अनुसरण्या-जोगे असे अनेक पारमार्थिक संप्रदाय मानवी समाजांत आजपर्यंत उत्पन्न झाले आहेत. हे पारमार्थिक संप्रदाय अंतःप्रेरणेच्या (intuition) आधारावर उभारलेले असतात. ज्याला अंतःप्रेरणेने स्फूर्ति झाली आहे असा एखादा दिव्य पुरुष विशिष्ट परमार्थमार्गाचा उपदेश करतो आणि साधक लोक त्या उपदेशावर श्रद्धा ठेवून त्या पुरुषाने सांगितलेल्या मार्गाने जातात. इंग्रजीत जरी या परमेश्वरप्राप्तीच्या मार्गाला Theology म्हणजे 'ईश्वर-विषयक शास्त्र' असें म्हणतात तरी आपण केलेल्या शास्त्राच्या व्याख्येस अनुसरून याला शास्त्र ही संज्ञा देतां येणार नाही. प्रत्यक्षावलोकन, तर्कशुद्ध विचार व उपपत्ति हें शास्त्राचें मूळ आहे तर श्रद्धा, विश्वास, शरणागति हा पारमार्थिक ज्ञानाचा पाया आहे. स्वतःच्या सर्व शक्ति श्रांत झाल्यावर मनुष्याने जगन्माउलीच्या अंकावर विश्वासाने डोकें ठेवून घेतलेली ती पूर्ण समाधानाची झोप आहे. श्रद्धेच्या योगाने मनुष्याला हें अखेरचें समाधान प्राप्त होत असतें असा पुष्कळ ज्ञानिजनांचा अनुभव आहे. तथापि त्यामुळें तार्किक-बुद्धीच्या पायावर आधारलेलें प्राकृतशास्त्रांचें ज्ञान निरुपयोगी ठरतें असें मुळींच

नाही. किंबहुना हें सर्व ज्ञान झाल्यावरच मनुष्य परमार्थाचा खरा अधिकारी होतो. सर्व शास्त्रे, विद्या व कला हे मनुष्याच्या बुद्धीचे खेळ आहेत, सृष्टीच्या संसारांत मनुष्याने आपल्या अचपळपणाने केलेल्या त्या खोड्या आहेत. बालकाने दिवसभर खेळून दिवसाच्या अखेरीस आईच्या अंकाचा आश्रय केला व आईनेही त्याला कुशवाळून निजविलें तरी दिवसभर त्याने खेळलेले खेळ व केलेल्या खोड्या आईच्या दृष्टीआड होत नाहीत. किंबहुना त्या अचपळपणाचें व खोडकरपणाचेंच तिला कौतुक वाटत असतें. त्याचप्रमाणें सृष्टीचें आदिकरण जी कोणी शक्ति असेल तिला मानवी बुद्धीच्या या खेळांचें व खोड्यांचें कौतुक वाटत असलेंच पाहिजे. आणि खूप खेळ खेळल्यानें व खोड्या केल्यानें मुलांची प्रकृति सुदृढ होते व त्यांस झोपही गाढ लागते हा जसा अनुभव आहे त्याचप्रमाणें शास्त्रांचे खेळ खेळून मनुष्यानेही आपली बुद्धि अधिक सुदृढ व प्रभावशाली केली आहे. जगताची आदिशक्ति या मनुष्याच्या अचपळपणाने आनंदित होऊन आपल्या प्रतापी बालकाचें वात्सल्यभराने कौतुक करील व त्याने विश्वस्त मनाने तिच्या अंकाचा आश्रय करितांच त्याला पूर्ण समाधानाचें वरप्रदान देईल यांत शंका नाही.

प्रकरण आठवें.

शास्त्रांची रूपरेषा : जडविज्ञान.

१. ज्योतिषशास्त्र

— १ —

ह्या अफाट विश्वाच्या रचनेविषयी विचार करणारें ज्योतिषशास्त्र अत्यंत प्राचीनकाळीं उत्पन्न झालेलें आहे. अगदी प्राथमिक काळीं मनुष्याने जेव्हा आपल्या सभोवार नजर फेकण्यास प्रारंभ केला असेल तेव्हा दिवस आणि रात्र, सूर्यास्त आणि सूर्योदय, चंद्राचें आकाशांत दररोज बदलत जाणारें

स्थान व त्याच्या कमी अधिक होत जाणाऱ्या कला, मधून मधून चंद्र-सूर्यास लागणारी ग्रहणे, आकाशांत रात्री दिसणारे व रोज उगवून मावळणारे असंख्य तारे, — इत्यादि गोष्टी त्याच्या ताबडतोब नजरेस पडल्या असतील व या गोष्टींबद्दल त्यास मोठे कुतूहल वाटून त्याची चौकसबुद्धि जागृत झाली असेल. चौकसबुद्धि जागृत होण्याच्या पूर्वीच या आकाशांत घडून येणाऱ्या चमत्कारांमुळे मनुष्याची कल्पनाशक्तीही प्रफुल्लित झाली असेल व तिने नाना तऱ्हेच्या अद्भुत कथांचे जाळे या चमत्कारांभोवती निर्माण केले असेल. आकाशस्थ ज्योतींच्या परिभ्रमणावर नाना तऱ्हेच्या मानवी व्यवहारांचीं रूपके बसवून केलेली वर्णने आपल्या वेदग्रंथांतून आढळतात (सूर्य हा सुवर्णमय हंस आहे, तो उषेच्या मार्गे मार्गे फिरणारा कामुक आहे, इ०). पौराणिक ग्रंथांतून तर अशा अद्भुत कथांची रेलचेल असलेली आढळते. चंद्र हा अमृत पिऊन रोज वृद्धिगत होतो, राहुकेतु या दैत्यांना अमृत पिण्याच्या वेळीं अटकाव केल्यामुळे ते चंद्रसूर्याचा ग्रास करतात, बृहस्पतीची तारका चंद्राने आपलीशी करून घेतली व तिच्यावर अतिशय आसक्त झाल्यामुळे त्याला क्षय लागला, इत्यादि अनेक रमणीय दंतकथा आकाशांतील अद्भुत देखावे पाहूनच मुळांत निर्माण झाल्या असल्या पाहिजेत.

परंतु असल्या कविकल्पनांच्या भराऱ्या कितीही रम्य असल्या तरी त्यांच्या योगाने मनुष्याची जिज्ञासा व सत्यान्वेषणबुद्धि यांचे समाधान होणे शक्य नव्हते. तेव्हा दिवसाचा मार्तंडाचा प्रचंड ताप व रात्रीचा ग्रहनक्षत्रतारादिकांचा अद्भुत देखावा यांच्यामुळे मनुष्याची जिज्ञासाबुद्धि जागृत झाली; तिने त्यास आकाशांतील ज्योतींचे सूक्ष्म अवलोकन करण्यास प्रवृत्त केले व या चिकाटीने केलेल्या अवलोकनामुळे सूर्यचंद्रादिकांच्या गतिस्थितीचे त्याला हळूहळू ज्ञान होऊ लागून ज्योतिषशास्त्राचा पाया घातला गेला; — अशीच या बाबतीत वस्तुस्थिति दिसते. पुढे ज्योतिषाचे ज्ञान थोडेसे संकलित होऊन कालगणनेची पद्धति अस्तित्वांत आल्यानंतर, सामाजिक महत्त्वाच्या, विशेषतः धार्मिक स्वरूपाच्या, क्रिया ठराविक वेळीं व ठराविक ग्रहस्थिती असतांनाच कराव्या अशी बुद्धि साहजिक रीतीनेच उत्पन्न झाली. कित्येक आकाशस्थ ज्योतींच्या ठायींच देवतांची कल्पना केली

गेली. अशा रीतीने धर्माचा प्रवेश ज्योतिषशास्त्रांत झाला व त्यामुळें ज्योतिषशास्त्राच्या अभ्यासास प्रारंभीं तरी आधिकच चालना मिळाली. त्याचप्रमाणें आकाशांतील ग्रहादिकांची भविष्यकालची स्थिति जर आपणांस अगोदर नक्की करतां येते तर मनुष्याची भावी स्थिति देखील आपणांस अगोदर कां समजून घेतां येऊं नये असा प्रश्न मनुष्याच्या मनांत उद्भूत होऊन खुद्द ग्रहादिकांची स्थिति हीच मनुष्याच्या स्थितीची सूचक होऊं शकेल काय हें पाहण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. अशा रीतीने 'फलज्योतिषाची उत्पत्ति होऊन त्याच्यामुळें सुद्धा खऱ्या ज्योतिषाचा अभ्यास वाढण्यास प्रारंभीं प्रारंभीं मदतच झाली.

पाश्चात्यांच्या ज्योतिषविषयक ज्ञानाची परंपरा ईजिप्त व बॅबिलोन याच दोन राष्ट्रांपासून आलेली आहे. इजिप्शियन ऊर्फ मिसरी लोकांचें ज्योतिषज्ञान अल्पच होतें. ते सूर्यापासक असल्यामुळें त्यांची कालगणना सौरमानास अनुसरून बसविलेली होती. कर्कसंक्रमणापासून ते वर्षाचा आरंभ धरीत असत. परंतु एका कर्कसंक्रमणापासून दुसऱ्या कर्कसंक्रमणापर्यंतचा म्हणजे संपूर्ण सूर्यप्रदक्षिणेचा काल त्यांस नीटसा माहीत नव्हता. वर्षाचे १२ महिने व महिन्याचे ३० दिवस असे कालविभाग ते मानीत. परंतु एका सौर वर्षाचा खरोखरीचा काल जवळ जवळ ३६५ $\frac{१}{४}$ दिवस असल्यामुळें त्यांचा वर्षारंभ दरसाल ५ $\frac{१}{४}$ दिवस मागे हटण्याचा प्रसंग येऊं लागला. ही चूक जेव्हा त्यांच्या लक्षांत आली तेव्हा दरवर्षाच्या अखेरीस 'वर्षाच्या वरचे दिवस' म्हणून ५ दिवस अधिक घालण्याचा क्रम त्यांनी सुरू केला. तरीही दरवर्षास पाव दिवसाची चूक कायम राहिलीच. ही चूक मात्र मिसरी लोकांस दुरुस्त करतां आली नाही. पुढें इ. स. पूर्वी दुसऱ्या शतकांत अलेक्झांड्रिया येथील ग्रीक पंडितांनी चार वर्षांनी एक दिवस अधिक घालण्याची योजना सुरू करून ही चूक दुरुस्त केली. जुलियस सीझरने सुरू केलेल्या पंचांगांत हीच चार वर्षांमागून एक 'लीप वर्ष' धरण्याची योजना स्वीकारण्यांत आली व ती अजूनही युरोपच्या कालगणनेंत चालत आहे.

बॅबिलोनियन लोकांचें ज्योतिषज्ञान मिसरी लोकांच्यापेक्षा बरेंच पुढें गेलेलें होतें. ते वर्ष सौरमानाचें परंतु महिने चांद्रमानानुसार (स्थूल

मानाने ३० दिवसांचे) मानीत असत. वर्षास जी ५ $\frac{१}{४}$ दिवसांची तूट येई ती भरून काढण्यासाठी ६ वर्षांनी एक अधिकमास मानीत असत. त्यांचे वर्ष वसंतसंपातापासून सुरू होत असे. क्रान्तिवृत्ताचे म्हणजे सूर्याच्या गमनमार्गाचे १२ विभाग त्यांनी केले होते; तेच सर्व जगामध्ये आज बारा राशि म्हणून प्रचलित आहेत. चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनि व सूर्य हे सात ग्रह त्यांस चांगलेच माहीत असून सात दिवसांचा एक सप्ताह उर्फ आठवडा मानण्याची कल्पनाही त्यांचीच आहे. इतकेंच काय परंतु आठवड्याच्या शेवटच्या दिवशी सुटी देण्याची कल्पनाही त्यांचीच होती ! त्यांच्यापासून हिब्रू लोकांनी ती कल्पना घेतली. हिब्रू लोकां-मधील ख्रिस्ती संप्रदायाच्याद्वारे ती पुढे सर्व युरोपांत पसरली व इंग्रज लोकांच्या अमलामुळे सध्या हिंदुस्थानात आली आहे.

मिसरी व बॅबिलोनियन संस्कृतीचा वारसा ग्रीक लोकांकडे आला. अर्थात् त्यांचे ज्योतिषविषयक ज्ञानही ग्रीक लोकांस प्राप्त झाले. त्या मर्यादित ज्ञानाची ग्रीक लोकांनी आश्चर्यकारक रीतीने वाढ केली. कोण-त्याही गोष्टीचा तर्कशुद्ध रीतीने विचार करून त्यांचे वर्गीकरण करण्याची व विशिष्ट वस्तूंचे अवलोकन करून त्यांतून सामान्य तत्वे काढण्याची ग्रीक लोकांची हातोटी अलौकिक होती. या हातोटीमुळेच त्यांच्या हातीं आलेल्या प्रत्येक ज्ञानाच्या शाखेचा तात्त्विक दृष्टीने विचार करून त्यांनी तिला शास्त्राचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. आतां ज्योतिषाचे ज्ञान पुष्कळसे सूक्ष्म अवलोकनानेच होणारे असल्यामुळे व सूक्ष्म अवलोकनाच्या यंत्रांचा त्या वेळेस शोध लागलेला नसल्यामुळे ज्योतिषशास्त्राच्या बाबतीत आपल्या कुशाग्र बुद्धीचा प्रभाव त्यांस जसा पाहिजे तसा दाखवितां आला नाही. तरी देखील आधुनिक काळांतल्या कोपर्निकसने जो नवीन म्हणून शोध लावला तोच शोध एका ग्रीक पण्डिताने अठराशे वर्षे अगोदरच लाविलेला होता ही गोष्ट ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासांत कमी महत्त्वाची नाही. इसवी सनापूर्वी पांचव्या शतकांतील महान् तत्वज्ञानी पायथॅगोरास याने पृथ्वी गोलाकार आहे व ती सूर्याभोवती फिरते असें मत व्यक्त केलें. परंतु अॅरिस्टाटलने पृथ्वीला गति आहे या मताला जोराने विरोध करून ती स्थिर आहे असें आग्रहाने प्रतिपादन केलें. त्याच्यानंतर अॅरिस्टार्कसने (इ. स. पू. २५०)

पृथ्वी ही स्थिर नसून ती सूर्याभोवती फिरते हा सिद्धांत पुनः प्रतिपादन केला. दुर्दैवाने हा अत्यंत महत्वाचा व क्रांतिकारक सिद्धांत त्या वेळीही कोणाला मान्य झाला नाही. त्यामुळे तो तसाच लुप्त होऊन गेला व पुढे कोपर्निकसाला हाच शोध नवीन म्हणून पुनः जगापुढे आणण्याची जरूरी भासली. पुढे एराटोस्थेनिसने पृथ्वीच्या परिघाचे मापन करण्याची रीति शोधून काढली व क्रांतिवृत्ताचा विषुवाशी होणारा कोन किती अंशांचा आहे तेही बिनचूक शोधून काढले. त्याच्यानंतर हिपार्कस हा महाविख्यात ज्योतिषी इ. स. पू. १६० या वर्षी जन्मास आला. त्याने सूर्याच्या वर्तुल-मार्गच्युतीची उपपत्ति अपचक्रांची (epicycles) कल्पना करून बसवून दाखविली; सौर वर्षाचे मान मोजमापे घेऊन बहुतेक बिनचूक ठरविले; संपातचलनाचा शोध लावला व खगोलाचा १०८० तारे दाखविणारा एक नकाशाही तयार केला. ग्रीक लोकांमधील हा शेवटचाच परंतु अतिविख्यात ज्योतिष-शास्त्रज्ञ होय. यानंतर टॉलेमीसारख्या संकलनकाराखेरीज कोणी महत्वाचा ज्योतिषी कित्येक शतके उत्पन्न झाला नाही. कोपर्निकसच्या काळापर्यंत म्हणजे सुमारे तेराशे वर्षे टॉलेमीच्याच ग्रंथाचे साम्राज्य सर्व युरोपभर अव्याहत चालू होते.

— २ —

ज्योतिषशास्त्राची दोन अंगे आहेत. एक गणितात्मक व दुसरे वर्णनात्मक अथवा तात्त्विक. गणितात्मक अंग म्हणजे कालगणनेस उपयोगी पडणारे सर्व ज्योतिर्गणित होय. सूर्य, चंद्र व इतर ग्रह यांच्या दैनंदिन, मासिक व वार्षिक गति बिनचूकपणे वर्तविणे याला जे गणिताचे व ज्योतिषाचे ज्ञान लागते ते अशा तऱ्हेचेच होय. मिसर, बॅबिलोन, भारतवर्ष या प्राचीन राष्ट्रांनी जे ज्ञान संपादन केले ते या गणितात्मक ज्योतिषाचेच. हेच गणितात्मक अथवा व्यावहारिक ज्योतिष प्राचीन लोकांपासून घेऊन ग्रीक लोकांनी बरेच वृद्धिगत केले. परंतु इतकेच करून ते थांबले नाहीत तर पृथ्वीचा आकार, तिच्या परिघाची लांबी, ग्रहमालेचे स्वरूप इत्यादिकांच्या संबंधाने महत्वाचे शोध लावून त्यांनी तात्त्विक ज्योतिषाचाही पाया घातला.

हैं तात्त्विक ज्योतिष म्हणजे आकाशांतील ज्योतींच्या स्वरूपाचा बोध करून देणारे शास्त्र होय. त्याचा सामान्य व्यवहारास फारसा उपयोग नाही. या तात्त्विक ज्योतिषास किंचितशी सुरुवात जरी ग्रीक लोकांनी केली असली तरी एक तर ती फार अल्प होती व दुसरे म्हणजे त्यांचे कांही महत्त्वाचे शोध लुप्तही झाले होते. तेव्हा तात्त्विक ज्योतिषाच्या विकासास खरी सुरुवात कोपर्निकसच्या कालापासूनच (इ. स. १५४३) झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. तेव्हापासून आजपर्यंत एकसारखी या शास्त्राची प्रगति चाललेली असून केवळ आपल्या ग्रहमालेच्याच नव्हे तर अखिल विश्वाच्या रचनेविषयी व स्वरूपाविषयी अनेक आश्चर्यकारक शोध व सिद्धांत शास्त्रज्ञांनी स्थापित केलेले आहेत. कोपर्निकस, केप्लर, गॅलिलिओ, न्यूटन, हर्शल, लाग्रान्ज, लाप्लास, आडाम्स, लॉकियर इत्यादि शोधकांचीं नांवे ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासांत सुविख्यात आहेत.

या आधुनिक शोधानुसार असे ठरलें आहे कीं अखिल विश्व ही एक अनाद्यनंत पोकळी आहे. या पोकळीमध्ये एकमेकांपासून परार्धावधि मैल अंतरावर असणारे अत्यंत तेजस्वी असे प्रचंड गोल आहेत. त्यांनाच आपण तारे म्हणतो. हे तारे इतके प्रचंड आहेत कीं त्यांचा व्यास लक्षावधि मैल सहज असू शकेल. असे हे तारे असंख्य आहेत; परंतु त्या सर्वांना गति आहे. अंतराळांतून ते वेगाने कोठे तरी चाललेले आहेत. या ताऱ्यांखेरीज कोट्यवधि मैलांवर पसरलेले हजारो लाखो तेजोमेघही या अंतराळांत आहेत. या तेजोमेघांपैकी कित्येक खरोखर मेघ नसून तीं असंख्य ताऱ्यांचीं बनलेलीं निरनिराळीं विश्वेच आहेत. त्यांच्यामधील व आपल्यामधील कल्पनातीत अंतरामुळे तीं आपल्याला प्रकाशमान मेघांच्या लहान लहान खंडांप्रमाणे दिसतात. बाकीचे तेजोमेघ हे कांही अंशी पृथ्वीवर आढळणाऱ्या पदार्थांच्या प्रकाशमान वाफेने बनलेले असून त्यांच्यांतील वायुरूप द्रव्य एकत्रित व घट्ट होत जाऊन त्यांचे तारे बनण्याची क्रिया दळदळू चाललेली आहे.

आपला सूर्य हा फार पूर्वीच्या काळीं अशाच एका तेजोमेघापासून बनलेल्या प्रकाशमान ताऱ्यांपैकीच एक लहानसा तारा आहे ! तो पृथ्वीवर आढळणाऱ्या द्रव्यांचाच बनलेला परंतु तिच्या मानाने फार प्रचंड असा गोल असून

आपल्या आंसाभोवती एकसारखा फिरत असतो. त्याचा व्यास ८६६,००० मैल असून तो पृथ्वीपासून नऊ कोटि तीस लक्ष मैल दूर आहे. तो प्रचंड उष्णतेमुळे वायुरूपांत असलेल्या द्रव्यांचा बनलेला आहे. सूर्यावरील बाष्पांत लोखंड, रुपें, शिसें, कथील, इ० धातु व कार्बन, हेलियम, हायड्रोजन इ० इतर द्रव्ये आहेत असें शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. सूर्याभोवती फिरणारे अनेक 'ग्रह' असून आपली पृथ्वी ही त्या ग्रहांपैकीच आहे हें सुप्रसिद्धच आहे. ही ८००० मैल व्यासाची पृथ्वी ही एक इंच व्यासाच्या गोळीएवढी आहे अशी जर कल्पना केली तर त्याच प्रमाणांत सूर्य हा पृथ्वीपासून ३२२ यार्डावर म्हणजे ६४४ हातांवर असलेला ९ फूट व्यासाचा गोळा होईल. चंद्र हा वाटाण्यावेढा होऊन तो पृथ्वीपासून ३० इंच दूर राहील. याच प्रमाणाने बुध व शुक्र हे सूर्यापासून अनुक्रमें १२४ आणि २३२ यार्ड दूर असलेले लहानसे गोलक होतील. पृथ्वीपेक्षा लांब असलेले मंगळ, गुरू, शनि, वरुण (Uranus) व प्रजापति (Neptune) हे सूर्यापासून अनुक्रमें ४८८, १६७२, ३०६७, ६१६९, ९६६६ इतके यार्ड अंतरावर राहतील. आणि याच अत्यंत सूक्ष्म प्रमाणास अनुसरून पृथ्वीला सर्वांत जवळ असलेला तारा ४०००० पेक्षा अधिक मैल अंतरावर राहील ! सर्वांत जवळचा तारा आल्फासेंटॉरी हा पृथ्वीपासून एकोणीस हजार अब्ज मैल दूर आहे असें गणिताने काढण्यांत आलें आहे याप्रमाणें मति गुंग करून सोडणारी ही विश्वाची रचना आहे.

या आकाशस्थ ज्योतींचें ज्ञान मिळविण्यास दोन यंत्रांनी फारच साहाय्य केलें आहे. तीं दोन यंत्रे म्हणजे दूरदर्शक अथवा दुर्बीण (telescope) व प्रकाशपृथक्कारक (spectroscope) हीं होत. पहिल्या यंत्रांत अंतर्गोल व बहिर्गोल भिंगांचा उपयोग करून पदार्थ अनेक पर्तींनी जवळ असतां जसा दिसेल तसा दिसण्याची व्यवस्था केली असते. दुर्बिणीचा आकाशांतील गोलांच्या निरीक्षणाकडे उपयोग करण्यास सुरवात प्रथम गॅलिलियोने केली. प्रकाशपृथक्कारक हें प्रकाशकिरणांचें पृथक्करण करून इंद्रधनुष्याप्रमाणें त्यांतील अनेकरंगी पट्टा दर्शविणारें यंत्र आहे. निरनिराळ्या धातु व इतर वस्तु तप्त होऊन प्रकाशमान झाल्या असतां त्यांचे वर्णपट्टक (spectrum) भिन्न भिन्न तऱ्हेचे दिसतात. या गोष्टीचा उपयोग करून

घेऊन सूर्य व इतर तारे कोणत्या द्रव्यांचे बनले आहेत, त्यांचे स्वरूप काय आहे, त्यांची उष्णता व गति किती आहे वगैरे गोष्टींचे ज्ञान प्रकाश-पृथक्करणाच्या साहाय्याने करून घेतां येतें.

— ३ —

या ज्योतिषशास्त्राचा व्यावहारिक उपयोग कांही नसतानाही पाश्चात्यांनीं एकसारखें त्याच्या मागें लागून दोन तीन शतकांतच केवढी प्रचंड प्रगति केली आहे हें पाहिलें म्हणजे मन थक्क होऊन जातें. याच्या उलट आमच्याकडे स्थिति काय आहे? ज्योतिष हा शब्द उच्चारतांच मोठमोठ्या वेधशाळा, त्यांतील प्रचंड दुर्बिणी व इतर महत्त्वाचीं उपकरणें, वेध घेण्यांत व गणितें करण्यांत तल्लीन झालेले शानैकानिमग्न ज्योतिषी, यांचें चित्र आमच्या डोळ्यांसमोर उभें न राहतां दुसरेंच एक दृश्य स्वाभाविकपणें उभें राहतें. ‘ज्योतिषी’ म्हणतांच, पंचांग व एकादी शकुनवंती पुढें घेऊन बसलेले, भोळसट बायाबापड्यांना नोटें मोजून प्रश्न सांगणारे किंवा आपलें ललाटलिखित जाणून घेऊं इच्छिणाऱ्या आशाळभूत अर्धवटांना त्यांचीं ‘भविष्यें’ सांगणारे जोशीबुवा आणि मुंबईसारख्या ठिकाणीं सट्टेबाज व जुगारी लोकांच्या लाभालाभाची फळें वर्तवून त्यांच्या अन्याय्य द्रव्यतृष्णेला चेतवणारे ‘ज्योतिर्विदाचार्य’ यांचें चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभें राहतें. कारण आमच्या देशांत सध्या यांचीच गर्दी व चलती आहे. परंतु खरे ज्योतिषी हे नव्हत व असल्या लोकांचे फळें वर्तविण्याचे आडाखे म्हणजे खरें ज्योतिषशास्त्रही नव्हे. पृथ्वी, सूर्य, चंद्र व आकाशांतील इतर प्रकाशमान गोलक यांची गति, स्थिति व स्वरूप सांगण्यासाठीं प्रवृत्त झालेलें जें शास्त्र तेंच खरें ज्योतिषशास्त्र होय. भविष्यें सांगण्याची किंवा फळें वर्तविण्याची जी एक विद्या प्रचलित झाली आहे तिचा खऱ्या ज्योतिषशास्त्रापासून पृथक्पणा दर्शविण्यासाठीं तिला ‘फलज्योतिष’ म्हणण्याचा प्रघात अलीकडे पडत चालला आहे. या फलज्योतिषाला इंग्रजीत Astrology असा शब्द असून खऱ्या ज्योतिषशास्त्राला Astronomy असें म्हणतात. Astrology चा अर्थ इंग्रजी कोशांत, ‘The pseudo science which pretends to

enable men to discover effects and influences of the heavenly bodies on human affairs and to foretell the future,' असा दिलेला आढळतो. यावरून फलज्योतिषाला पाश्चात्य शास्त्रज्ञ 'नामधारी किंवा खोटे' शास्त्र मानतात हें दिसून येतें. तथापि ग्रहा-दिकांच्या स्थितीवरून आपलें भविष्य आजमावून पाहण्याची ही प्रवृत्ति फार प्राचीन आहे यांत मात्र शंका नाही. अथर्ववेदांत जारणमारण विद्येचा व त्याचप्रमाणें ग्रहांचा मनुष्याच्या सुखदुःखावर होत असलेल्या परिणामांचा उल्लेख केलेला आढळतो. परंतु फार प्राचीनकाळीं ग्रहांची गतिच विनचूक वर्तवितां येत नसल्यामुळें फलज्योतिषाची फारशी प्रगति झाली असेल असें वाटत नाही. पुढें वराहमिहिरापासून पुढच्या सर्व ज्योतिष्यांनी मात्र गणितज्योतिषाइतकेंच फलज्योतिषाकडेही लक्ष पुरविलेलें आढळतें.

त्याचप्रमाणें आमच्या धर्माचारांस विशिष्ट तिथि व ग्रहस्थिति यांची आवश्यकता असल्यामुळें धार्मिक व पौराणिक बाजूही ज्योतिषांत पाहिल्या-पासूनच घुसली होती. अशा रीतीने आमचें ज्योतिष म्हणजे या तीन्ही गोष्टींचें कडबोलें होऊन बनलें. त्यांतल्या त्यांत धार्मिक बाब व फलज्योतिषाची बाजू हीच श्रद्धाळू बहुजनसमाजाला आवडणारी व ज्योतिष्यास पैसे मिळवून देणारी असल्यामुळें तिचे प्रस्थेच उत्तरोत्तर वाढत चाललें व तिच्या दडपणामुळें खऱ्या तात्त्विक ज्योतिषाची वाढ खुंटून गेली. वराह-मिहिरापासून जसजसें अलीकडे यात तसतसे खऱ्या ज्योतिषावर पंडितांचे परिश्रम कमी कमी होत गेलेले दितात व फलज्योतिषावरील ग्रंथांचें पीक मात्र जास्त येत चाललेलें आढळते. पुराचार्य व गणेश

नंतर शोधकबुद्धीचा व पहिले ज्योतिषज्ञ
झाला नाही. परंतु फलज्योतिषाचे दिवस

वाढत असलेलें आढळते

मुहूर्त काढून देणारा

पत्रिका जुळवणारा

बसला. आश्चर्या

सलेल्या व

दिवसेंदिवस वाढतच आहे ! फलज्योतिष हें कांही शास्त्र नव्हे ! भविष्ये वर्तविण्याच्या कौशल्याने आजपर्यंत कोणच्याही राष्ट्राचें कल्याण झालें आहे असें ऐकिवांत नाही ! उलट या फलज्योतिषाच्या नादाने भोळसटपणा, निष्क्रियता, आशाळभूतपणा या अवगुणांची वाढ होऊन राष्ट्राच्या प्रगतीस अडथळा होण्याचाच संभव असतो. पाश्चात्य राष्ट्रांतही १७व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत फलज्योतिषाचें बंड बरेंच होतें. परंतु या निष्फळ उद्योगाचा अवेर करून पाश्चात्यांनी खऱ्या शास्त्रीय दृष्टीचा अवलंब केला त्यामुळेच त्यांना सर्व शास्त्रांमध्ये, व विशेषतः ज्योतिषांत, अभूतपूर्व प्रगति करून दाखवितां आली. आमच्या देशांतील लोकानी, विशेषतः सुशिक्षित तरुणांनी हाच धडा आतां गिरविला पाहिजे. जातक, ताजिक, पत्रिका, कुंडल्या, भविष्ये यांच्या जाळ्यांतून सुटून उत्साहाने व चिकाटीने खऱ्या ज्ञानाचा मार्ग त्यांनी अवलंबिला पाहिजे. तरच त्यांत त्यांचा व त्यांच्या आर्यजननीचा तरणोपाय आहे.

ज्योतिषशास्त्राचें अवलोकनासहित अध्ययन आमच्या देशांत फार करून चाललेलें नाहीच म्हटल्यास चालेल. उच्च शिक्षणक्रमामध्ये गणित-शास्त्राच्या अनुषंगाने काय त्याचा अभ्यास होत असेल तेवढाच. ही स्थिति बदलून ज्योतिषाचा अभ्यास अधिक जोराने व चिकाटीने आमच्या विद्यालयांत सुरू झाला पाहिजे. ज्ञानाच्या मार्गे निरपेक्ष रीतीने लागण्यास आम्हीं आतां थोडें तरी शिकलें पाहिजे. आणि हा धडा शिकविण्याच्या बाबतींत व्यवहारांत अगदी निरुपयोग अशा ज्योतिषाइतकें दुसरें कोण-
 नेही शास्त्र कार्मी पडणारें नाही. त्या मार्गे सामान्य जनतेसही ज्योतिष-
 निराळ्या गोष्टी पुस्तकांच्या द्वारा समजावून

वश्यकता

उकांचा व इतर
 (कीर्ची एकंदर

सर्व शास्त्रें अखिल विश्वाच्या पसान्यांत एका कणाप्रमाणें असणाऱ्या या पृथ्वीचा किंवा तिजमधील चराचर वस्तूंचाच विचार करतात. त्यांमध्ये व्यापकाकडून सूक्ष्माकडे जाण्याची पद्धति आपण अवलंबिलेली असल्यामुळें प्रथम पृथ्वीविषयी साकल्याने विचार करणारी जी शास्त्रें आहेत त्यांचा परामर्श घेणें प्राप्त आहे. या शास्त्रांमध्ये भूगोलशास्त्र व भूस्तरशास्त्र ही प्रमुख होत. ज्याला इंग्रजीत Geography म्हणतात, त्याला आपण भूगोल-शास्त्र किंवा नुसतेंच भूगोल म्हणतो. परंतु हें नांव फारच व्यापक असल्यामुळें यथार्थ नाही. यापेक्षा त्या शास्त्राला 'भूपृष्ठशास्त्र' हें नांव देणें अधिक उचित होईल; कारण Geography मध्ये भूगोलाच्या केवळ पृष्ठभागाचाच विचार केलेला असतो. अशा रीतीने नामकरण केल्यास भूपृष्ठशास्त्र व भूस्तर-शास्त्र ही नांवे इंग्रजीतल्या नांवांपेक्षाही अधिक अन्वर्थक होतील.

— २ —

भूपृष्ठशास्त्र (Geography) हें पृथ्वीच्या पृष्ठभागाविषयी म्हणजे बाहेरून दिसणारा जमिनीचा जो अगदी वरचा थर त्याविषयी, आणि त्याच्यावर निसर्गाच्या किंवा मनुष्याच्या कृतीमुळें होत असलेल्या घडामोडीविषयी विचार करितें. अर्थात् हें शास्त्र फारच महत्त्वाचें व तितकेंच मनोरंजकही आहे हें उघड आहे. परंतु त्याची आमच्याकडे कशी दैना चालली आहे ती पहा. मराठी व इंग्रजी शाळांच्या खालच्या वर्गांमध्ये भूगोलाच्या नांवावर जी काही घोकंपट्टी व डोकेफोड चालते तेवढीच काय ती या विषयाची व आमची ओळख ! पुढें या शास्त्राच्या दालनाला जें कुत्रूप लागतें तें कायमचें ! जुन्नर पुण्याच्या कोणच्या दिशेला आहे, किंवा पुण्यापेक्षा नागपूरची हवा अधिक उष्ण कां, या प्रश्नांची बरोबर उत्तरें एखाद्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्याला देतां आलीं तर मोठें नशीब मानायचें ! हा सध्याचा अनुभव आहे. मग अशा स्थितीमध्ये मंगोपार्क, लिंविंग्स्टन, कॅप्टन कुक, अमंडसेन यांसारखे धाडसी प्रवाशी आमच्यांत शेंकड्याने का निघूं नयेत ?

पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा साधारणतः जितक्या बाजूनी विचार करतां येतो — किंवा आजपर्यंत केला गेला आहे — तितक्या शाखा या शास्त्राच्या बन-

लेल्या आहेत. पाहिली शाखा गणितीय भूपृष्ठशास्त्राची. पृथ्वीचा आकार, तिचे सूर्याभोवती परिभ्रमण, रेखांश व त्यांचा उपयोग, कोणत्याही भूप्रदेशाचे क्षेत्रफळ मोजणे, एखाद्या स्थळाची उंची मोजणे, नकाशे तयार करण्याची रीत, वगैरे गणितशास्त्राच्या मदतीने सिद्ध होणाऱ्या अनेक विषयांचा या शाखेत समावेश होतो. दुसऱ्या शाखेला इंग्रजीत Physical Geography म्हणतात. मराठीत त्यास 'वास्तविक' किंवा 'नैसर्गिक भूपृष्ठशास्त्र' असे म्हटल्यास चालेल. हीच भूपृष्ठशास्त्राची सर्वांत महत्त्वाची शाखा होय; किंबहुना हा त्या शास्त्राचा गाभाच असे म्हटल्यास चिंता नाही. जमीन, पाणी व हवा या पृथ्वीच्या पृष्ठभागी आढळणाऱ्या तीन्ही गोष्टींचे स्वरूपवर्णन या शाखेत करण्यांत येते. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील जमीन व पाणी यांची विभागणी, जमिनीचे प्रकार, तिचा उंचसखलपणा, तिजवरील डोंगर, पाण्याचे प्रवाह, जलाशय, अरण्ये, वाळवंटे, सुपीक व नापीक जमीन इ० सर्व विषयांचे उद्घाटन या विभागांत केले जाते. त्याचप्रमाणे समुद्राच्या स्वरूपाचे वर्णन यांतच येते; त्याची 'समुद्रशास्त्र' (Oceanography) अशी निराळीच शाखा बनली आहे. तिसरे ज्ञान हवेसंबंधाचे. यास 'वायुमानशास्त्र' (Climatology व meteorology) असे म्हणतात. हेही वास्तविक भूपृष्ठशास्त्रामध्येच अंतर्भूत होते. वातावरणाचे स्वरूप व त्याचे घटक, निरनिराळ्या ठिकाणच्या हवामानांमधील भिन्नता, वारे, पाऊस, धुक, दंव, थंडी, हिमवृष्टि इत्यादि वातावरणांतील घटना, या सर्वांचे सोपपत्तिक व सकारण विवेचन वायुमानशास्त्रांत येते. समुद्रशास्त्र व वायुमानशास्त्र ही वस्तुगत्या भूपृष्ठशास्त्रांतच अंतर्भूत होत असली तरी त्यांचा विकास बराच झाला असल्याकारणाने स्वतंत्र शास्त्रे म्हणूनही त्यांचे परिगणन केले जाते. 'जीवविषयक भूपृष्ठशास्त्र' (Biogeography) ही भूपृष्ठशास्त्राची तिसरी शाखा होय. पृथ्वीवर सर्व ठिकाणी आढळणारी वनस्पतिसृष्टि अथवा झाडझाडोरा आणि प्राणिसृष्टि यांचे सोपपत्तिक वर्णन या शाखेत येते. पुढे 'मानवीय भूपृष्ठशास्त्र' (Anthropogeography) हा चवथा विभाग होय. हा विभाग मानवशास्त्राशी निकट रीतीने संबद्ध असून यांत पृथ्वीवर मनुष्यांची वस्ती कोठे कोठे, किती व कशी झालेली आहे, भिन्न भिन्न मनुष्यजाति कोठे कसकशा पसरलेल्या आहेत, भोवतालच्या परिस्थितीचा

मनुष्यावर कसकसा परिणाम होतो, इत्यादि प्रश्नांचें विवेचन अंतर्भूत होतें. भूपृष्ठशास्त्राचे आणखी दोन विभाग 'राजकीय भूवर्णन' व 'व्यापारी भूवर्णन' असे आहेत. पैकी पहिल्यांत पृथ्वीचे राजकीय विभाग, त्यांतील लोकसंख्या, राज्यपद्धति, स्वभावविशेष, वगैरे विषयांचें वर्णन येतें व दुसऱ्यांत उद्योगधंदे, व्यापार, कलाकौशल्य, वाहतुकीचे मार्ग, शहरें व खेडी यांची स्थिति, लोकांची सांपत्तिक स्थिति, वगैरे गोष्टींचें सोपपत्तिक वर्णन येतें.

याप्रमाणें या अत्यंत मनोरंजक व बोधप्रद शास्त्राचा विस्तार आहे. हें शास्त्र बऱ्याच अंशी संकलनाच्या स्वरूपाचें आहे. साधारणतः कोणत्याही शास्त्राचा इतर शास्त्रांशी निकट संबंध असतोच. परंतु या शास्त्राचा इतर अनेक शास्त्रांशी असलेला संबंध विशेषच डोळ्यांत भरण्याजोगा आहे. चर वर्णिलेले या शास्त्राचे सहा विभाग प्रत्येकीं निरनिराळ्या शास्त्रांवर आधारलेले आहेत. गणितीय विभागामध्ये गणिताचा पदोपदी उपयोग करून घ्यावा लागतो. वास्तविक भूवर्णनाचा भूस्तरशास्त्राशी निकटचा संबंध आहे. जीवविषयक विभाग व मानवीय विभाग हे तर जीवशास्त्र व मानवशास्त्र यांच्यावरच पुष्कळ अंशी आधारलेले आहेत. राजकीय व व्यापारी भूवर्णनाचा इतिहासाशी फार निकटचा संबंध येतो.

— ३ —

ज्योतिषशास्त्र हें जसें अत्यंत प्राचीन आहे तशीं भूगोलविषयक शास्त्रें फार प्राचीन आहेत असें म्हणतां येणार नाही. पृथ्वीचा अफाट विस्तार तिच्या पृष्ठभागावरील नद्या, समुद्र, पर्वत इत्यादि वैचित्र्यपूर्ण दृश्यें ही पाहून प्राचीन काळच्या लोकांच्या मनावर कांहीच परिणाम होत नव्हता असें नाही. परंतु या गोष्टी अवलोकन करून शास्त्रीय विचार किंवा विवेचक दृष्टि त्यांच्यामध्ये जागृत न होतां अद्भुत कल्पनांचे तरंग मात्र त्यांच्या मनांत उद्भूत लागले. या कल्पनातरंगांचीं फळे म्हणजे जगाच्या उत्पत्तीची किंवा रचनेची प्राचीन ग्रंथांत दिसून येणारी पौराणिक स्वरूपाची वर्णनें होत. अशा तऱ्हेची कल्पनामय पौराणिक वर्णनें सर्वच राष्ट्रांच्या पुरातन ग्रंथांतून दिसून येतात. पृथ्वी म्हणजे एक मोठा चौकोन असून

त्याच्या चारी टोकांवर चार खांब आहेत आणि त्या खांबांवर आकाशाचा घुमट आधारलेला आहे, अशी मिसरी लोकांची कल्पना होती. आपल्या पुराणग्रंथांत आढळणाऱ्या जगद्रव्यसंबंधीच्या कल्पना आपणांस परिचितच आहेत. जगतामध्ये एकंदर सात स्वर्ग व सात पाताळ आहेत; भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम् अशी सातही स्वर्गांची नावे असून त्यापैकी भूलोक म्हणजेच मर्त्य लोकांचे वसतिस्थान असलेली ही पृथ्वी होय. या पृथ्वीत सात द्वीप (जंबु, प्लक्ष, शात्मलि, कुश, क्रौंच, शाक व पुष्कर) असून प्रत्येक द्वीपाभोवती एकेक याप्रमाणे सात समुद्र आहेत. यांपैकी सर्वांच्या आंतले जे जंबुद्वीप ते आपले राहण्याचे ठिकाण होय. अशाच तऱ्हेचा काल्पनिक विस्तार पौराणिक ग्रंथांत ठिकठिकाणी आढळतो. असो.

पश्चिमेकडील भूगोलशास्त्राचा पाया ग्रीस देशांत प्रथम घातला गेला. पृथ्वी ही एक वाटोळी किंवा लंबगोलाकृति तबकडी आहे असेंच हिकॅटियस आणि हिराडोटस या भूगोलवर्णनावर लिहिणाऱ्या आद्य ग्रंथकारांनी मानिले होते. हिराडोटस याने पृथ्वीच्या ज्ञात विभागांची युरोप, आशिया व आफ्रिका अशी तीन खंडे प्रथम कल्पिली. भूगोलासंबंधी शास्त्रीय विचारांचा पाया घालण्याचा पहिला मान अ‍ॅरिस्टॉटलकडेच जातो. त्याने पृथ्वी गोलाकार आहे हे सप्रमाण सिद्ध केले, कटिबंधांची कल्पना स्पष्टरीतीने वर्णिली, प्राणी व वनस्पति यांचे स्वरूप परिस्थित्यनुसार कसे बनत जाते हे दाखवून दिले व भिन्नभिन्न परिस्थितीत, भिन्न हवामानांत राहणाऱ्या समाजांच्या स्वभावधर्मांत व राज्यस्थितीत कसा फरक पडतो याचेही विवरण केले.

स्ट्रॅबोने (इ. स. पू. ५० ते इ. स. २४) भूगोलाच्या वर्णनात्मक भागावरच जोर देऊन भूमध्यसमुद्रास लागून असलेल्या सर्व देशांच्या वर्णनाचे पुस्तक लिहिले. पुढे टालेमीने (इ. स. १५०) पूर्वीच्या भूगोल-विषयक ज्ञानाचे संकलन केले. पृथ्वीच्या ज्ञात विभागांतील पुष्कळशा स्थळांची परस्पर अंतरे व त्यांचे अक्षांश रेखांश ठरविण्यासाठी त्याने फार परिश्रम घेतले.

पुढे अज्ञानयुगांत भूगोलज्ञानाची मुळीच प्रगति झाली नाही. इतकेच नव्हे तर अंधश्रद्धेच्या आहारी जाऊन त्या वेळचे लोक पूर्वी ग्रीक

लोकांनी संपादिलेलें ज्ञानही हारवून बसले. यानंतर पंधराव्या शतकांत झालेल्या विचारक्रांतीने लोकांचे डोळे उघडूं लागले. पृथ्वी गोलाकार आहे या अॅरिस्टॉटलच्या सिद्धांतावर विश्वास ठेवून कोलंबस हा पश्चिमेकडून हिंदुस्थानाला जाण्याचा मार्ग शोधण्यासाठी निघाला. पुढें लवकरच (१५२०) मॅजिलन नामक धाडसी पोर्तुगीज प्रवाशाने त्याच तत्त्वावर भरंवसा ठेवून सवंध पृथ्वीला प्रदक्षिणा घातली. तेव्हा तर लोकांची पृथ्वीच्या गोलाकाराविषयी पूर्ण खात्रीच झाली. शिवाय या सफरीमुळें लोकांच्या भौगोलिक ज्ञानांत प्रचंड भर झपाट्याने पडूं लागली. अर्थात् लोकांमध्ये कुतूहलबुद्धि उत्पन्न होऊन जगद्वर्णनपर असे अनेक ग्रंथ होण्यास सुरवात शाली. या कुतूहलबुद्धीतून शास्त्रीय दृष्टि उत्पन्न होण्यासही पुढे फारसा वेळ लागला नाही. सतराव्या शतकांतच व्हेरेनियस नांवाच्या जर्मन गृहस्थाने भूगोलावर शास्त्रीय पद्धतीने विचार करून एक ग्रंथ लिहिला. भूगोलशास्त्राचे व्हेरेनियसने ' सामान्य ' व ' विशिष्ट ' भूवर्णन असे दोन भाग केले असून सामान्य विभागांत पृथ्वीच्या भूपृष्ठाचें स्वरूप-वर्णन व नैसर्गिक घडामोडींचें वर्णन सोपपत्तिक रीतीने केलें होतें. विशिष्ट विभागांत निरनिराळ्या देशांचें पृथक् वर्णन केलेलें होतें. यानंतर या शास्त्राची प्रगति करणाऱ्यांत प्रख्यात जर्मन तत्त्ववेत्ता कांट याचा उल्लेख केला पाहिजे. कोनिग्स्बर्गच्या विद्यापीठामध्ये वास्तविक भूगोलावर १७६५ साली त्याने व्याख्यानें दिली. प्रस्तुत शास्त्राचें अत्यंत महत्त्व वर्णन करून त्याने त्याचे पांच विभाग सांगितले. १ गणितीय भूगोल, २ नैतिक भूगोल, म्हणजे मनुष्याच्या राहणीचें, समजुतीचें, चालीरीतीचें वर्णन, ३ राजकीय भूगोल, ४ व्यापारी भूगोल व ५ धार्मिक भूगोल. यानंतर अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील कॅप्टन कुकच्या पॅसिफिक महासागरांतील सफरीमुळें भौगोलिक ज्ञानांत आणखी महत्त्वाची भर पडली.

भूगोलशास्त्राच्या इतिहासांत अलेक्झांडर फॉन हम्बोल्ट (१७६९—१८६९) याचें नांव अजरामर झालें आहे. प्रवासी, शोधक व शास्त्रज्ञ या तीन्ही नात्यांनी याची योग्यता फार मोठी आहे. याने १७९९ ते १८०४ पर्यंत अमेरिकेंत प्रवास करून आमेझॉन नदीच्या तीरांवरील अज्ञात प्रदेश उघडकीस आणले. त्याचप्रमाणें १८२९ साली आशिया खंडांतील साय-

बेरियाच्या अफाट व निर्जन प्रदेशामध्ये संचार करून तेथील माहिती त्याने जगाला जाहीर केली. हा प्रवास त्याने इतक्या त्वरेने केला की ९६१४ मैल अंतर त्याने केवळ २५ आठवड्यांत आक्रमण केलें. शास्त्रीय विषयांतही याने अनेक शोध लाविले. त्यांमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणच्या हवामानांत सारखेपणा व फरक का असतो यासंबंधाने याने लाविलेले शोध विशेष प्रमुख आहेत. याचा 'कॉस्मॉस' (विश्व) नांवाचा सृष्टिवर्णनपर प्रचंड ग्रंथ १८४४ पासून खंडशः प्रसिद्ध व्हावयास सुरवात झाली. त्याच्या हयातीपर्यंत त्याचे पांच खंड प्रसिद्ध होऊन तो सरतेशेवटीं अपुराच राहिला.

याच सुमारास म्हणजे अठराव्या शतकाच्या अखेरीस व एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी शास्त्रीय विचारांची एकसारखी वाढ होऊं लागल्यामुळें आणि सृष्टीचें सर्व बाजूंनी अवलोकन सुरू झाल्यामुळें भूगोलशास्त्राची कल्पनातीत वाढ होऊं लागली. माहितीचा व ज्ञानाचा जसजसा संचय होत चालला तसतसे विषयाचे निरनिराळे प्रांत पृथक् होऊं लागले व हळू हळू त्यांचीं स्वतंत्र शास्त्रें बनूं लागलीं. भूमीच्या पृष्ठभागाचें पूर्ण ज्ञान होण्यासाठीं भूमीच्या अंतर्भागाचें ज्ञान मिळविण्याची जरूर भासूं लागली; व त्याविषयी विचार करणारे जे लोक निघाले त्यांनी भूस्तरशास्त्र निर्माण केलें. अशाच रीतीने वायुमानशास्त्र, भूमिमापनशास्त्र, समुद्रशास्त्र, इ० उप-शास्त्रेंही निर्माण झालीं. हीं सर्वच शास्त्रें विभक्त होऊन आपला सवता सुभा सांगूं लागल्यावर, खुद्द भूगोलशास्त्राचा असा विषय उरला तरी कोणता, असा प्रश्न उपस्थित झाला असल्यास त्यांत नवल नाही. व भूगोलशास्त्र असें आतां निराळें कांही राहिलेंच नाही असें म्हणणारेही कित्येक लोक निघाले. परंतु भूपृष्ठाचें सम्यक् ज्ञान करून देऊन भूपृष्ठ व मनुष्यप्राणी यांचा जो परस्पर संबंध त्याचें सोपपत्तिक विवेचन करणारी अशी एक ज्ञानशाखा, इतर सगळीं शास्त्रें वेगळीं निघालीं तरी, उरतेच. ही ज्ञानाची शाखा म्हणजेच भूपृष्ठशास्त्र होय. आपल्या प्रतिपाद्य विषयाच्या पूर्ततेसाठीं हें शास्त्र इतर शास्त्रांची वाटेळ तेवढी मदत घेईल परंतु इतर कोणत्याही शास्त्रांत विलीन होऊन मात्र जाणार नाही.

(२) भूस्तरशास्त्र.

— ४ —

संबंध भूगोलाचा अभ्यास चालू असतां त्यांतूनच निर्माण झालेलें अत्यंत महत्त्वाचें शास्त्र भूस्तरशास्त्र हें होय. यालाच कोणी भूगर्भशास्त्र असेंही म्हणतात. परंतु त्यापेक्षा भूस्तरशास्त्र हा शब्द चांगला. कारण या शास्त्रांत भूमीच्या गर्भाचा म्हणजे अगदी आंतल्या भागाचा फारसा विचार होत नसून भूपृष्ठावरील २५।३० मैल जाडीच्या कवचाचा किंवा स्तरांचाच मुख्यत्वेकरून विचार होतो. आणि या थरांचा देखील शास्त्रज्ञ लोक जमिनीत स्वतः २५।३० मैल खोल जाऊन शोध घेतात असें नव्हे तर पृथ्वीमध्ये निरंतर चाललेल्या चलनवलनाच्या योगाने पूर्वी खाली असलेले थर पृष्ठभागावर येतात व त्यामुळे त्यांचा अभ्यास करण्याची शास्त्रज्ञांना संधि मिळते. तेव्हा भूस्तरशास्त्र हेंच नांव अधिक समर्पक होय.

हें शास्त्र अलीकडेच उत्पन्न झालें असलें तरी येवढ्यांतच त्याचा विस्तार फार झालेला आहे. जेम्स हटन नांवाचा इंग्रज व वर्नर या नांवाचा जर्मन या दोघांनी अठराव्या शतकाच्या अखेरीस या शास्त्राचा पाया घातला. पृथ्वीवरील खडक हे मुख्यतः समुद्राच्या तळाशी वाहून गेलेल्या गाळाचे बनलेले आहेत व ज्वालामुखीच्या स्फोटामुळे किंवा भूगर्भातील उष्णतेच्या दाबामुळे ते वर आले आहेत असा सिद्धांत हटन याने प्रस्थापित केला वर्नर याने या उपपत्तीला विरोध केला. अत्यंत प्राचीन काळी पृथ्वीवर केवळ सळसळणारे पाणी होतें. व त्यांतच उष्णतेमुळे पातळ अवस्थेंत असलेलीं सर्व द्रव्यें मिसळलेलीं होतीं. पुढें हें पाणी जसजसें निवत गेलें तसतशीं तीं द्रव्यें घट्ट होत जाऊन त्यांचे खडक बनले व पाणी समुद्राच्या रूपाने निराळें झालें,—असा त्याचा स्वतःचा सिद्धांत होता. दोन्हीही सिद्धांतांच्या अभिमान्यांमध्ये बराच कलह होऊन वादाची धुमश्चक्री माजली. अखेरीस हटनचा सिद्धांत बहुतांशी मान्य ठरला. पुढें लायेल नामक शास्त्रज्ञाने पृथ्वीच्या पृष्ठावरील विधायक व विनाशक घडामोडी सदासर्वकाळ सारख्याच प्रमाणांत होत असतात असें प्रतिपादन केलें. अगासिझने हिमनद्यांचे खडकांच्या थरांवर काय परिणाम होतात याचा

विशेष अभ्यास केला. ह्याच सुमारास कित्येक प्राणिशास्त्रज्ञांनी खडकांच्या थरांमध्ये प्राचीन काळच्या जीवसृष्टीचे जे अवशेष सांपडतात त्यांचाही अभ्यास सुरू केला. त्यावरून लक्षावधि वर्षांपूर्वीपासून पृथ्वीवर निरनिराळ्या काळीं कोणत्या प्रकारचे प्राणी होऊन गेले याचा एक इतिहासच हळू हळू बनू लागला. व ह्या पुरातन जीवावशेषांचें एक निराळें शास्त्रच निर्माण झालें. पुढें चार्लस डार्विनने आपला विकासवादाचा सिद्धांत प्रस्थापित केल्यावर त्याचीही या शास्त्राला जोड मिळून प्राणी व वनस्पति यांच्या स्वरूपाचा निरनिराळ्या युगांत विकास कसा झाला हें ठरविण्यांत आलें.

— ५ —

कांही थोड्या फुटांपर्यंत असलेली माती सोडून दिल्यास आपल्या पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर सर्वत्र कठीण दगडाचें आवरण असल्याचें दिसून येतें. पृथ्वीच्या गर्भांतल्या मध्यविंदूपासून पृष्ठभागापर्यंत जें ४००० मैलांचें अंतर आहे त्यापैकी फार तर २५ मैल खोलीपर्यंत हें खडकाचें कवच आहे. त्याच्याखाली पृथ्वीचा जो विस्तीर्ण कोथळा आहे त्याच्या आंतला गाभा लोखंड व निकेल या वजनदार धातूंच्या साठ्याने भरलेला असावा असें शास्त्रज्ञांचें मत आहे. हा लोखंड व निकेल यांचा साठा कशा स्थितीत असावा यासंबंधाने शास्त्रज्ञांना नक्की कांही सांगतां येत नाही. कित्येक असें म्हणतात कीं भूगर्भांत प्रचंड उष्णतेमुळें पातळ स्थितीत असलेला सर्व द्रव्यांचा रस आहे; तर कित्येकांच्या मतें कांही अंतरापर्यंत पातळ रस असून त्याच्याखाली उष्णता अधिकच वाढल्यामुळें सर्व पदार्थ वायुरूप स्थितीत आहेत. इतर कांही शास्त्रज्ञांच्या मतें पृथ्वीचा मध्यभाग पोलादाप्रमाणें अत्यंत कठिण अशा घन द्रव्यांचा बनलेला असावा, त्याच्यावरचें शेंकडो मैलांचें अंतर घन द्रव्यांच्या सुट्या तुकड्यांचें बनलें असावें, त्याच्यावरचा कांही भाग अत्यंत तप्त व लवचीक अशा प्रस्तर-द्रव्याचा बनलेला असावा आणि या सर्वांच्या वर पृथ्वीच्या पृष्ठभागी २०-२५ मैलांचें खडकाचें कवच असावें, हें शेवटचें मत सध्या कित्येक शास्त्रज्ञांना विशेष ग्राह्य वाटत आहे.

आज लक्षावधि, कोट्यवधि वर्षे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर एकसारखी घडामोड चाललेली आहे. ही घडामोड दोन प्रकारच्या कारणांनी होत असते असे म्हणतां येईल. पैकीं एक प्रकार म्हणजे ऊन, वारा, पाऊस, हिम इ० बाहेरून परिणाम करणाऱ्या शक्तींचा व दुसरा म्हणजे भूकंप, ज्वालामुखींचे स्फोट व भूगर्भातील उष्णतेमुळे उत्पन्न होणारा दाब, इ० अंतरंगांतील शक्तींचा होय. उन्हामुळे खडपे तडकतात, वाऱ्यामुळे त्यांचे तुकडे होतात, पावसामुळे ते धुपून निघून त्यांचे लहानमोठे गोटे, बारीक रेती व सरतेशेवटीं अगदी सूक्ष्म धूलिकण बनतात व या सर्व गोष्टी ओढे, नाले व नद्या यांच्यामधून वाहत जाऊन सरतेशेवटीं समुद्रास मिळतात. यांतील अत्यंत बारीक मातीचा नदीच्या पाण्यांत मिसळलेला गाळ समुद्रांत फार दूरवर जाऊन तळाशीं बसतो. ढोबळ असलेली रेती त्याच्यापेक्षा अलीकडेच खाली बसते. नद्यांच्या पाण्याबरोबर वाहात आलेल्या प्राण्यांच्या शरीरांचे सांगाडे, हाडे व वनस्पति ह्या वस्तुही गाळाबरोबरच समुद्राच्या तळाशीं जाऊन बसतात. समुद्राच्या तळाशीं असलेले प्राणीही मेले म्हणजे त्या गाळांत गाडले जातात. अशा रीतीने हा गाळ वर्षानुवर्षे साचत गेला म्हणजे त्याचा समुद्राच्या पाण्याच्या प्रचंड दाबामुळे खडक बनतो. हा खडक बनत बनत लक्षावधि वर्षांनी समुद्राच्या पृष्ठभागापर्यंत आला म्हणजे तेथे जमीन होते व समुद्र तेथून हटून ज्या ठिकाणी जमिनीची सपाटी झिजून झिजून फार खालीं आली असेल त्या ठिकाणी पसरतो. किंवा कित्येक वेळां पृथ्वीच्या गर्भातील दाबामुळेही समुद्राचा तळचा तळ पाण्याच्या सपाटीच्यावर उचलला जातो. अशा रीतीने समुद्राच्या तळाशीं गाळापासून बनलेला खडक पाण्यांतून वर उग्रड्यावर आला म्हणजे त्यावर पुनः ऊन, पाऊस, वारा, यांची क्रिया सुरू होऊन त्याची झीज होऊं लागते व ती झीज पुनः समुद्रांत जाऊं लागते. याप्रमाणें हें रहाटगाडगें एकसारखें चालू असतें.

या सर्व घडामोडींचें स्वरूप व त्यांचा प्रचंडपणा मनाला पटण्यासाठीं कल्पनाशक्ति मोठी करून लक्षावधि वर्षांचा काळ आपल्या कल्पनेच्या टप्प्यांत आणला पाहिजे. सध्या आपल्याला सर्वत्र दिसत असलेला खडक अशा रीतीने केवळ जमिनीच्या गाळामुळे बनला असेल व सध्याची जमीन

धुपून जात जात शेवटीं समुद्रांत गडप होईल या गोष्टी आपल्याला पहिल्या प्रथम अशक्य वाटतात. परंतु गावाशेजारून जाणाऱ्या एकाद्या ओढ्याचें चरित्र ज्यांनी वर्षानुवर्षे सूक्ष्मपणें पाहिलें आहे त्यांना लक्षावधि वर्षांनी निष्पन्न होणाऱ्या या घटनांचें विशेष आश्चर्य वाटणार नाही. अगदी लहानसा ओढा देखील जमीन कशी कातरीत जातो व दरसाल किती माती आपल्या प्रवाहाबरोबर वाहून नेतो याची कल्पना ज्याला आहे त्याला एका ओढ्याच्या लाखोपट घडामोड लाखो वर्षे जेथे चालली आहे तेथे केवढा परिणाम होईल याचा अंदाज कल्पनेने तरी निदान करता येईलच. सध्या जमिनीवर असणारे खडक हे याप्रमाणें गाळापासूनच बनलेले आहेत हें शास्त्रज्ञांनी नाना तऱ्हेचीं प्रमाणें देऊन निर्विवाद रीतीने सिद्ध केलें आहे. किंबहुना सर्व भूपृष्ठावर असणाऱ्या खडकांपैकीं शेकडा ८५ इतका खडक अशा संचित थरांचा (sedimentary) बनलेला आहे असें त्यांनी प्रतिपादन केलें आहे.

हे संचित थरांचे दगड बनत असतांना त्यांच्यामध्ये वेळोवेळीं गाडले गेलेले प्राणी व वनस्पति यांचे अवशेष, दगडासारखे कठिण झालेले, मधून मधून सापडतात हें वर सांगितलेंच आहे. त्यांच्या अभ्यासाचें पुरातन-जीवशास्त्र (palaeontology) नांवाचें निराळें शास्त्रच बनलें आहे. अत्यंत प्राचीन काळच्या प्राथमिक (primary) खडकांमध्ये असे जीवांचे अवशेष सापडत नाहीत; अशा खडकांना azoic म्हणजे 'जीवविहीन' खडक म्हणतात. हे बनले त्याकाळीं प्राण्यांची व वनस्पतींची उत्पत्ति पृथ्वीवर झाली नव्हती. ज्यांमध्ये जीवसृष्टीचा प्रारंभ झालेला दिसून येतो त्यांना (proterozoic) 'जीवप्रारंभकालीन' खडक म्हणतात. याच्यापुढच्या काळांतल्या थरांना 'पुरातनजीवकालीन' (palaeozoic) असें नांव दिलें असून त्यांत मत्स्यासारखे प्राणी व भुईसरपट चालणारे प्राणी अस्तित्वांत आले असल्याचा दाखला मिळतो. पुढच्या म्हणजे 'मध्यजीवकालीन' (mesozoic) थरांमधील अवशेषांवरून त्या काळीं प्रचंड आकाराचे सरपटणारे किंवा आखूड पायांचे प्राणी पृथ्वीवर होते असें दिसतें. यानंतर शेवटचा म्हणजे 'आधुनिकजीवकालीन' (cainozoic) थर होय. या थरांत सस्तनप्राणी उत्पन्न झालेले दिसतात व जवळ जवळ सध्याच्या प्रमाणेंच प्राणिसृष्टि अस्तित्वांत असलेली आढळते.

पाहिल्यापासून शेवटपर्यंतच्या थरांमध्ये सांपडणाऱ्या अवशेषांवरून प्राण्यांचा व वनस्पतींचा या भूतलावर कसकसा विकास होत गेला व त्यांना आजची स्थिति कशी प्राप्त झाली हें शास्त्रज्ञांनी फार सुंदर रीतीने दाखवून दिलें आहे.

संचित थरांच्या (sedimentary) खडकांखेरीज दुसरा प्रकार. म्हणजे अग्निनिर्मित (igneous) खडकांचा होय. त्यांमध्ये सुद्धा दोन जाती आहेत. एक म्हणजे ज्वालामुखीच्या स्फोटाबरोबर 'लाव्हा' नांवाचा जो रस बाहेर ओतला जातो तो निवाल्यानंतर त्याचा बनलेला खडक (Basalt) व दुसरा म्हणजे भूगर्भांतल्या उणतेने व दाबाने बनत जाऊन पुढे कांही कारणाने वर घुसलेला खडक (Granite). या दुसऱ्या जातीच्या खडकांपैकीच कांही जातींना ट्रॅप असें इंग्रजीत म्हणतात. आपल्या महाराष्ट्रांत जो काळा फत्तर आहे तो या ट्रॅपपैकीच असून त्याला 'डेक्कन ट्रॅप' असें नांवही पडलेलें आहे.

संचितथरांचे खडक, स्फोटजनित खडक व आंतून वर घुसलेले अग्निनिर्मित खडक या तीन प्रकारांमध्ये दगडांच्या शेकडो जाती अंतर्भूत होतात. प्रत्येक जातीची रासायनिक घटना व तिचे गुणधर्म निराळे असतात. अर्थात् त्यांची झीज होऊन बनलेली जमीनही निरनिराळ्या गुणधर्मांची असते. तेव्हा जमिनीचा सुपीकपणा, तिचा पाणी धारण करण्याचा गुण वगैरे गोष्टींचें ज्ञान हें भूस्तरशास्त्राच्या अभ्यासावर कसें अवलंबून आहे हें यावरून सहज लक्षांत येईल.

याखेरीज भूकंप, ज्वालामुखी, हिमनद्या, पर्वतोत्पत्ति इत्यादि इतके मनोरंजक विषय या शास्त्रांत आहेत कीं त्यांचा येथे उल्लेख करणेंही अशक्य आहे. त्याचप्रमाणें खनिजशास्त्र (minerology), धातुपरीक्षाशास्त्र (metallurgy), प्रस्तरपरीक्षाशास्त्र (petrology) वगैरे अनेक व्यावहारिक उपयोगाच्या शाखाही या शास्त्रांतच अंतर्भूत होतात. परंतु मूळ शास्त्राच्या अभ्यासाचाच जेथे पत्ता नाही तेथे या शाखांना कोण विचारतो ! परकीय तज्ज्ञांनी येऊन आमच्या देशांत खाणी चालवाव्या तेव्हा आमच्या देशांतील खनिज द्रव्यें बाहेर निघणार आणि परकीय भूस्तरशास्त्रज्ञ आणावे तेव्हा आमच्या देशाची भूस्तरिय पाहणी होणार !

वनारसच्या हिंदुविद्यापीठामध्ये खनिजशास्त्र व धातुपरीक्षाशास्त्र शिकविण्याची व्यवस्था आहे असे कळते. त्याशिवाय इतर कोणत्याही विद्यापीठांत भूगोलविषयक शास्त्रांचे अध्ययन चांगल्या रीतीने चालू असेल असे वाटत नाही. वसुंधरा, रत्नगर्भा अशीं नावे जिला प्राचीन आर्यांनी दिली व जिच्यावर आमचे सर्व जीवन अवलंबून आहे अशा या भूमातेचे चांगले ज्ञान करून घेण्याचीही आस्था आमच्यांत नसावी हे किती शोचनीय आहे ! भूपृष्ठशास्त्र व भूस्तरशास्त्र या दोन शास्त्रांचे जिवंत बुद्धीने अध्ययन केले तर त्याचा निवळ व्यावहारिक उपयोग सुद्धा किती तरी होईल. पण लक्षांत कोण घेतो !

ज्योतिषाच्या प्रांतांतून म्हणजे अमर्याद व अफाट अशा विश्वांतून आपण भूगोलावर आलों. येथून पुढे किती मनोहर प्रदेश आपल्या दृष्टीसमोर दिसत आहे ! पृथ्वीतील जड पदार्थ एकीकडे आपली वाट पाहात आहेत तर दुसरी कडे वनस्पति, कीटक, पशुपक्षी स्वतःकडे येण्यासाठी आपणांस खुणावीत आहेत व यांच्या पलीकडे खुद्द मानवजाति, आपले सर्वच लक्ष आकृष्ट करून घेण्यास समर्थ अशी, बसलेली दिसत आहे. भूगोलशास्त्रामध्ये हवा, पाणी, जमीन वगैरेंचा विचार करीत असतांना पुढे पदार्थविज्ञानाचा व त्याच्या पुढेच रसायनशास्त्राचा प्रदेश लागलेलाच दिसतो. इकडे भूस्तरशास्त्रांतर्गत जीवशेषांचा अभ्यास जीवशास्त्राशी निगडित झालेला दिसत असून पुढे जीवश्रेष्ठ जो मनुष्य त्याच्या अभ्यासाला लागण्याचा रस्ता दिसत आहे. अशा या जंकशनच्या ठिकाणावरून आपण प्रथम जड-विज्ञानाचा टप्पा अगदी थोडक्यांत आक्रमण करून येऊं आणि मग जीव-विज्ञानाच्या रस्त्याने थोडेसे रमत रमत जाऊं.

३. पदार्थविज्ञान व रसायन.

— १ —

या दोन प्रचंड ज्ञानशाखांच्याविषयी येथे विशेष लिहिण्याचा मानस नाही. त्यांचे अगदी त्रोटक आणि वरवरचे ज्ञान करून घ्यावयाचे म्हटले तरी या पुस्तकाएवढे पुस्तक सहज होईल. याच्यापेक्षा अधिक संक्षेप करू गेल्यास प्रतिपादनाच्या विशदतेस बाध येईल व प्रत्येक वाक्य म्हणजे

चाचकांना एकेका कूट प्रश्नासारखे होऊन बसेल. विशेष खुलासेवार विवेचन करण्यास तर येथे अवकाश नाही. तेव्हा ही दोन्ही शाखे अत्यंत अद्भुत व व्यवहारांत अतिशय उपयोगाची असून सुद्धा त्यांना नुसता स्पर्श करूनच पुढे जाणे भाग आहे.

पदार्थांची अंतर्गत रचना पाहणे हे रसायनशास्त्राचे काम आहे. यासाठी सर्व पदार्थांचे पृथक्करण करण्याचा प्रयत्न या शास्त्रांत केला जातो. ज्या पदार्थांचे त्यांच्याहून भिन्न अशा दोन किंवा अधिक पदार्थांमध्ये पृथक्करण होऊ शकते त्यांना 'संयुक्त द्रव्ये' (compounds) म्हणतात. आणि ज्या पदार्थांचे तद्भिन्न पदार्थांमध्ये पृथक्करण होऊ शकत नाही त्यांना 'मूलद्रव्ये' (elements) म्हणतात. अशी मूलद्रव्ये सर्व सृष्टीमध्ये १२ आहेत असे शास्त्रज्ञांनी सध्या शोधाअंती ठरविले आहे. उज्ज-वायु (हैड्रोजन), प्राणवायु (ऑक्सिजन), पारा, सोने, लोखंड ही मूलद्रव्ये होत. अमोनियावायु, कार्बन डायॉक्साइड वायु, पाणी, माती, लाकूड इ० पदार्थ ही संयुक्त द्रव्ये होत.

कोणत्याही संयुक्त द्रव्याचे आपण तुकडे करण्यास सुरवात केली, त्या तुकड्यांचे तुकडे, त्यांचे पुनः तुकडे, असे करतां करतां ज्यांचे आतां विभाग होऊ शकत नाहीत अशा अत्यंत सूक्ष्म कणांपर्यंत आपण आलों म्हणजे त्या अखेरच्या कणांना 'अणु' (molecule) असे म्हणतात. अर्थात् हे अणु रासायनिक पृथक्करण न करितां केवळ तुकडे करण्याच्या क्रियेने प्राप्त होतात. कोणतेही संयुक्तद्रव्य किंवा मूलद्रव्य अशा अत्यंत सूक्ष्म अणूंचे बनलेले असते. हा अणूसंबंधाचा सिद्धांत सन १८११ साली अँव्होगॅद्रो नांवाच्या इटालियन शास्त्रज्ञाने प्रस्थापित केला.

परंतु ही तुकडे करण्याची क्रिया म्हणजे कांही रासायनिक पृथक्करण नव्हे. पदार्थांचे रासायनिक पृथक्करण व संयोजन कसे व कोणत्या नियमांनुसार होते याचे अवलोकन करण्यास शास्त्रज्ञांनी याच सुमारास सुरवात केली होती. या अवलोकनाचे फळ म्हणजेच जॉन डाल्टन या प्रसिद्ध इंग्रज शास्त्रज्ञाचा परमाणुसिद्धांत होय. 'सर्व मूलद्रव्ये ही अदृश्य, अविभाज्य व अविनाशी अशा परमाणूंची (atoms) बनली आहेत,' हा डाल्टनचा मुख्य सिद्धांत होय. अणूपर्यंत विभाग कोणत्याही द्रव्याचा

(मूल अथवा संयुक्त) होऊं शकतो. परंतु परमाणु हे मात्र मूलद्रव्यांचेच असू शकतात. निरनिराळ्या मूलद्रव्यांच्या परमाणूंचा विशिष्ट प्रमाणांत रासायनिक संयोग झाला म्हणजे त्यांपासून संयुक्त द्रव्याचा एक अणु बनतो. याच्या उलट कोणत्याही संयुक्त द्रव्याच्या अणूंचें पृथक्करण केलें म्हणजे त्यांत असलेल्या मूलद्रव्यांचे परमाणु आपल्याला प्राप्त होतात. उदाहरणार्थ, हायड्रोजनचे दोन परमाणु व ऑक्सिजनचा एक परमाणु यांचा संयोग झाला म्हणजे पाणी या संयुक्त द्रव्याचा एक अणु तयार होतो; आणि ऑक्सिजनचेच दोन परमाणु एकत्र झाले म्हणजे ऑक्सिजनचा अणु तयार होतो. कोणत्याही संयुक्त द्रव्याचा सूक्ष्मतम विभाग म्हणजे अणु होय व कोणत्याही मूलद्रव्याचा सूक्ष्मतम विभाग म्हणजे परमाणु होय; अर्थात् परमाणु हे कोणत्याही मूलद्रव्याचे अगदी अखेरचे अविभाज्य असे घटक आहेत, त्यांच्यापेक्षा अधिक सूक्ष्म असा विभाग कोणत्याही द्रव्याचा होणें शक्य नाही, ही गोष्ट डाल्टनच्या वेळेपासून सर्वमान्य होऊन बसली होती.

परंतु या 'सर्वमान्य' सिद्धांताला विसाव्या शतकाच्या आरंभापासून मोठाच धक्का बसला असून परमाणूंचेही पृथक्करण शास्त्रज्ञांनी, मुख्यतः विजेच्या साहाय्याने, केलें आहे. प्रत्येक परमाणु, मग तो कोणत्याही मूलद्रव्याचा असो, अनेक ऋणविद्युत्कण (electron) व धनविद्युत्कण (proton) यांचा बनलेला असतो. परमाणूच्या मध्यभागी अनेक धनविद्युत्कण एकत्रित झालेले असतात व त्यांच्याशी संलग्न झालेले कांही ऋणविद्युत्कणही असतात. धनविद्युत्कण व ऋणविद्युत्कण मिळून बनलेल्या या मध्यभागास केंद्र (nucleus) म्हणतात. या केंद्राभोवती विशिष्ट कक्षेमध्ये फिरणारे अनेक ऋणविद्युत्कण असतात आणि या सर्वांचा मिळून एक परमाणु बनलेला असतो. तेव्हा हे कल्पनातीत सूक्ष्म असे परमाणु म्हणजे एकेक सूर्यमालाच असून त्याच्यामध्ये अनेक गुंतागुंतीच्या घडामोडी चालू असतात असें या शास्त्रज्ञांच्या शोधामुळे उघडकीस आलें आहे. परमाणूंच्या रचनेतली मोठी अद्भुत गोष्ट ही की प्रत्येक परमाणूमधील ऋणविद्युत्कण व धनविद्युत्कण यांची संख्या नेहमी सारखी असते; मग तो परमाणु कोणत्याही मूलद्रव्याचा असो. उदाहरणार्थ, सोने या मूल-

द्रव्याच्या परमाणूमधील धनविद्युत्कणांची संख्या १९७ आहे व ह्यांच्याशी संलग्न होऊन केंद्रामध्ये राहणारे ऋणविद्युत्कण ११८ आहेत. या केंद्राभोवती फिरणारे सुटे ऋणविद्युत्कण ७९ आहेत. अर्थात् ऋणविद्युत्कणांची संख्या $११८ + ७९ = १९७$ म्हणजे धनविद्युत्कणांइतकी झाली. परमाणूमधील ही दोन्ही प्रकारच्या कणांची संख्या सारखी असल्यामुळे त्यांच्यामधील शक्ति तुल्यबल होऊन त्या एकमेकांना शांत करतात व त्यामुळे परमाणु समस्थितीत राहतो.

आपलें हें सर्व विवेचन किती सूक्ष्म द्रव्याविषयी चाललेलें आहे याची कल्पनाही करता येणें शक्य नाही. अणु (molecule) हाच अगोदर अत्यंत शक्तिमान अशा सूक्ष्मदर्शक यंत्राला अदृश्य असतो. ह्या अणूचा व्यास $२५००० \frac{१}{१००००}$ पासून ते $५०००० \frac{१}{१००००}$ इंचापर्यंत असतो. याच्या निम्मा किंवा एकचतुर्थांश इतका तरी व्यास परमाणूचा असणार आणि ऋण-धन-विद्युत्कण हे त्याच्याहीपेक्षा किती तरी सूक्ष्म असणार ! परंतु अशा अकल्पनीय सूक्ष्म वस्तूंनाही शास्त्रज्ञ लोक प्रयोगरूपी साक्षीच्या पिंजऱ्यांत बसवून त्यांच्याकडून त्यांचीं सर्व गुह्ये काढून घेत आहेत ही केवढी अजब गोष्ट आहे !

शास्त्रज्ञांना प्रयोगांतीं असें दिसून येऊं लागलें आहे कीं परमाणूंच्या अंतरंगांतील ऋण-धन-विद्युत्कण हे विजेने भारलेले द्रव्याचे कण नसून प्रत्यक्ष विद्युत्स्वरूपीच आहेत. आणि विद्युत् ही शक्ति असल्यामुळे परमाणूंचे अंतर्गत घटक हे शक्तिरूपच आहेत असें दिसून आलें आहे. शास्त्रज्ञ लोक आजपर्यंत जडद्रव्य व शक्ति या दोन गोष्टी परस्परांपासून अत्यंत भिन्न आहेत असें मानीत आले होते. परंतु त्यांचें हें मानणें आतां भ्रमात्मक ठरलें असून जडद्रव्य व शक्ति हीं एकच आहेत असा सिद्धांत प्रचलित झाला आहे. ही शक्ति परमाणूंमध्ये विद्युत्कणांच्या रूपाने साठविलेली असते व ती परमाणूमधील विद्युत्साम्यामुळे सुप्तावस्थेत असते. अर्धा शेर वजनाचें कोणतेंही द्रव्य जर घेतलें तर त्याच्यामध्ये ही परमाणुगत शक्ति इतकी प्रचंड असते कीं ३५,०००,००० खंडींच्या इतकें वजन शंभर मैल वर चढवून नेण्याचें काम करण्यास ती सहज समर्थ होईल ! ही

शक्ति मोकळी व कार्यकर्ती नसून जडस्वरूपी आहे हे आपले मोठे भाग्यच होय ! नाही तर या जगावर प्रलयकाळच ओढवला असता !

— २ —

आपल्या डोळ्यांना दिसणारा प्रकाश ज्या किरणांमुळे उत्पन्न होतो ते किरण म्हणजे सर्वव्यापी व असंवेद्य अशा ईथर नामक पदार्थांमधून जाणाऱ्या लहरी होत. ह्या लहरी कोणत्याही अटकाव करणाऱ्या पदार्थावर जाऊन आदळल्या म्हणजे तेथून परत फिरतात व त्या आपल्या डोळ्यापर्यंत आल्या म्हणजे आपल्यास तो विवक्षित पदार्थ दिसतो. ईथरमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या एकंदर लहरी असंख्य प्रकारच्या आहेत. त्यांपैकी आपल्या डोळ्यांना दिसणारा प्रकाश ज्यांच्यामुळे उत्पन्न होतो अशा लहरी फारच थोड्या आहेत. आपल्या डोळ्यांना दिसणारा जो प्रकाशपट्टक आहे त्याच्यापेक्षा लहान व त्याच्यापेक्षा ढोबळ अशा दोन्ही बाजूंच्या लहरी आपल्या डोळ्यांवर कांहीच परिणाम करू शकत नाहीत. म्हणजे ते किरण आपणास अदृश्य असतात. रांटगेन नांवाच्या जर्मन शास्त्रज्ञाने शोधून काढलेले 'क्ष' किरण हे अशा अदृश्य किरणांपैकीच होत. या 'क्ष' किरणांच्या लहरी अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळे त्यांचा परिणाम आपल्या डोळ्यांवर होऊ शकत नाही तरी फोटोग्राफीच्या प्लेटवर त्यांचा परिणाम होऊन फोटो निघतो. 'क्ष' किरणांच्या लहरी अत्यंत सूक्ष्म असल्याकारणाने साधारण प्रकाशाच्या लहरी जेथून परावृत्त होतात अशा बऱ्याच घन पदार्थांतून 'क्ष' किरण आरपार जाऊ शकतात. जितका पदार्थ अधिक घन तितका त्या पदार्थांतून 'क्ष' किरण जाण्याला अडथळा होतो. आपल्या शरीराच्या संबधाने म्हटलें तर हाडापेक्षा मांसांतून हे किरण जास्त जाऊ शकत असल्यामुळे शरीराच्या आंतील मांस आणि हाडे यांची स्थिति पृथक्पणे दर्शविणारा फोटोग्राफ या किरणांमुळे निघू शकतो. बंदुकीची गोळी शिशाची असल्यामुळे आणि शिसें, सोने इत्यादि धातूंमधून हे किरण बहुधा मुळीच जात नसल्यामुळे त्या गोळीचा तेवढा भाग फोटोमध्ये अगदी काळा राहतो. शरीरांत घुसलेल्या बंदुकीच्या गोळीचें नक्की स्थान 'क्ष' किरणांनी काढलेल्या फोटोच्या योगाने आपल्याला आतां सहज निश्चित करतां येतें ! अशाच रीतीने अंतर्गत विकृतींचे

निदान करण्यासाठी 'क्ष' किरणांचा उपयोग सध्या मोठ्या प्रमाणावर केला जातो हे सुप्रसिद्धच आहे.

ईथरच्या अत्यंत सूक्ष्म लहरींचा, म्हणजे 'क्ष' किरणांचा, उपयोग ज्याप्रमाणे शरीरांतील अदृश्य भाग दृश्य करण्याकडे करून घेण्यांत येतो त्याप्रमाणे ईथरमधील अत्यंत मोठ्या लहरींचा उपयोग दूर अंतरावरचें बोलणें श्रवणगोचर करण्याकडे सध्या केला जातो. बिनतारी तारायंत्र किंवा रेडियो यांच्यामध्ये विजेच्या योगाने ईथरमध्ये एका ठिकाणीं विशिष्ट लांबीच्या लहरी उत्पन्न करण्याची योजना करून दुसरीकडे त्याच लहरींचा आंदोलनें स्वीकारण्याची व्यवस्था केलेली असते. अशाच लहरींचा उपयोग करून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं फोटो पाठविण्याची व दूर-देशस्थ देखावे प्रत्यक्ष दाखविण्याची योजना करतां यावी यासाठीं शास्त्रज्ञांची खटपट चालू आहे. त्यांच्या खटपटीस लवकरच यश येईल अशी आशा वाटत आहे. तसें झालें म्हणजे कोणाही माणसाला घरवसल्या हजारो कोसांवर असलेल्या आपल्या प्रियजनांचें दर्शन घेतां येईल व त्यांच्याशीं बोलणें चालणें करतां येईल.

— ३ —

असाच अजब चमत्कार किरणोत्सर्जक (radioactive) पदार्थां-संबंधींचा आहे. यांचा शोध प्रथम १८९६ सालीं बेकेरेल या फ्रेंच शास्त्रज्ञाने लाविला. पुढें १८९८ सालीं पोलंडांत जन्मलेल्या व एका फ्रेंच शास्त्रज्ञाशीं लग्न केलेल्या क्युरी नामक विदुषीने 'रेडियम' नांवाच्या अतिविख्यात किरणोत्सर्जक पदार्थाचा शोध लाविला. रेडियम व इतर तत्सम पदार्थांचा अलौकिक गुण हा आहे, कीं ते आपोआप, सदोदित, अविश्रांतपणें किरण व शक्ति बाहेर फेकीत असतात. ह्यांच्यापासून तीन प्रकारचे अदृश्य किरण बाहेर पडत असतात. त्यांना 'अ' कण (α -particles), 'ब' कण (β -particles) व 'क' किरण (γ -rays) अशा संज्ञा दिलेल्या आहेत. त्यांपैकी 'अ' किरण म्हणजे खरोखरी त्या पदार्थांचें विघटन होऊन त्यांतून बाहेर पडणारे 'हेलियम' नांवाच्या मूलद्रव्याचे परमाणु व 'ब' किरण म्हणजे अशाच रीतीने बाहेर पडणारे ऋणविद्युत्कण होत. अशा रीतीने

रोडियमचें आपोआप एकसारखें विघटन होत असून त्यांतून अत्यंत सूक्ष्म कण एकसारखे बाहेर पडत असतात हा केवढा मोठा चमत्कार आहे ! तिसरे ' क ' किरण मात्र आपल्या डोळ्यांस दिसणाऱ्या प्रकाशकिरणां-सारखे लहरीरूप असतात. परंतु त्यांच्या लहरी फारच सूक्ष्म, ' क्ष ' किरणां-पेक्षांही सूक्ष्म, असल्यामुळे त्यांचा आपल्या दृष्टीवर कांही परिणाम होऊं शकत नाही.

रोडियमच्या होणाऱ्या विघटनामुळे त्याच्यापासून उष्णता बाहेर फेकली जाते. रोडियमच्या या सर्व गुणधर्मांचा उपयोग शरीराचे कांही रोग बरे करण्याकडे सध्या केला जातो.

— ४ —

‘ सापेक्षता ’ (Relativity) नांवाचा एक फारच महत्त्वाचा व गहन सिद्धांत आइन्स्टाइन नांवाच्या एका जर्मन शास्त्रज्ञाने स्थापित केला असून त्याचा आज सगळीकडे बोलबाला होत आहे. पदार्थांची लांबी, रुंदी, वगैरे सर्व परिमाणें स्वतःसिद्ध नसून तीं पाहणाऱ्याच्या गतिभिन्नतेवर अवलंबून आहेत असें एक तत्त्व या सिद्धांतांत प्रतिपादन केलेलें आहे. या सिद्धांतामुळे शास्त्र हें तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतांत शिरत असून तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकांमध्ये त्यामुळे फारच खळबळ उडाली आहे.

पदार्थविज्ञान व रसायन या दोन शास्त्रांमध्ये अलीकडे ज्या प्रचंड घडामोडी चाललेल्या आहेत त्यांपैकी अल्हाउद्दिनाच्या जादूच्या कंदिला-प्रमाणें अद्भुत अशा दोन चार गोष्टींचें ओझरतें दिग्दर्शन येथवर केलें. या शास्त्रांचें स्वरूप किती हृदयंगम व उद्बोधक आहे हें दाखविणें हाच या विवरणाचा प्रधान हेतु असल्यामुळे कोणत्याही सिद्धांताचें सोपपत्तिक व शास्त्रीय पद्धतीने रेखाव वर्णन करण्याचा येथे प्रयत्नच केलेला नाही. तसें करणें हें या शास्त्रांतील तज्ज्ञांचें काम आहे. व तज्ज्ञ लोकांनी विशिष्ट विषयांवर लिहिलेली पुस्तकें प्रसिद्ध करणें हें या मालेचेंही कर्तव्य आहे. तें कर्तव्य यथाशक्ति बजाविण्यांत तिच्याकडून अर्थातच कसूर होणार नाही. सध्या जडसृष्टीचा प्रांत सोडून आपण याहूनही अद्भुत अशा जीव-सृष्टीकडे वळूं.

प्रकरण नववें.

शास्त्रांची रूपरेषा : जीवविज्ञान.

१ स्वरूपवर्णन व शाखाविस्तार.

जीवशास्त्र या शब्दाचा इंग्रजी प्रतिशब्द जो बायॉलजी (Biology) तो bios (life, जीव), आणि logos (discourse, प्रबंध) या दोन ग्रीक भाषेतील शब्दांपासून बनविण्यांत आलेला आहे. वस्तुतः हा शब्द किंवा या शब्दाच्या योगाने व्यक्त होणारी कल्पना फारशी जुनी नाही. सर्व सजीव वस्तूंचे जीवनव्यापार साधारणपणें सारखेच असून त्यांचा रचनेचा व जीवनक्रमाचा एकत्र विचार करतां येण्याजोगा आहे ही कल्पना 'जीव-शास्त्र' असें एकच व्यापक नांव या ज्ञानशाखेला देण्याच्या बुडार्शी आहे. 'जीवशास्त्र' उर्फ 'बायॉलजी' ही संज्ञा १८०२ सालीं लामार्क या फ्रेंच शास्त्रज्ञाने व ट्रॅव्हिरेनस या जर्मन शास्त्रज्ञाने आपापल्या पुस्तकांमधून प्रथम उपयोगांत आणिली. त्याच्या पूर्वी जीवमृष्टीविषयीं विचार करणाऱ्या या ज्ञानशाखेस Natural history (निसर्गतिहास) असें म्हणत असत; आणि याचे वनस्पतिशास्त्र व प्राणिशास्त्र असे परस्परांपासून विभिन्न दोन भाग आहेत असें मानीत असत. परंतु सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा शोध लागून शास्त्रज्ञांनी सर्व सजीव वस्तूंचें सूक्ष्म अवलोकन करण्यास जसजशी सुरवात केली, तसतशी सर्व जीवांमधील समानता व मूलभूत एकता त्यांच्या प्रत्ययास येत चालली. खुद्द मनुष्य देखील इतर जीवसृष्टीसारखाच असून इतर प्राण्यांच्या जीवनास जे नियम लागू आहेत तेच सर्वसाधारणपणें मनुष्याच्या जीवनालाही लागू आहेत ही गोष्ट देखील शास्त्रज्ञांच्या दृष्टोत्पत्तीस आली. अर्थात् मनुष्यासकट सर्व जीवांचा विचार करणारें शास्त्र हें एकच, ही कल्पना दृढ होत गेली व ही एकत्वाची कल्पना उत्तम रीतीने व्यक्त करणारी 'बायॉलजी' ही संज्ञा शास्त्रज्ञांनी निर्माण केली.

अशा रीतीने, क्षुद्रांत क्षुद्र अशा जंतूपासून तों मनुष्यापर्यंतच्या सर्व जीवांची एकरूपता दर्शविणारा बायॉलजी हा शब्द प्रचारांत आला खरा. परंतु त्याबरोबरच या सर्व जीवांविषयींचें ज्ञान इतकें प्रचंड प्रमाणांत वाढूं

लागलें कीं त्यांतला एकेक भागच शास्त्र म्हणून गणला जाण्याच्या योग्य-तेचा बनुं लागला. अशी वाढ होत होत सध्या जीवशास्त्र म्हणजे कोणाही एका व्यक्तीच्या आवाक्याबाहेरचें अवाढव्य प्रकरण होऊन बसलें आहे.

या शास्त्राच्या अपरंपार वाढीची किंचित्शी कल्पना येण्याकरितां एकच गोष्ट सांगितली असतां पुरे होईल. अरिस्टाटलचा शिष्य थिओफ्रॅस्टस (इ. स. पू. ३००) याने वनस्पतिशास्त्रावर जो ग्रंथ लिहिला आहे त्यांत ५०० निरनिराळ्या वनस्पतींचें त्याने वर्णन केलें आहे. इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकांतील अभ्यासकांना २००० वनस्पतींची माहिती होती. पुढें सतराव्या शतकांत हीच संख्या १०,००० पर्यंत गेली. सध्याच्या काळीं विसाव्या शतकांत शास्त्रज्ञांना माहीत असलेल्या व त्यांनी वर्गीकरण केलेल्या वनस्पतिजातींची संख्या चार लक्षांच्यावर गेली आहे! ही वनस्पतींच्या जातींची संख्या. प्राण्यांच्या जातींची संख्या याहीपेक्षा अधिक म्हणजे ५९७,००० इतकी झालेली आहे! आणि ही संख्या येथेच पुरी होणारी नसून प्रत्यहीं नवीन उपलब्ध होणाऱ्या जातींची यांत भर पडत आहे ती वेगळीच.

या अतिविस्तृत वनस्पतिसृष्टीचें व प्राणिसृष्टीचें अवलोकन करून जीवशास्त्र हें निरनिराळ्या दृष्टींनी तिजविषयीं विचार करतें. प्राण्यांविषयीं किंवा वनस्पतींविषयीं विचार म्हणजे त्यांच्या शरीराविषयीं विचार येवढाच त्याचा अर्थ होय. शरीरामध्ये जीव किंवा आत्मा म्हणून जो कांही असतो तो या शास्त्राच्या विचारक्षेत्रांत येत नाही. कारण तो साध्या इंद्रियांस तर काय परंतु अत्यंत शक्तिमान् अशा सूक्ष्मदर्शक यंत्रासही अगम्य असल्या-मुळें अवलोकनाचा विषय होऊं शकत नाही. त्या जीवतत्त्वाच्या अस्तित्वा-मुळें प्राण्याच्या शरीराचे जे व्यापार चालतात ते मात्र आपणांस पाहतां व तपासतां येतात. अर्थात् ते शास्त्राचा विषय होऊं शकतात. शास्त्र हें इंद्रियांच्या अनुभवाने मिळणाऱ्या ज्ञानावरच रचलेलें असतें हें आपण मागें पाहिलेंच आहे.

१. शरीररचनाशास्त्र. तेव्हा अखिल जीवसृष्टीच्या शरीराचा व शरीराच्या द्वारे जीवाचे जे व्यापार चाललेले असतात त्यांचा हें शास्त्र विचार करतें. त्यामध्ये शरीराच्या रचनेचा विचार प्रथम येतो. शरीर हें अंतर्बाह्य

कशा रीतीने बनलेलें आहे याचें पूर्ण व सूक्ष्म अवलोकन करून त्याचें सांगोपांग विवरण करणें हें 'शरीररचनाशास्त्रा' चें काम होय. हें शरीररचनेचें अवलोकन तीन तऱ्हांनी होऊं शकतें. शरीरांतील अवयवांच्या बाह्य ठेवणीचें, आकाराचें, व रंगरूपाचें अवलोकन करणें हा एक प्रकार झाला (Morphology). शरीराच्या अंतर्भागांची रचना कशी बनली आहे हें चीरफाड करून प्रत्यक्ष पाहाणें हा दुसरा प्रकार झाला यास इंग्रजीत अँनॅटमी असें म्हणतात. परंतु याच्याही पलीकडे जाऊन शरीराचे घटक (tissues) कोणकोणचे आहेत ते पाहून त्या घटकांचें पृथक्करणात्मक सूक्ष्म अवलोकन करणें हाही एक प्रकार संभवतो. यास इंग्रजीत हिस्टॉलजी असें म्हणतात. ' केवळ चिमटा व चाकू याच्या योगाने केलेलें अवलोकन ती अँनॅटमी व सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा उपयोग करून केलेलें अवलोकन ती हिस्टॉलजी, ' असें म्हटलें आहे.

२. शरीरव्यापारशास्त्र. ' रचनाशास्त्र ' हें निश्चल अवस्थेंतील शरीराच्या रचनेचें विवरण करतें. परंतु येवढ्यानेच कार्यभाग होत नाही. शरीर कसें आहे, या प्रश्नापेक्षा, शरीर चालतें कसें हा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा आहे. कोणत्याही प्राण्याचें शरीर उत्पत्तीपासून थेट मरणापर्यंत अगदी निष्क्रिय असें कधीही असत नाही. तेव्हा शरीरांतील अनेकविध क्रिया कशा चालतात, शरीरामध्ये चेतना आणि शक्ति ही कशा रीतीने उत्पन्न होते व तिचा व्यय कसा होतो याचें अवलोकन करणें हें जीवशास्त्राचें मुख्य कर्तव्य ठरतें. हें कर्तव्य जीवशास्त्राच्या ज्या शाखेकडून बजाविलें जातें तिला ' शरीरव्यापारशास्त्र ' (Physiology) असें नांव देणें योग्य होईल. आमच्या इकडील कांही लेखकांनी ' इंद्रियविज्ञान ' ' शरीरगुणधर्मशास्त्र ' अशी नांवे घाला दिलेली आढळतात.

कोणत्याही प्राण्याचें किंवा वनस्पतीचें शरीर हें अत्यंत अद्भुत घटनांचें व आश्चर्यकारक योजनांचें निधान असतें. उदात्तपणांत, मनोरंजकतेंत व बोधप्रदतेंत कोणाही पट्टीच्या कादंबरीकाराला लाजवील अशी ही विधात्याने लिहिलेली अलौकिक कादंबरी आहे. कोणीही मनुष्य असो जीवाच्या शरीरव्यापाराची कहाणी वाचून त्याचें मन थक्क झालेंच पाहिजे.

जगतामध्ये प्रत्येक जीवाची सर्व धडपड दोन हेतूसाठी चालू असलेली आपल्यास दिसून येते : एक आत्मरक्षण व दुसरा प्रजोत्पादन. या दोन प्रवृत्ति सर्व जीवांस सामान्य असून त्यांपैकी कोणती तरी एक जीवांच्या सर्व व्यापारांच्या बुडाशी असलेली आपणांस आढळते. आत्मरक्षणामध्ये अर्थात् अन्नसंपादन, सुखसंवर्धन, बाह्य उपद्रवांपासून देहाचे संरक्षण व शरीराचे पोषण या गोष्टींचा समावेश होतो. 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति', 'आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि' इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचनांमध्ये याच सर्वकष व अत्यंत प्रबळ अशा आत्मरक्षणाच्या प्रवृत्तीचा उल्लेख केलेला आहे. आत्मरक्षणाच्या या व्यापाराचे शरीररचनेच्या दृष्टीने दोन विभाग करण्यांत येतात. शरीरपोषणार्थ जीवाच्या शरीराच्या आंत जे व्यापार चाललेले असतात त्यांचा समावेश पहिल्या विभागांत होतो. अन्नाचे ग्रहण करून चैतन्यशक्तीची भरती करण्याचा जो बडा कारखाना प्रत्येक जीवाच्या शरीरांत चाललेला असतो त्याचे विवरण येथे करण्यांत येते. जीवाच्या पोषणव्यापारांत श्वसनक्रिया, पचनक्रिया व अन्नाचे चैतन्यमय द्रव्यांत रूपांतर करण्याची क्रिया या मुख्यत्वेकरून येतात. व त्यांचे सोपपत्तिक विवेचन या 'सात्मीकरण' (metabolism) नामक विभागांतच केले जाते.

अन्नसंपादन, देहाचे संरक्षण व सुखसंवर्धन या गोष्टी करण्यासाठी प्राण्यांची इंद्रिये नेहमी व्यावृत्त झालेली असतात. हिरवे गवत दिसले की गाय ते खाण्यासाठी धाव घेते, शेताच्या मालकाने 'हैक' म्हटले किंवा काठी उगारली की ती शेतातून पळ काढते, खरखीत उन्हाच्या वेळी किंवा मुसळधार पाऊस पडत असतांना घराच्या वळचणीखाली येऊन उभी राहते. हे सर्व अन्नसंपादन, देहरक्षण व सुखवर्धन या तीन हेतूंनी चाललेले व्यापार डोळे, कान, नाक, इ० ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारे व हात पाय इ० कर्मेन्द्रियांच्या द्वारे घडून येत असतात. या व्यापारांच्या वर ताबा चालवून योग्य वेळी योग्य ती प्रेरणा करण्याचे काम प्राण्यांच्या मेंदूकडून व ज्ञानतंतूकडून केले जाते. प्रत्येक जीवाला बाहेरच्या परिस्थितीतून कांही संवेदना मिळत असतात. या संवेदनांना योग्य अशा प्रतिक्रियाही शरीराकडून ताबडतोब केल्या जातात. ही संवेदना ग्रहण करणारी व प्रतिक्रिया

करणारीं जी हात, पाय डोळे इ० इंद्रियें व मेंदू, ज्ञानतंतु इ० शरीरघटक, त्यांच्या सर्व व्यापारांचा अभ्यास शरीरव्यापारशास्त्राच्या दुसऱ्या विभागांत केला जातो. याला खरोखर 'इंद्रियविज्ञान' हें नांव दिलें असतां शोभेल.

आत्मरक्षणामध्ये मोडणारे हे दोन पोटविभाग झाले. आत्मरक्षणानंतर सर्व जीवांचा दुसरा एक मोठा व्यापार चालू असतो. तो प्रजोत्पादनाचा होय. या व्यापाराचें वर्णन करणारें जें शास्त्रांग त्यास 'जननेंद्रियविज्ञान' (Sexology) असें म्हणतात.

याप्रमाणें शरीरपोषण (metabolism), बाह्य परिस्थितीशीं मुकाबला (response to stimuli and sensitivity) व प्रजोत्पादन (reproduction) या तीन व्यापारांचें वर्णन करणाऱ्या शरीरव्यापारशास्त्राच्या तीन शाखा होतात. या तीन्ही शाखा मिळून जीवांच्या अदम्य जीवनक्रमाची समग्र माहिती आपणास मिळूं शकते.

३. उत्पत्तिशास्त्र. शरीररचना व शरीरव्यापार या दोन विभागांमध्ये वयांत आलेल्या किंवा पूर्ण वाढलेल्या जीवांविषयीं विचार करण्यांत येतो. जीवांची उत्पत्ति कशी होते व त्यांचा विकास कसा होतो या विषयींचें विवेचन या विभागामध्ये करण्यांत येत नाही. परंतु या प्रश्नांचें महत्त्व तर जीवशास्त्रांत अतोनात आहे. कारण जीवांची उत्पत्ति कशी झाली व त्यांचा विकास कसा होत गेला हें पाहिल्यानेच त्यांच्या सध्याच्या स्थितीविषयीं पूर्ण ज्ञान आपणास होऊं शकतें. जीवांच्या उत्पत्तिविकासाचा दोन तऱ्हांनी विचार करितां येतो. व्यक्तिशः जीवांची उत्पत्ति कशी होते व त्यांचा विकास कसा होतो हें पाहणें ही एक तऱ्हा. म्हणजे गर्भधारण झाल्यापासून जीवाची वाढ कशी होते, निरनिराळे अवयव व शरीरघटक हे केव्हा व कसे उत्पन्न होतात, कांही एका मर्यादेपर्यंत जीवाची वाढ झाली म्हणजे तो गर्भावस्थेतून बाहेर कसा येतो, बाहेर आल्यावर पूर्ण वाढ होईपर्यंत तो कोणकोणत्या अवस्थांतून जातो, इ० प्रश्नांचें विवरण या शाखेमध्ये केलें जातें. या शास्त्रशाखेस 'पिंडवृद्धिशास्त्र' (Embryology) असें म्हणतात.

परंतु व्यक्तिशः जीवांचा उत्पत्तिविकास पाहण्यापलीकडे शास्त्रज्ञांची शोधकबुद्धि कधींच गेली असून जीवांच्या जातींची उत्पत्ति व त्यांचा विकास

कसा झाला हें पाहण्यासाठी त्यांनी अतोनात प्रयत्न केला आहे. कोट्य-वधि वर्षांपूर्वी पृथ्वीवर आद्य जीवांची उत्पत्ति कशी झाली, नंतर हळू-हळू त्या जीवांच्या स्वरूपांत विकास कसकसा होत गेला, प्रथम एक-पेशीय प्राणी, नंतर अनेकपेशीय क्षुद्र प्राणी, नंतर मासे, नंतर सरपटणारे प्राणी, अशा क्रमाने सुधारणा होत होत सरतेशेवटीं सस्तन प्राणी व अखेरीस मनुष्य अशा क्रमाने उत्पत्ति कशी होत गेली, निरनिराळ्या प्राण्यांच्या शरीररचनेचा व अवयवांचा विकास पूर्वीच्या प्राणिजातींपासून कसकसा होत आला इत्यादि सर्व विषय पुरातनजीवशास्त्रामध्ये (Palaeontology) पूर्णपणे अभ्यासिले जातात. या शास्त्राचा किंचित्सा परिचय मार्गे भूस्तरशास्त्राच्या विवेचनांत करून दिलाच आहे.

जीवांच्या उद्भवाचा व विकासाचा हा प्रश्न इतका गहन आहे कीं अनेक धुरंधर शास्त्रज्ञांचें सर्व मतिवैभव तो सोडविण्याच्या कामीं खर्ची पडलें आहे. प्राणिजातींचा विकास होतो कीं नाही व होत असल्यास कां व कसा होतो हें पाहण्यासाठींच डार्विनसारख्या अलौकिक प्रतिभाशाली पुरुषाने आपलें आयुष्य खर्ची घातलें. त्यानंतर आनुवंशिक संस्कार संतती-मध्ये कितपत, कसे व कोणच्या नियमांनी उतरतात यासंबंधाचेंही बरेंच संशोधन शास्त्रज्ञांनी केलें असून त्याविषयींचें 'जननशास्त्र' (Genetics) नांवाचें एक नवेंच शास्त्र अलीकडे निर्माण झालें आहे. या शास्त्रांतील तत्वांचा उपयोग पिंडवृद्धिशास्त्रांत पुष्कळच होत असून विशिष्ट गुणयुक्त प्राणी किंवा वनस्पति कसे निर्माण करावे याविषयीची विद्या अलीकडे शास्त्रीय पायावर चांगलीच प्रस्थापित झाली आहे.

४. वर्गीकरण. सर्व जीवांविषयी व्यापक व सामान्य विवरण येणेंप्रमाणें झाल्यावर त्यांचें वर्गीकरण करून निरनिराळ्या वर्गांचें पृथक् विवेचन करण्यास साहजिकच सुरवात होते. हें वर्गीकरण विशेषतः जीवांच्या शरीररचनेतील भेदांस अनुसरून केलें जातें. जीवांचे प्रथम सर्वांत ढोबळ व फार महत्त्वाचे फरक असलेले असे विभाग करण्यांत येतात. नंतर त्या विभागांचे विभाग, त्यांचे पुनः विभाग, असें करीत करीत सरतेशेवटीं जातीपर्यंत येऊन शास्त्रज्ञ थांबतात. जातीच्या पुढें मग व्यक्तींचीच पायरी येते. मनुष्य, घोडा, इत्यादि उदाहरणें हीं जातीतींच होत. जातीच्या पुढें चढत्या भांजणीने गण

(genus), अनेक गणांचे कुल (family), अनेक कुलांची शाखा (order), अनेक शाखांचा वर्ग (order) व अनेक वर्गांचा संघ (phylum) असे अधिकाधिक दोबळ विभाग केले जातात.

एकेकाळी वर्गीकरणास शास्त्रज्ञ लोक फार महत्त्व देत असत. सध्या तितके देत नाहीत. पूर्वीच्या शास्त्रज्ञांनी केलेली कित्येक वर्गीकरणे चुकीची ठरली आहेत. सध्या शास्त्रज्ञांनी विकासतत्त्वास अनुसरून सर्व प्राणिजातींचा व वनस्पतिजातींचा क्रम लाविला आहे.

वर्गीकरणाच्या दृष्टीने पाहू लागले म्हणजे प्रथमारंभीच दिसून येणारे जीवसृष्टीचे दोन भेद प्राणी व वनस्पति हे होत. हे भेद इतके ठळक आहेत की ते मनुष्याच्या कधी लक्षांत आले नसतील असा कालच संभवत नाही. अर्थात् प्राचीन काळापासूनच या दोहोंविषयी मनुष्याने पृथक्पणे विचार करण्यास सुरवात केली. या पृथक् रीतीने केलेल्या विचारांचे फळ म्हणजेच 'प्राणिशास्त्र' (Zoology) व 'वनस्पतिशास्त्र' (Botany) ही शास्त्रे होत. हीं पृथक् शास्त्रे अधिक प्राचीन असून ह्या दोहोंस समान व आधारभूत असें जे जीवशास्त्र तेंच उलट अर्वाचीन काळी निर्माण झालेले आहे.

प्राणिनृष्टींमध्ये पक्षी, मासे, किडे वगैरे जे निरनिराळे ठळक वर्ग आहेत त्यांचे संपूर्ण विवेचन करणारी अशीं उपशास्त्रेही अनेक निर्माण झाली आहेत. उदाहरणार्थ, कीटकशास्त्र (Entomology), पक्षिशास्त्र (Ornithology) इत्यादि. या उपशास्त्रांमध्ये अर्थात् त्या त्या वर्गांची शरीररचना, शरीरव्यापार व उत्पत्तिविकास या तीन्ही बाबींचा समावेश होतो हे सांगावयास नकोच.

शिवाय विशिष्ट प्राणिजातींचा किंवा वर्गांचा विचार करावयाचा असला म्हणजे त्याच्या अंतर्गत स्वरूपाबरोबरच बाह्य परिस्थितीचाही विचार साहजिक रीतीने केला जातो. विशिष्ट जातीचा प्राणी कोणत्या परिस्थितीत कसा वागतो, त्याचे शत्रु मित्र कोण असतात, त्यांच्याशी त्याची वर्तणूक कशी असते, मादीशी, पिलांशी त्याचे संबंध कसे असतात, वगैरे गोष्टींचे अनुभवसिद्ध वर्णन करणे हे त्या प्राणिजातीविषयी लिहितांना क्रमप्राप्तच असते. त्याशिवाय त्या प्राणिजातीच्या जीवनाचा वृत्तांत पूर्ण होत नाही.

तेव्हा परिस्थितीचा प्राण्यांवर (किंवा वनस्पतींवर) परिणाम व तदनुरूप प्राण्यांचा वर्तनक्रम हा जीवशास्त्राचा एक महत्त्वाचा भाग होय. यास मराठीत ' वर्तनशास्त्र ' (Ecology) म्हणार्हे.

वैद्यकशास्त्र हें देखील जीवशास्त्राच्या कांही बाहेर नाही. वैद्यकास आधारभूत असलेली मानवशरीरविषयक सर्व शास्त्रे जीवशास्त्रांतच अंतर्भूत होतात हें मागें सांगितलेंच आहे. ' औषधविज्ञान ' हें वनस्पतिशास्त्रांत मोडतें. येऊन जाऊन रोगनिदान व उपचार या दोन विद्या काय त्या खास वैद्यकाच्या अशा शिल्लक राहिल्या. त्याही जीवशास्त्रांतील सिद्धांतां-वर व शोधांवरच सर्वस्वी आधारलेल्या आहेत.

२ इतिहास.

जीवशास्त्रांतील पुष्कळसे शोध आजपर्यंत मोठमोठ्या वैद्यांनीच लावले आहेत यावरूनही वैद्यक हें जीवशास्त्रांतच अंतर्भूत होतें असें सिद्ध होतें. युरोपामधील वैद्यकाचें ज्ञान काय किंवा जीवशास्त्राचें ज्ञान काय गॅलेननंतर सुमारे तेराशें वर्षे थबकूनच राहिलें होतें. चौदाव्या पंधराव्या शतकांत जी महान विचारक्रांति सर्व युरोपभर झाली त्यामुळे भौतिकशास्त्रांच्या अभ्यासास मोठी चालना मिळाली हें मागें अनेकवार सांगितलेंच. या प्रचंड विचारजागृतीच्या काळीं ज्योतिष, पदार्थविज्ञान वगैरे शास्त्रे उदयास आलीं त्याप्रमाणेंच प्राणी व वनस्पति यांच्या पायाशुद्ध अभ्यासासही चालना मिळाली. सोळाव्या शतकांत प्रत्यक्ष वनस्पतींचें व प्राण्यांचें अवलोकन करून त्यांच्या रचनेचीं वर्णनें लिहून ठेवणारे असे अभ्यासक पुष्कळच होऊन गेले.

पूर्वाचार्यांनी सांगितलेल्या गोष्टींवरच विसंबून न राहतां स्वतः अवलोकन करून सत्य काय आहे तें शोधून काढण्याची प्रवृत्ति याच वेळे पासून उत्पन्न झाली. आणि त्यामुळेच शास्त्राची प्रगति झपाट्याने होऊं लागली. फ्रान्समधील शारीरशास्त्रज्ञ अँड्र्यू व्हेसालियस (१५१४-६४) हा अशा प्रायोगिक पद्धतीच्या कट्ट्या पुरस्कर्त्यांपैकी एक होता. तो स्वतः शवच्छेदन करून शरीररचनाशास्त्राचें ज्ञान विद्यार्थ्यांना करून देत असे व गॅलेनच्या प्रतिपादनाविरुद्ध जर कांही गोष्टी प्रत्यक्ष अवलो-

कनाअंतीं आढळल्या तर गॅलेनचें म्हणणें चुकीचेंच ठरवलें पाहिजे असें प्रतिपादीत असे. त्याने शरीररचनेवर एक पद्धतशीर ग्रंथ लिहिला आहे.

परंतु जीवशास्त्राची खरी वाढ पुढें सतराव्या शतकांत झाली. ख्रिस्ती पुरोहितांच्या विरोधास न जुमानतां शक्छेदनाचें काम शास्त्रज्ञांनी जोरांत चालू ठेवलेंच होतें. त्यामुळें शरीररचनेसंबंधीं अधिकाधिक शोध लागत होतेच. परंतु याशिवाय जीवमान शरीराच्या व्यापारांकडेही शास्त्रज्ञांचें विशेष लक्ष लागूं लागलें ही फार महत्त्वाची गोष्ट होय. रुधिराभिसरणाचा शोध लावणारा विल्यम हार्वे (१५७८-१६५७) हा तत्कालीन शास्त्रज्ञांमध्ये सर्वांत अधिक विख्यात होय. हा सुप्रसिद्ध वैद्य असून इंग्लंडच्या पहिल्या चार्लस राजाच्या पदरीं होता. त्याच्या काळापूर्वी रुधिराभिसरणासंबंधीं शास्त्रज्ञांच्या कल्पना बऱ्याच अस्पष्ट व चुकीच्या होत्या. हृदयापासून धमन्यांच्या द्वारे रक्त निघून सर्व शरीरभर पसरतें ही गोष्ट कोणासच चांगली कळलेली नव्हती. हार्वेने जिवंत मनुष्याच्या धमन्यांवर व शिरांवर प्रयोग करून व अनेक वर्षे विचार करून बहुतेक गोष्टी निश्चित केल्या. हृदय हें रक्ताचें अभिसरण शरीरभर घडवून आणणारें इंद्रिय असून त्याच्यामध्ये चार दालनें किंवा कोठ्या आहेत. त्यांपैकी उजवीकडच्या वरच्या कोठीमध्ये शिरा (अशुद्धरक्तवाहिन्या) ह्या शरीरांतील सर्व अशुद्ध रक्त वाहून आणतात. वरच्या कोठीतून तें अशुद्ध रक्त उजवीकडच्याच खालच्या कोठीमध्ये जातें. तेथून तें सर्व एका मोठ्या धमनीच्या द्वारे शुद्ध होण्याकरितां फुफ्फुसांत पाठविलें जातें. तेथून शुद्ध होऊन तें रक्त डावीकडच्या वरच्या कोठींत परत येतें व वरच्या कोठीतून तें डावीकडच्या खालच्या कोठींत जमा होतें. तेथून एका मोठ्या धमनीच्या द्वारे तें रक्त हृदयातून निघतें. त्या धमनीला प्रथम वर जाणारा व खाली जाणारा असे दोन फाटे फुटतात. पुढें त्या फाट्यांना अनेक फाटे फुटत सरते शेवटीं असंख्य फाट्यांनी तें रक्त शरीरांत खेळविलें जातें. ही सर्व शरीरभर रक्त पाठविण्याची क्रिया हृदयाच्या एकसारख्या चालू असणाऱ्या आकुंचन-प्रसरणामुळें घडून येते. हृदयाच्या प्रत्येक आकुंचनावरोबर धमनीमध्ये पंप केल्यासारखें रक्त लोटलें जातें.

हृदयाचा धडधड आवाज जो ऐकू येतो तो या आकुंचन-प्रसरणाच्या क्रियेमुळेच उत्पन्न होतो.

इतकें सर्व सिद्ध केले तरी एका गोष्टीसंबंधाचें कोडें हावेंला सुटलें नाही. धमन्यांचा व शिरांचा संबंध काय आहे व धमन्यांमधून जें लाल रक्त जातें तें शिरांमध्ये काळसर होऊन कसें परत येतें या गोष्टीचा उलगडा त्याला झाला नाही. आणि नुसत्या डोळ्यांनी तो उलगडा होणें अशक्यच होतें. सुदैवाने नंतर लवकरच सूक्ष्मदर्शक यंत्र तयार करण्याची युक्ति जॅन्सेन नामक हालंडमधील एका गृहस्थाने शोधून काढली. त्यामुळे जीव-शास्त्रांतील पुढील संशोधनाचा मार्ग मोकळा झाला.

याच सुमारास इंग्लंड व फ्रान्स या देशांमध्ये बेकनच्या शिकवणुकीमुळे शास्त्राभ्यासाला एकदम फारच मोठी चालना मिळाली होती. बेकनने प्रतिपादन केल्याप्रमाणें प्रत्यक्ष अवलोकन करून निर्गमन पद्धतीने शास्त्रीय अनुमानें काढण्याची पद्धति अनेकांनी अवलंबिली असून सर्व अभ्यासकांच्या मनांत एकच उत्साह भरून राहिलेला होता. इंग्लंडमध्ये शास्त्रीय संशोधन करणाऱ्यांची एक खासगी संस्था १६४५ च्या सुमारास स्थापन झालेली असून तिला 'अट्रिब्युट विद्यालय' असें नांव मिळालें होतें. पुढें दुसरा चार्ल्स गादीवर आल्यानंतर ही संस्था उघडपणें काम करूं लागली व १६६२ मध्ये तिला राजाची सनद मिळून जगद्विख्यात रॉयल सोसायटी-मध्ये तिचें रूपांतर झालें. फ्रान्समधील सुप्रसिद्ध शास्त्रीय अँकडेमी ही इ.स. १६६६ मध्ये चौदाव्या लुईच्या आश्रयाखाली स्थापन झाली. असो.

हावेंला सुटलें नव्हतें तें कोडें सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने माल-पिपी (१६२८-१६९४) नामक इटालियन शास्त्रज्ञाने सोडविलें. धमन्या व शिरा यांना जोडणारें सूक्ष्म रक्तवाहिन्यांचें जाळें सर्वत्र शरीरभर पसरलेलें असतें व त्यांच्यामधून रक्ताचें अभिसरण होऊन तें शिरांपर्यंत येऊन पोचतें ही गोष्ट त्याने उघडकीस आणली. याशिवाय रक्तांतील अत्यंत सूक्ष्म तांबड्या गोलकांचा शोधही त्यानेच लाविला व मनुष्याच्या त्वचेमध्ये अनेक थर आहेत ही गोष्ट त्यानेच दाखवून दिली.

प्राण्यांचें व वनस्पतींचें शरीर ज्या अत्यंत सूक्ष्म पेशींचें बनलेलें असतें त्यांची किंचित्शी अंधुक कल्पना या शतकांतीलच हुक नांवाच्या शास्त्र-

ज्ञास झालेली होती. वानस्पत्य शरीरव्यापारशास्त्राची स्थापना याच कालांत स्टीफेन हेल्स (१६७७-१७६१) नामक प्रयोगनिपुण विद्वानाने केली. त्याने झाडाच्या अंतर्भागांतून पोषक रस कसा वर चढतो व पानांमध्ये तयार झालेला अन्नरस खाली कसा उतरतो हें दाखवून दिलें. लीवेनहॉएक (१६३२-१७२३) नामक शास्त्रज्ञाने निर्जीव वस्तूपासून जीवोत्पत्ति होत नसून कोठेही झालें तरी जीवांपासूनच जीवांची उत्पत्ति होते हें सिद्ध केलें.

पुढें अठराव्या शतकामध्ये एका गोष्टीने शास्त्रज्ञांचें मुख्य लक्ष वेधून घेतलें होतें. ती गोष्ट म्हणजे प्राण्यांचें व वनस्पतींचें वर्गीकरण ही होय. कोलंबस, मॅजिलन, टास्मन, कॅप्टन कुक इत्यादि धाडशी प्रवाशांनी शोधून काढलेले पृथ्वीवरचे नवीन नवीन प्रदेश मनुष्याच्या संचाराला त्या चेळीं मोकळे झालेले होते. शोधक बुद्धीचीं अनेक माणसें या नवीन जगांतून प्रवास करून येत त्यावेळीं तीं आपल्याबरोबर त्या अज्ञात प्रदेशांतील अनेक प्राण्यांचे व वनस्पतींचे नमुने आणीत. अशा रीतीने पूर्वी अज्ञात असलेल्या अशा शेंकडो वनस्पतींचे व प्राण्यांचे नमुने जीवशास्त्रज्ञांसमोर प्रत्यहीं येऊन पडत होते. अर्थात् या सर्व नमुन्यांचें नीट वर्गीकरण करून त्यांची शास्त्रामध्ये व्यवस्था लावणें हें शास्त्रज्ञांचें पहिलें कर्तव्य होतें. या गोष्टीकडेच बहुतेक लक्ष गुंतल्यामुळें शरीररचनेविषयी किंवा शरीरव्यापारविषयी सूक्ष्म अवलोकन करून अधिक शोध लावण्याचें काम या काळांतील शास्त्रज्ञांकडून व्हावें तसें झालें नाहीं. वर्गीकरणाचे प्रयत्न झाले ते देखील वरवरचे व अशास्त्रीय असे झाले व ते पुढील शास्त्रज्ञांना पुनः सुधारून घ्यावे लागले.

अठराव्या शतकांतील अति विख्यात जीवशास्त्रज्ञ कार्ल लिनियस (१७०७-७८) हा होय. हा स्वीडनमध्ये जन्मला असून तेथील अप्साला युनिव्हर्सिटीमध्ये १७४१ पासून पुढें वनस्पतिशास्त्राचा प्रोफेसर होता. याचें पूर्वचरित्र हृदयंगम व उदात्त अशा प्रेमकहाणीने युक्त आहे परंतु तें सांगण्यास येथे अवकाश नाहीं. याने ' सिस्टिमा नाटूरे ' नांवाचा एक मोठा ग्रंथ लिहिला असून त्यांत सर्व प्राणी व वनस्पति यांचें वर्गीकरण करून वर्णन दिलें आहे. शिक्षक या नात्याने हा अत्यंत लोकप्रिय

होता व शास्त्रज्ञ या नात्याने सर्व युरोपभर त्याची कीर्ति गाजत होती. याने वनस्पतींना व प्राण्यांना नावे देण्याची अत्यंत सोपी व उपयुक्त पद्धति प्रचारांत आणिली. याच्या पूर्वी वनस्पतींचा उल्लेख करावयाचा म्हणजे त्यांचे लांबलचक, बोजड वर्णन करावे लागे. त्याऐवजी, मनुष्याचे जसे एक आडनांव व एक व्यक्तीचे नांव असे दुहेरी नांव असते तसे एक जाति-वाचक नांव व दुसरे वैशिष्ट्यदर्शक नांव अशीं दोन नावे वनस्पतींना व प्राण्यांना देण्याचा प्रघात लिनियसने पाडला. हीं दोन्ही नावे अर्थात्, युरोपांतील सर्व राष्ट्रांना समजण्याकरितां, लॅटिन भाषेतील दिलेलीं असतात. उदाहरणार्थ, मांजराच्या सर्व वर्गाला 'फेलिस' हे नांव असून मग 'फेलिस लिओ' म्हणजे सिंह, 'फेलिस डोमेस्टिका' म्हणजे मांजर अशा तऱ्हेने त्या वर्गांतील निरनिराळ्या जातींना नावे देण्यात येतात. लिनियसचे दुसरे मोठे कार्य म्हणजे वनस्पतींचे वर्गीकरण हे होय. परंतु हे वर्गीकरण आनुवंशिक गोष्टींवर भर देऊन कृत्रिम रीतीने केलेले असल्यामुळे ते आतां चुकीचे ठरले आहे. लिनियसने आपला सर्व काळ वर्गीकरणामध्ये व वर्णनामध्येच घालविल्यामुळे कोणताही महत्त्वाचा शोध लावण्याचे काम त्याच्या हातून झाले नाही.

लिनियसने केलेले वर्गीकरण लवकरच 'कृत्रिम' ठरून नैसर्गिक वर्गीकरणाची पद्धति वसविण्याचा प्रयत्न फ्रान्समध्ये सुरू झाला. डी जुशो, कॅंडोल, बॅथम इत्यादि शास्त्रज्ञांनी प्रचारांत आणलेली ही नैसर्गिक वर्गीकरणाची पद्धति अखून बऱ्याच अंशांनी टिकून आहे.

वनस्पतींच्या वर्गीकरणाचे हे प्रयत्न ज्यावेळीं चालले होते त्याच वेळेस प्राण्यांच्या वर्गीकरणाकडेही कांही जणांचे लक्ष लागले होते. विशेषतः खडकांतील जीवावशेषांचा अभ्यास व्हावयास सुरवात झाली होती. जॉर्ज कूव्हिए (१७६९-१८३२) हा फारच मोठा प्राणिशास्त्रज्ञ फ्रान्समध्ये या सुमारास होऊन गेला. याने प्राण्यांच्या शरीररचनेचा व विशेषतः प्रस्त-रांतील जीवावशेषांचा फारच सूक्ष्म व तुलनात्मक अभ्यास केला होता. याने प्राण्यांच्या वर्गीकरणावर १८१६ सालीं एक मोठा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यांत त्याने प्राण्यांचे पुढीलप्रमाणे चार वर्ग केले आहेत.—
१ सपृष्ठवंश (vertebrata), पाठीचा कणा असलेले मनुष्य, गाय,

घोडा, मासा इ०; २ मृदुशरीर (mollusca), गोगलगाय इ०; ३ संधि-युक्त (articulata), खेकडे व माशा, डास इ० किडे; ४ केंद्रोत्सर्जितें-द्रिय (radiata). कूव्हिएचें वर्गीकरण त्या वेळेस उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणें पूर्ण शास्त्रीय होतें. तथापि अलीकडे अधिक उपलब्ध झालेल्या माहितीस अनुसरून त्यांत बदल करावा लागला आहे.

आतां आपण एकोणिसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यापर्यंत येऊन पोचलों आहों. यानंतर झालेल्या जीवशास्त्राच्या प्रगतीचा आढावा घेणें हें मोठें दुर्घट काम आहे. एकोणिसाव्या शतकांत या शास्त्राची सर्वच बाजूंनी इतकी अभूतपूर्व प्रगति झाली कीं तिचा नुसता स्थूल आढावा घ्यावयाचा म्हटला तरी एक मोठा ग्रंथ सहज होईल. तथापि विस्तार होईल म्हणून हा वृत्तांत येथेच अर्धवट टाकतांही येत नाही. अत्यंत त्रोटक रीतीने का होईना, कडेपर्यंत रेटीत नेणें भागच आहे. विषय समजण्यास सोपा जावा यासाठी पुढीलप्रमाणें त्याचे सोईस्कर विभाग पाडून येथपासून पुढें त्या विभागांचें पृथक् पृथक् अवलोकन करूं.—

१. शरीररचना व शरीरव्यापार (प्राणी व वनस्पति)

२. विकासवाद

३. पिंडवृद्धिशास्त्र व जननशास्त्र

४. जंतुशास्त्र व जंतुविषनाशक उपचारपद्धति

५. सात्मीकरण व जीवरसायनशास्त्र.

१. शरीररचना व शरीरव्यापार. (१) वनस्पतींचें पोषण—वनस्पतींचा श्वसनव्यापार व पोषणव्यापार कसा चालतो ह्यासंबंधाने अठराव्या शतकांतील शास्त्रज्ञांना नोटशी कल्पना नव्हती. या बाबतींत संशोधन करून ती कल्पना बहुतांशी पूर्णपणें आणून देणारा शास्त्रज्ञ जिनीव्हा येथील डी सोशुर (१७६७-१८४५) हा होय. वनस्पतींचीं बीजें अंकुरित व्हावयास ऑक्सिजनची जरूरी लागते हें त्याने दाखवून दिलें. झाडांचीं पानें हवेमधील कार्बन डायॉक्साइड नांवाच्या वायूपासून ऑक्सिजन निराळा काढून तो बाहेर सोडून देतात व बाकीचा कार्बनयुक्त भाग आपल्या शरीरांत साठवितात; जमिनीतून पाण्याबरोबर अत्यंत विरळ रीतीने मिश्रित झालेले जे नायट्रेटप्रभृति क्षार झाडांमध्ये जातात त्यापासून रासायनिक

पृथक्करणाने नायट्रोजन निराळा करण्यांत येतो व त्या नायट्रोजनपासून चैतन्यद्रव (प्रोटोप्लाझम) बनतो; इत्यादि अनेक गोष्टी डी सोशुअरने सिद्ध केल्या व वनस्पतींच्या शरीरव्यापारांच्या ज्ञानामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भर घातली.

(२) पे शी सि द्धा न्त—एकोणिसावें शतक लागण्यापूर्वीच विशाट नामक फ्रेंच वैद्याने शरीराची निरनिराळ्या घटकांमध्ये विभागणी करण्याची पद्धत अमलांत आणली. यापूर्वी शरीराची अवयवांमध्ये विभागणी करण्याची परंपरागत पद्धत चालू होती. जठर, आंतर्डी, फुफुसें, हृदय इ० अवयव हेच शरीराचे भाग समजण्यांत येत. परंतु विशाटने आंतील द्रव्यांच्या पृथक्पणास अनुसरून सर्व शरीराची चार पांच घटकांमध्ये विभागणी कल्पिली. हे घटक—अस्थिमय, स्नायुमय, त्वचामय, ग्रंथिमय व वाहिनीमय याप्रमाणे होत. शरीराचा कोणताही भाग पाहिला तरी तो यांपैकी एक अगर अनेक घटकांनी बनलेला आढळून येईल. हे घटक पृथक् रीतीने दाखवून दिल्यानंतर अर्थात्च ते कशाचे बनले आहेत हें पाहण्याकडे शास्त्रज्ञांचें लक्ष लागलें.

वनस्पतींचें शरीर सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिल्यास अगदी सूक्ष्म कणांनी भरलेलें दिसतें ही गोष्ट पुष्कळ दिवसांपूर्वीपासून माहिती झालेली होती. या कणांच्या भोवती एक वेष्टन असतें ही गोष्टही शोधून काढण्यांत आली होती. परंतु यापेक्षा जास्त माहिती कोणास झालेली नव्हती. इ. स. १८३३ मध्ये राबर्ट ब्राउन नांवाच्या विख्यात शास्त्रज्ञाने वनस्पतींमध्ये जे सूक्ष्म कण ऊर्फ 'पेशी' (cells) असतात त्यांमध्ये एक केंद्र असतें असा शोध लावला. यापुढें या मूलभूत पेशींचा अभ्यास जोराने सुरू झाला. प्राण्यांचें शरीरही अशाच पेशींचें बनलेलें आहे असें दिसून आलें. उपर्युक्त केंद्रा-शिवाय नेहमी हालचाल करणारे असें एक पातळ द्रव्य पेशींमध्ये असतें व तें वनस्पतिपेशीमध्ये व प्राणिपेशीमध्ये सारखेंच असतें असें दृष्टोत्पत्तीस आलें. या पातळ द्रव्यास 'चैतन्यद्रव' (protoplasm) असें नांव देण्यांत आलें. पुढें पेशींचें आणखी अवलोकन व पृथक्करण करून वनस्पतीमधील पेशी व प्राण्यामधील पेशी एकाच धर्तीवर बनलेले असतात असें ठरविण्यांत आलें. हे पेशी कसे उत्पन्न होतात याचाही शोध सुरू झाला. एका

पेशींचा विभाग होऊन त्यापासून दुसरा पेशी उत्पन्न होतो व अशा रीतीने नवीन पेशी बनत जातात; असा या बाबतीतही सिद्धांत प्रस्थापित झाला. पेशी म्हणजे 'केंद्राने युक्त असलेला चैतन्यद्रवाचा सूक्ष्म गोलक किंवा कोश,' अशी या पेशीची व्याख्या सरतेशेवटी करण्यांत आली. पेशींच्या संबंधाचें संशोधन करण्यांत अनेक जर्मन शास्त्रज्ञांनी पुढाकार घेतला होता. त्यांमध्ये श्लायडेन व श्वान हे दोघे प्रमुख असून त्यांचीं नांवे लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. पेशींचा अभ्यास आतांपर्यंत इतका वाढला आहे की त्याचें पेशीशास्त्र (Cytology) नांवाचें एक निराळें शास्त्रच झालें आहे.

मस्तकांतील मेंदू, पाठीच्या कण्यामधील ज्ञानवाहक तंतूंची दोरी, सर्व शरीर-भर पसरलेलें ज्ञानतंतूंचें व प्रेरणातंतूंचें जाळें, पाठीच्या कण्याच्या बाहेर लागलेले सहानुभूतिदर्शक तंतु,—या सर्वांच्या रचनेविषयी व व्यापारा-विषयी एकोणिसाव्या शतकामध्ये अत्यंत महत्त्वाचे व आश्चर्यकारक शोध लागले आहेत. या शोधांनी मानसशास्त्राचा व जीवशास्त्राचा प्रात जवळ जवळ एकच करून टाकला आहे. येथे अवकाश नसल्यामुळें या शोधांचें थोडें देखील विवरण करतां येत नाही यास नाइलाज आहे.

२. विकासवाद. सहा हजार वर्षांपूर्वी जलप्रलयानंतर परमेश्वराने जेव्हा सृष्टि उत्पन्न केली त्या वेळेस सर्व प्राण्यांच्या व वनस्पतींच्या जातीही सध्या आहेत तशाच त्याने निर्माण केल्या असें ख्रिस्तीधर्मपुस्तक जें बायबल त्यांत वर्णन आहे. अठराव्या शतकामध्ये प्राण्यांच्या व वनस्पतींच्या हजारोहजार जाती जेव्हा शास्त्रज्ञांच्या नजरेखालून जाऊं लागल्या तेव्हा या सर्व जाती सध्या आहेत तशाच परमेश्वराने निर्माण केल्या असतील काय, अशी शंका कित्येकांच्या मनांत डोकावूं लागली. त्यांतून सर्व जातींची शरीररचना एकाच दर्जाची नसून निरनिराळ्या जातींमध्ये अवयवांची रचना एकीपेक्षा दुसरीत अधिक सुधारलेली व वैशिष्ट्यपूर्ण बनलेली असते असें जेव्हा आढळून आलें तेव्हा तर वरील शंका अधिकच बळावली. मनुष्य जसा अनुभवाने आजच्यापेक्षा उद्या काम अधिक चांगलें करतो त्याप्रमाणें अनुभवाने म्हणा, वापराने म्हणा किंवा दुसऱ्या कांही कारणाने म्हणा, प्राण्यांच्या जाती हळू हळू सुधारत कशावरून गेल्या नसतील असा संशय पुष्कळांस येऊं लागला. भिन्न भिन्न जातींचा संबंध दर्शविणाऱ्या मिश्रगुणात्मक जातीही कित्येक

आढळल्या. अशा स्थितीत भूस्तरशास्त्राचा अभ्यास सुरू होऊन खडपांमध्ये सापडलेल्या प्राण्यांच्या अवशेषांचा पुरावा पुढे येऊ लागला. हे अवशेष ज्या प्राणिजातींचे होते त्या जाती सध्या अस्तित्वात नाहीत व सध्या ज्या जाती अस्तित्वात आहेत त्यांचे अवशेष अत्यंत प्राचीन कालीं बनलेल्या त्या खडकांत सापडत नाहीत. शिवाय अत्यंत जुन्या थरांमधील अवशेष हलक्या दर्जाच्या प्राण्यांचे व अलीकडच्या थरांतील अवशेष विकसित स्वरूपाच्या प्राण्यांचे असाही प्रकार सर्वत्र आढळून आला. सर्व बाजूंनी जमत चाललेल्या या पुराव्यावरून एकच अनुमान अनेकांच्या मनांत उद्भवू लागलें. तें हें की प्राण्यांच्या व वनस्पतींच्या जाति सनातन नसून त्यांच्यामध्ये कालगतीने रूपांतर होत असलें पाहिजे. ही जातींच्या विकासाची कल्पना कारणांसह सोपपत्तिक रीतीने प्रथम पुढे मांडणारा प्रख्यात फ्रेंच जीवशास्त्रज्ञ लामार्क हा होय. याने १८०२ सालीं ही कल्पना संक्षिप्त रीतीने पुढे मांडली व १८०९ सालीं स्वतंत्र ग्रंथ लिहून तिचे सोपपत्तिक रीतीने प्रतिपादन केलें. एखाद्या व्यक्तीला ज्या अवयवाचा विशेष उपयोग करण्याचा प्रसंग येतो तो अवयव वाढीस लागतो अगर अधिक बळकट होतो. तिच्या संततीमध्ये तेवढी त्या अवयवाची वाढ उतरते. पुढे त्या संततीमध्ये देखील वापराने तो अवयव अधिक वृद्धिंगत होतो. अशा रीतीने व्यक्तिगत वाढ संततीमध्ये उतरून ती पुष्कळ साचली म्हणजे अनेक पिढ्यांनंतर त्या प्राण्याचें अगदी रूपांतर होऊन जातें. उदाहरणार्थ, जिराफ हा प्राणी. उंचावरचे डाहाळे मान लांब करून खाण्याचा एकसारखा प्रसंग पडल्यामुळें त्याची मान सध्याच्याप्रमाणें अतोनात लांब झाली असावी. अशा रीतीने विशिष्ट प्रकारच्या वापरामुळें अवयवांची विशिष्ट प्रकाराने वाढ होत होत कालांतराने मूल जातीपासून शरीररचनेच्या दृष्टीने निराळी अशी जात उत्पन्न होते. याप्रमाणें लामार्कच्या प्रतिपादनाचा सारांश आहे.

लामार्कने आपला सिद्धांत याप्रमाणें उपपत्तीसहित मांडला खरा परंतु त्याचा हा प्रयत्न पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्याप्रमाणें फुकट गेला. विख्यात प्राणिशास्त्रज्ञ कूव्हिए याने त्याला जोराचा विरोध केला. प्राण्यांच्या जाती ईश्वरनिर्मित व सनातन असून त्यांच्यामध्ये नवीन जाती उत्पन्न होण्यासारखे बदल होत नाहीत असें त्याने प्रतिपादन केलें. आणि त्याचें

प्रतिपादन त्या वेळच्या प्रचलित मतास जुळणारें असल्यामुळें तेंच सर्वांस मान्य होऊन लामार्कचा सिद्धान्त मार्गे पडला.

पन्नास वर्षांनंतर पुढें आलेल्या डार्विनच्या विकासवादाचें भाग्य फार निराळें होतें. पृथ्वीप्रदक्षिणेस निघालेल्या एका जहाजावर प्राणिशास्त्रज्ञ म्हणून तरुण चार्लस डार्विनची नेमणूक झाली व पांच वर्षें सर्व जगभर प्राण्यांचे व वनस्पतींचे नमुने त्याला मनमुराद अभ्यासावयास मिळाले. परंतु घरी आल्यावर त्याला मात्तसचा 'लोकसंख्येवरील निबंध' वाचावयास मिळाला. त्याच्यावरूनच जीवनकलहाचा व नैसर्गिक निवडीचा सिद्धांत त्याला सुचला. पुढें १८४४ सालीं त्याने आपला सिद्धांत लिहून काढला. परंतु अलीकडील आमच्या काही कवींप्रमाणें तो केव्हा प्रसिद्ध करू अशी त्याला घाई झाली नाही. बारा तेरा वर्षें प्रयोग करण्यांत, पुरावा जमा करण्यांत व विचार करून सर्व बाजूंनी आपल्या सिद्धान्ताला अभेद्यता आणण्यांत त्याने घालविली आणि १८५६ सालीं आपल्या शास्त्रज्ञ मित्रांच्या विनंतीवरून आपल्या सिद्धांताचें सविस्तर विवरण लिहून काढण्यास त्याने सुरवात केली. इतक्यांत वॉलेस नांवाच्या एका तरुण शास्त्रज्ञाला तंतोतंत डार्विनचाच सिद्धांत स्वतंत्र रीतीने सुचला व त्याने त्यावर एक निबंध लिहून तो डार्विनकडेच पाठवून दिला. त्यामुळें इकडे डार्विनची स्थिति मोठी अवघड झाली. तथापि वॉलेसने त्याच्यावर टाकलेल्या विश्वासास जागून त्याने त्याचा निबंध लिनियन सोसायटीपुढें वाचून दाखविला. परंतु यापुढें जास्त वाट पाहणें मात्र बरें नव्हे असें वाटून त्याने 'नैसर्गिक निवडीमुळें होणारी जीवजातींची उत्पत्ति अथवा जीवनकलहामध्ये अनुगृहीत जातींचें होत असलेलें चिररक्षण' हा आपला ग्रंथ इ. स. १८५९ सालीं प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाच्या प्रसिद्धीने शास्त्रीय जगांत जेवढी खळबळ उडाली तेवढी दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथाने उडाली नसेल ! जिकडे तिकडे त्या ग्रंथाचें व त्याच्या कर्त्याचें नांव दुमदुमलें. थोड्याच अवकाशांत बहुतेक शास्त्रज्ञांस डार्विनचा सिद्धांत मान्य झाला. आणि हूकर, लायेल, हक्सले, टिंडाल, स्पेन्सर यांसारखे पट्टीचे शास्त्री डार्विनचे अनुयायी बनले.

डार्विनचा जीवजातींच्या उत्पत्तीचा सिद्धांत म्हणजे तर्काची एक जबरदस्त कसरतच आहे. प्रथम पुराव्याने सिद्ध असलेल्या गोष्टींवरून

अनुमान काढावयाचें, तें अनुमान नंतर गृहीत धरून त्यावरून दुसरें अनुमान काढावयाचें, असा यांतील क्रम आहे. जगांतील जीवसृष्टीकडे लक्ष दिलें असतां आपल्याला असें आढळून येतें कीं जीवांची प्रवृत्ति आपली संख्या अत्यंत वेगाने वृद्धिंगत करण्याकडे आहे. एखादें फळझाड घेतलें तर तें आपल्यासारखीच झाडें उत्पन्न करूं शकणारी शेंकडो, हजारो बीजें दरसाल उत्पन्न करतें असें दिसून येईल. परंतु असें असूनही जगांतील अवकाश व अन्नाचा साठा मर्यादित असल्यामुळें परिणामी प्रत्येक जातीतील व्यक्तींची संख्या साधारणपणें तितकीच राहते असेंही आपल्यास आढळतें. तेव्हा या दोन सिद्ध गोष्टींवरून असें अनुमान निघतें कीं जगामध्यें सतत जीवनार्थ कलह चाललेला असला पाहिजे व त्यामुळें व्यक्तींच्या उत्पत्ती-इतकाच जवळ जवळ त्यांचा विनाश होत असला पाहिजे. या ठिकाणीं आणखी एक गोष्ट जीवसृष्टीमध्ये आपल्याला आढळते ती ही कीं संतति मुख्य मुख्य बाबतींत मातापितरांप्रमाणें असली तरी अगदीं तंतोतंत त्यांच्यासारखी कधीच नसते; थोडा तरी फेरबदल तिजमध्ये दिसून येतोच. तेव्हा जीवनार्थ कलह व संततीत दिसून येणारा फेरबदल या दोन गोष्टी गृहीत धरल्या म्हणजे त्यावरून अनुमान असें निघतें कीं जीवनार्थकलहांत उपयोगी पडणारे किंवा फायदेशीर होणारे असे बदल ज्या संततीत उत्पन्न झालेले असतील तीच संतति टिकून राहील, बाकीची नष्ट होईल. याच सिद्धांतास 'नैसर्गिक निवड किंवा योग्यतामांचें टिकून राहणें' (natural selection or survival of the fittest) असें डार्विनने म्हटलें आहे. परिस्थितीस उपयुक्त असे फेरबदल ज्याच्यामध्ये झालेले असतात तोच प्राणी तगून राहतो असा याचा अर्थ आहे. बाह्य परिस्थिति नेहमी बदलत असते आणि तिच्यांत होणाऱ्या फेरफारांस अनुकूल असे फेरफार ज्या प्राण्यांमध्ये होत असतात तेच प्राणी अवशिष्ट रहातात व बाकीचे नष्ट होतात. आणि बदललेली परिस्थिति ज्याअर्थी मूल पदावर कधीही येत नाही त्याअर्थी प्राण्यांमध्ये झालेले फेरबदलही कायमचेच होतात. आणि असे फेरबदल साचत गेले म्हणजे भिन्न जातींची उत्पत्ति होते.

याप्रमाणें डार्विनच्या एकंदर प्रतिपादनाचा सारांश आहे. पूर्वी अस्तित्वांत असलेल्या कमी दर्जाच्या जातींपासून क्रमशः विकास होऊन अधिक

सुधारलेल्या शरीररचनेच्या जाती अस्तित्वांत येतात असें या सिद्धांताचें तात्पर्य आहे. या सिद्धांतामुळे जीवजातींकडे पाहण्याची शास्त्रज्ञांची दृष्टीच अजीबात बदलून गेली. अगदी आद्यजीवापासून मनुष्यापर्यंत सर्व जीव-सृष्टि एका मालिकेंत ओवल्याप्रमाणें शास्त्रज्ञांना दिसूं लागली. पूर्वी प्राण्यांचें व वनस्पतींचें वर्गीकरण अहेतुपूर्वक करण्यांत येत असे तें आतां विकासवादाच्या दृष्टीने करण्यांत येऊं लागलें. अमक्या जातीपासून तमकी जात विकसित झाली, तमकीपासून तमकी झाली असे दुवे जुळविण्यांत शास्त्रज्ञांची मति गुंग झाली.

उत्साहाचा पाहिला भर ओसरल्यानंतर डार्विनच्या प्रतिपादनाची छाननी सुरू झाली. लामार्क वगैरेनी पूर्वी प्रतिपादलेला असल्यामुळे डार्विनचा विकासवाद अपूर्व तर नव्हताच परंतु तो अपूर्ण असल्याचेंही शास्त्रज्ञांच्या प्रत्ययास येऊ लागलें. संततीमध्ये फेरबदल (variations) होतात ही प्रत्यक्ष आढळणारी गोष्ट डार्विनने सांगितली. परंतु हे बदल का व कसे होतात हें त्याला मुळींच सांगता आलें नाहीं. त्याचप्रमाणें जीवनार्थकलहांत उपयोगी न पडणारे असे बदलही संततीमध्ये कित्येक वेळां कायम होत जातात असें कित्येक शास्त्रज्ञानी दाखवून दिलें. डार्विनच्या सिद्धांताप्रमाणें जीवनार्थ कलहांत उपयुक्त व फायदेशीर असे बदल असतील तेवढेच कायम झाले पाहिजेत असें होतें. मातापितरांचें स्वसंपादित वैशिष्ट्य संततींत उतरतें व त्यामुळे संततींत बदल होत जातो असें प्रतिपादन करणारे कांही लामार्कचे अनुयायीही पुढें आले. त्यामुळे मातापितरांच्या गुणधर्मांपैकी संततींत कोणचे व किती गुणधर्म उतरतात या प्रश्नाकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें व त्यासंबंधी संशोधन सुरू झालें. अशा रीतीने हा प्रश्न जननशास्त्राच्या (Genetics and heredity) प्रांतांत गेला.

विकासवादाने केवळ जीवशास्त्राच्या क्षेत्रांतच विचारक्रांति घडवून आणिली असें नाहीं; त्याने मानवजातीचा सर्वच विषयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलून टाकिला. मनुष्यसमाज व मनुष्याच्या सर्व संस्था कोणाच्या हुकुमाने किंवा कोणी एखाद्याने घालून दिलेल्या कित्याबरहुकूम चाललेल्या नसून त्या विकसित होत आहेत; अंतर्गामीची वृद्धिंगत

होण्याची प्रेरणा व बाह्य परिस्थितीचा परिणाम यांचा मिलाफ होऊन तो समाजाची प्रगति घडवून आणीत आहे; अशा तऱ्हेचे विचार सर्वत्र रूढ झाले. प्रत्येक गोष्टीकडे तिचा प्रारंभापासून विकास कसकसा होत गेला या हेतूने पाहण्याची वृत्ति बळावली. मनुष्यामनुष्यांमधील स्पर्धा व जीवन-कलह हा प्रगतिकारक अतएव इष्टच होय असा समज रूढ झाला. अशा रीतीने कांही काळ तरी डार्विनच्या तत्त्वांचा सर्वत्र जयजयकार झाला.

३. पिंडवृद्धिशास्त्र व जननशास्त्र. प्राण्यांचे शरीर असंख्य पेशींचे बनलेले असते. त्यांपैकी कांही उत्पादक पेशी म्हणून प्रजोत्पत्तीच्या कामा-कारितांच राखून ठेवलेल्या असतात. त्यांचे अंडपेशी व शुक्रपेशी असे दोन प्रकार असून अंडपेशी मादीमध्ये व शुक्रपेशी नरामध्ये असतात. अंडपेशी शुक्रपेशीपेक्षा मोठी असून तिजमध्ये पोषकद्रव्याचा साठा बराच असतो. शुक्रपेशी लहान असून चंचल असतो. अंडपेशीशी शुक्रपेशीचा संयोग होतांच गर्भधारणा होऊन त्या दोघांचा मिळून सगर्भपेशी (zygote) तयार होतो. सगर्भपेशी वाढू लागून त्याचे दोन पेशी होतात. दोहोंचे चार, चारांचे आठ याप्रमाणे झपाट्याने वाढ होत जाऊन लवकरच शेंकडो, हजारो पेशींचा गोळा तयार होतो. हळूहळू विशिष्ट पेशींच्या चैतन्यद्रवांत विशिष्ट फेरफार व्हावयास सुरवात होऊन त्यांपासून अस्थि, स्नायु, त्वचा, वाहिन्या, ग्रंथि वगैरे विशिष्ट शरीरघटक बनू लागतात. पुढे अवयवांचा प्रादुर्भाव होऊन गर्भ वाढीस लागून योग्य वेळी आवरणाचा भंग करून जन्मास येतो.

तेव्हा मातापितरांच्या गुणधर्मांचे वाहक अंडपेशी व शुक्रपेशी हेच काय ते होत. त्यांच्यामधून गुणधर्मांचे संक्रमण कशा रीतीने होते हे पाहण्यासाठी प्रयोग सुरू आहेत. मातापितरांचे स्वसंपादित गुण संतर्तीत येतात की काय हे ठरविण्यासाठी प्रयोग व वादविवाद बराच झाला. स्वसंपादित विकृति संतर्तीत उतरत नाही असाच या प्रश्नाचा निकाल लागल्यासारखा झाला आहे. व्हाइसमान, मेंडेल, हेकेल वगैरे अनेक शास्त्रज्ञांनी या विषयासंबंधाने अनेक महत्त्वाचे शोध लाविले आहेत.

४. जंतुशास्त्र व जंतुविषनाशक उपचारपद्धति:—लीवेनहॉएक या शास्त्रज्ञाला सतराव्या शतकांतच सूक्ष्म जंतूंचे अस्तित्व आढळून

आलें होतें. परंतु अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत या सूक्ष्म जंतू-विषयी ज्ञान करून घेण्याचा कोणीच प्रयत्न केला नव्हता. अर्थात् रोगांच्या खऱ्या कारणासंबंधाने सर्वत्र अज्ञान असून वैद्यकशास्त्र या बाबतीत अंधारांत चाचपडत होतें. इ. स. १८३०च्या सुमारास जर्मनीमध्ये या बॅक्टीरिया ऊर्फ सूक्ष्मजंतूंच्या निरीक्षणास सुरवात झाली. परंतु जर्मन शास्त्रज्ञांनी सुचविलेल्या कल्पना भक्कम अशा शास्त्रीय पुराव्यानिशी पुढें आलेल्या नसल्यामुळें मान्यता पावल्या नाहीत.

पुढें लुई पाश्चूर (१८२२-१८९५) या फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञाने १८५७ साली हा प्रश्न हातीं घेतला. त्याने प्रथम आंबण्याच्या किंवा फसफसण्याच्या क्रियेचें अवलोकन सुरू केलें, व द्राक्षारस आंबवून त्याची दारू बनविण्याचें काम यीस्ट नामक सूक्ष्म वनस्पतींच्या योगाने होतें असें सिद्ध केलें. लवकरच नासण्याच्या, आंबण्याच्या व दही बनण्याच्या क्रिया सूक्ष्म जंतूंमुळेंच होतात असें त्याने निसंदिग्ध रीतीने सिद्ध केलें. वनस्पतिज आणि प्राणिज द्रव्यांमध्ये जर सूक्ष्म जंतूंमुळें अशी विकृति उत्पन्न होते तर प्रत्यक्ष प्राण्यांमध्ये तशी कशावरून होत नसेल, असा प्रश्न यापुढें साहजिकच पाश्चूरच्या मनांत उत्पन्न झाला. पुढें संधि येतांच त्याने रेशमाच्या किड्यांस होणाऱ्या रोगासंबंधाने प्रयोग करून तो रोग सूक्ष्म जंतूंमुळेंच होतो ही गोष्ट उघडकीस आणली. यानंतर मनुष्याच्या रोगांविषयी ओघानेच संशोधन सुरू झालें व पुष्कळ शास्त्रज्ञ या विषयाच्या पाठीमागे लागले. मेंढ्यांना होणारा काळपुळीचा रोग एक प्रकारच्या जंतूंमुळें होतो हें पाश्चूरनेच सिद्ध केले. मनुष्यांना होणारे बरेचसे रोग अशा सूक्ष्म जंतूंमुळेंच होत असले पाहिजेत ही गोष्ट आतां केवळ सिद्धप्राय अशी वाटूं लागली. प्रत्यक्ष विशिष्ट रोगाचे विशिष्ट जंतु शोधून काढण्याचाच काय तो प्रश्न उरला. या बाबतीत कोख नामक विख्यात जर्मन संशोधकाने चिकाटीचे प्रयत्न करून अनेक रोगांचे जंतु शोधून काढले. क्षयाच्या जंतूंचा १८८२ मध्ये व पटकीच्या जंतूंचा १८८३ मध्ये त्याने शोध लाविला.

पाश्चूरच्या कल्पनांची धाव याच्याही पुढें जात होती. जंतूंचा शोध लागला तसा जंतुनाशक उपचारांचाही का शोध लागूं नये ! देवीची लस टोचण्याची पद्धत जी पूर्वीच अस्तित्वांत आलेली होती ती लक्षांत घेऊन

पाश्चूरने आपले प्रयोग सुरु केले. लवकरच अँथ्रॅक्स (काळपुळी) या रोगावर प्रतिबंधक लस तयार करण्यांत त्याला यश आले. पुढे एकामागून एक बऱ्याच रोगांवर प्रतिबंधक लसी तयार करण्यांत आल्या. ग्रेगची किंवा इतर कांही सांसर्गिक रोगांची साथ आली असतां आपण जें इना-क्युलेशन करून घेतों तें या प्रतिबंधक लसीचेंच होय.

या लसी तयार करण्याचें तत्त्व येणेप्रमाणें आहे. मनुष्याला देवी, ग्रेग किंवा पटकी अशापैकी रोग होतो याचा अर्थ असा की त्या रोगाचे जंतु संसर्गाने अगर इतर कांही कारणाने त्याच्या शरीरांत भयंकर प्रमाणांत वाढतात व रक्ताला त्या जंतूंचा प्रतिकार करणें फार जड जातें. आपण पाहतांच की बेसावध राष्ट्रावर शत्रूंचा एकदम मोठा हल्ला आला म्हणजे त्याची त्रेधा उडते. याच्या उलट ज्या राष्ट्रांने आपल्या संरक्षणाची तयारी जय्यत ठेवली आहे त्याच्यावर हल्ला सहसा होत नाही; झालाच तर त्याचा सहज प्रतिकार करतां येतो. यासाठी प्रत्येक राष्ट्रांमध्ये सैन्याची तयारी राहावी म्हणून कवायती, कूच, लटक्या लढाया वगैरे प्रकार नेहमी चाललेले असतात. प्रतिबंधक लस टोचणें म्हणजे लटक्या लढाईचाच एक प्रकार आहे. एखाद्या रोगाचे निर्वीर्य किंवा कमी जोमदार असे जंतु शरीरांत टोचले म्हणजे आंतील रक्त सावध होतें व त्या जंतूंचा प्रतिकार करण्याची खटपट करितें. यामुळें एक प्रकारची प्रतिकारक्षमता त्याच्या अंगीं येते व पुढें रोगजंतूंचा एकदम मोठा हल्ला आला तर त्याच्या प्रतिकारासाठीं तें सज्ज होऊन राहतें. कोणत्याही रोगासाठीं इनाक्युलेशन करावयाचें म्हणजे त्या रोगाच्या कमजोर जंतूंची लस तयार करून ती मनुष्याच्या रक्तांत टोचावयाची. यापेक्षा दुसरें कांही नाही. ह्याशिवाय अनेक रोगविषहारक द्रव्ये (antitoxins) तयार करण्याची पद्धतही शोधून काढण्यांत आली. रोगजंतूंना प्रतिरोध करण्याची शक्ति नेहमीच मनुष्याच्या रक्तांत थोडीबहुत असते. ही शक्ति रक्तामध्ये एकप्रकारचा विषहारक (antitoxin) द्रव असतो त्यामुळें आलेली असते. रोगोत्पादक जंतूंची लस बेताबेताने रक्तांत घातल्यास तिच्यापासून अपाय न होतां रक्तांतील विषहारक द्रवाची जंतूंना प्रतिरोध करण्याची शक्ति मात्र वाढते. कित्येक रोगांच्या प्रतिबंधक लसी ज्या बनविलेल्या आहेत त्या ह्याच अनुभवाच्या आधारावर बनविल्या आहेत.

कित्येक प्राण्यांच्या रक्तांत तो मरणार नाही अशा वेताने रोगजंतूंचें विष अधिकाधिक घालीत गेल्यास त्याच्या रक्तांतील विषहारक द्रव अधिकाधिक जोमदार बनून त्या रोगजंतूंचा पूर्णपणें प्रतिकार करण्यास समर्थ असा होतो. तो द्रव (antitoxin) काढून मनुष्याच्या शरीरांत टोचल्यास मनुष्याच्या अंगीही ती प्रतिकाराची शक्ति येते. कॉलरा, घटसर्प वगैरे कांही रोगांवर अशीं रोगविषहारकें तयार करण्यांत आलेलीं आहेत.

निरनिराळ्या रोगांस कारणीभूत होणारे जंतु (bacteria) हे बहुधा एकपेशीय सूक्ष्म वनस्पति असतात. कांही जंतूंचा आकार $\frac{1}{25000}$ इंचाइतका असतो. कांही तर यापेक्षाही अतोनात सूक्ष्म असतात. देवीच्या रोगाचे जंतु अत्यंत शक्तिमान अशा सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतूनही दिसत नाहीत. या जंतूपैकी कांही गोल आकाराचे, कांही लांब काडीच्या आकाराचे, तर कित्येक मळसूत्राच्या आकाराचे असतात. कांही जंतु वनस्पतीपैकी नसून परोपजीवी प्रणिकोटोपैकी असतात. जंतूंच्या अभ्यासाचें 'जंतुशास्त्र' (Bacteriology) नांवाचें मोठें शास्त्रच अलीकडे बनलें आहे.

जंतुशास्त्रांतील शोधांनी उपचारपद्धतींत जशी क्रांति घडवून आणिली आहे तशी आरोग्यविज्ञानांतहि फारच मोठी प्रगति घडवून आणिली आहे. रोगाचें कारण आतां बरोबर समजल्यामुळें तो टाळावा कसा हेंही निश्चितपणें सांगतां येऊं लागलें आहे. जंतूंची वाढ होण्याजोगी परिस्थिति नष्ट करणें, जंतुद्रव्यांचा उपयोग करणें, आपल्या शरीरांतील रक्ताची प्रतिकारशक्ति वाढविणें इत्यादि अनेक तत्त्वे सर्वमान्य झालेलीं असून त्यांस अनुसरून अनेक उपाय योजण्यांत येत आहेत. वैयक्तिक व सामुदायिक आरोग्यविज्ञानाची पाश्चात्य देशांत कल्पनातीत वाढ झालेली असून आपण इतर सर्व गोष्टींप्रमाणें या बाबतींतही त्यांच्या शेंकडो कोस मार्गे आहों.

शास्त्रक्रियेंत जंतुद्रव्यांचा उपयोग करण्याची पद्धत १८६० च्या सुमारस लॉर्ड लिस्टरने अंमलांत आणली असून शास्त्रक्रियेंतील सर्व व्यापार जंतुसंसर्गापासून अलिप्त ठेवण्याच्या योजना आज जवळ जवळ पूर्णतेस गेलेल्या आहेत.

मानवजातीवर पाश्चरने करून ठेवलेले उपकार वर्णन करणें शब्द-शक्तीच्या बाहेरचें आहे. उच्च विचारांचा, उदात्त शीलाचा, धर्मश्रद्धावान्

असा तो एक साधुपुरुष होता. खरे पूजनीय व वंदनीय असे जे प्रतिभाशाली व मानवजातीचे हितकर्ते पुरुष आजपर्यंत होऊन गेले आहेत त्यांत पाश्चर्र्चे नांव प्रमुखस्थानी विराजमान होईल यांत शंका नाही.

३. कांही नवलपरीच्या मौजा : सात्मीकरण व जीवरसायन.

आपलें—व सर्व जीवांचें—शरीर अत्यंत सूक्ष्म अशा पेशींचें बनलें आहे. प्रत्येक पेशी जिवंत व कार्यक्षम असून त्याचें हें जिवंतपण त्यांत भरलेल्या ‘चैतन्यद्रव’ (Protoplasm) नांवाच्या पदार्थांमुळें त्यास प्राप्त झालेलें असतें. हा चैतन्यद्रव म्हणजेच जीवतत्त्वाचें मुख्य अधिष्ठान होय. यालाच हक्स्लेने ‘जीवतत्त्वाचा भौतिक आधार’ असें म्हटलें आहे. शरीराच्या सहेतुक अहेतुक सर्व क्रिया या चैतन्यद्रवाच्याच द्वारें घडून येतात. या अत्यंत महत्त्वाच्या चैतन्यद्रवाची रासायनिक रचना फारच गुंतागुंतीची आहे; शिवाय निरनिराळ्या जीवांमध्ये व निरनिराळ्या अवयवामध्ये त्याची घटना भिन्न भिन्न झालेलीही दिसून येते. तरी साधारणपणें त्यांच्यामध्ये कार्बन, ऑक्सिजन, हायड्रोजन, नायट्रोजन, सल्फर, फास्फरस हीं मूलद्रव्यें मुख्यतः असल्याचें आढळून येतें.

शरीरांतील सर्व क्रिया या चैतन्यद्रवाकडूनच होत असल्यामुळें त्याच्यामधील शक्ति एकसारखी खर्च होत असते. ही खर्च होत असलेली शक्ति भरून काढण्यासाठीं त्याच्यामध्ये नवीन शक्ति उत्पन्न होत राहणें अगत्याचें असतें. ही जरूर असलेली नवीन शक्ति आक्सीडेशन ऊर्फ रासायनिक ज्वलनक्रियेच्या द्वारें उत्पन्न होत असते. ही रासायनिक ज्वलनक्रिया म्हणजे ऑक्सिजन वायु व कार्बन यांचा एक प्रकारचा संयोग होय. हा संयोग होतांच चैतन्यद्रवाला त्यापासून जरूर ती शक्ति मिळते आणि त्या संयोगापासून उत्पन्न झालेला कार्बन डायॉक्साइड नांवाचा वायु निरुपयोगी द्रव्य म्हणून बाहेर टाकला जातो.

तेव्हा स्वतःची शक्ति किंवा कार्यक्षमता कायम ठेवण्यास चैतन्यद्रवाला आक्सिजन व कार्बन या पदार्थांची जरूर लागतें असें झालें. याशिवाय कार्यकर्तृत्वामुळें चैतन्य द्रवांतील द्रव्यामध्ये प्रत्यक्ष झीज एकसारखी होत असते. ही झीज भरून काढण्यासाठीं चैतन्यद्रवाला मुख्यत्वेकरून कार्बन, हायड्रोजन,

नैट्रोजन या द्रव्यांची विशिष्ट स्वरूपांत जरूर लागत असते. व झिजेमुळे निरुपयोगी झालेले कांही पदार्थ चैतन्यद्रव बाहेर टाकीत असतो.

चैतन्यद्रवाला लागणारीं द्रव्यें पुरविण्याचें व त्याने निरुपयोगी म्हणून टाकून दिलेले पदार्थ वाहून नेण्याचें काम शरीरांतील रक्त करीत असतें. शरीराच्या सर्व भागांत पसरलेल्या अत्यंत सूक्ष्म वाहिन्यांच्या द्वारे रक्ताचा व पेशींचा संबंध येत असतो. चैतन्यद्रवाला लागणारीं सर्व द्रव्यें रक्त घेऊन येतें. तीं द्रव्यें चैतन्यद्रव आपल्यामध्ये सामावून घेतो; त्यापैकी ऑक्सिजनचा कार्बनशी संयोग करून शक्ति व उष्णता निर्माण करितो; आणि कार्बन डायॉक्साइड वायु व इतर निरुपयोगी झालेलीं द्रव्यें बाहेर फेकून देतो. हीं सर्व त्याज्य द्रव्यें घेऊन एखाद्या आशाधारक नोकराप्रमाणें रक्त तेथून परत फिरतें. याप्रमाणें शरीरांतील असंख्य पेशींमध्ये चैतन्यद्रवाचा हा घेण्याचा व टाकून देण्याचा व्यापार सारखा चाललेला असतो. या व्यापारास सात्मीकरण (metabolism) असें म्हणतात.

चैतन्यद्रवाला जरूर असलेल्या पदार्थांपैकी ऑक्सिजन हा श्वसन-क्रियेच्या योगाने त्याला पुरविला जातो. चैतन्यद्रवरूपी मालक हा जितका अद्भुत कर्तृत्वशाली आहे तितकेच त्याचे सेवकही एकनिष्ठ व कार्यतत्पर आहेत. रक्तामध्ये 'हेमोग्लोबिन' नांवाचें एक लाल रंगाचें द्रव्य आहे. रक्तांतील गोलकांस तांबडा रंग याच द्रव्यामुळे प्राप्त झालेला असतो. या द्रव्याच्या ठिकाणी वायु शोषून घेण्याची व सोडून देण्याची अद्भुत शक्ति आहे. रक्ताचा पेशींतील चैतन्यद्रवार्शी जेव्हा संबंध येतो तेव्हा हें हेमोग्लोबिन चैतन्यद्रवाने टाकलेला कार्बन डायॉक्साइड वायु शोषून घेतें. तेथून शिरांमधून रक्त हृदयांत जातें व तेथून फुफ्फुसांत 'शुद्ध' होण्यासाठीं पाठाविलें जातें. ही 'शुद्ध' होण्याची क्रिया अशीच अद्भुत आहे ! फुफ्फुसांच्या पोकळीमध्ये एका बाजूने हवा व एका बाजूने रक्त अशी दोन्ही एका पडद्याआडून एकमेकांची भेट घेतात. या भेटीत हेमोग्लोबिन स्वतःजवळचा कार्बन डायॉक्साइड वायु हवेला नजर करितें व हवे-मधील ऑक्सिजन वायु आपल्यामध्ये शोषून घेतें. अशा रीतीने 'शुद्ध'

झालेलें रक्त हृदयांत जाऊन तेथून धमन्यांमधून पुनः चैतन्यद्रवापर्यंत जातें व आपण वाहून आणलेला ऑक्सिजन त्यास नजर करितें !

याप्रमाणें ऑक्सिजन चैतन्यद्रवाला मिळतो. कार्बन, नायट्रोजन, हायड्रोजन इत्यादि द्रव्यें पचनक्रियेच्या योगाने चैतन्यद्रवास मिळूं शकतात. हीं द्रव्यें खाल्लेल्या अन्नांतून पचन होऊन विशिष्ट स्वरूपांतच चैतन्यद्रवाकडे येणें अवश्य असतें. नाही तर हवेंत नायट्रोजन पुष्कळ आहे, परंतु त्याचा चैतन्यद्रवास उपयोग होऊं शकत नाही. हीं द्रव्यें खाल्लेल्या अन्नाच्या रसाच्या स्वरूपांत चैतन्यद्रवास मिळावीं लागतात.

पचनक्रियेचें स्थूल ज्ञान सर्वांस आहेच. येथे फक्त कांही मुद्द्याच्या व नूतनसंशोधित गोष्टींचा उल्लेख केला म्हणजे बस होईल. आपण जें अन्न खातो त्यांत चैतन्यद्रवाच्या, म्हणजे शरीरघटकांच्या, उपयोगी पडणारीं तीन प्रकारचीं द्रव्यें असतात.—१. मांसोत्पादक द्रव्यें (proteins), २. पिष्टमय द्रव्यें (carbohydrates) व ३. स्निग्ध द्रव्यें (fats). या द्रव्यांचें पचन होणें म्हणजे नाना तऱ्हेच्या रासायनिक क्रिया त्यांच्यावर होऊन रक्तास शोषून घेण्यासारखा त्यांचा पाचित रस बनणें होय. अशा रीतीने पचलेला अन्नरस आतड्यांमधून जात असतांना रक्ताकडून शोषिला जातो व तो रक्ताकडून चैतन्यद्रवास पोचविला जातो. या रसांतील प्रोटीनच्या अंशापासून चैतन्यद्रवास नायट्रोजन मिळतो व पिष्टमय आणि स्निग्ध द्रव्यांपासून कार्बनची प्राप्ति होते. हायड्रोजन अर्थात् पाण्यापासून मिळतो.

अन्न खाल्ल्याबरोबर तोंडांतच पचनक्रियेस सुरवात होते. पिष्टमय द्रव्यांचा तोंडांतच अर्धवट पाचित रस बनतो. अन्न अगदी सावकाश व चांगलें चावून खावें असें म्हणतात तें यासाठीच. मांसोत्पादक द्रव्यें जठरांत पचविलीं जातात व स्निग्ध द्रव्यें आणि इतर द्रव्यांचे न पचविलेले भाग हे आतड्यांत पचविले जाऊन सरतेशेवटीं न पचण्याजोगा असा जो शेष राहतो त्याला अपानद्वाराने बाहेरची वाट दाखविली जाते.

अन्नावर रासायनिक क्रिया करून त्याला विघटित करणारीं अशीं अनेक द्रव्यें शरीरांतील निरनिराळ्या ग्रंथींतून पाझरतात. या विघटित करणाऱ्या द्रवांना 'एन्झाइम्स' असें म्हणतात. खुद्द तोंडांतच लालेबरोबर 'टिया-लिन' हें एक एन्झाइम अन्नास येऊन मिळतें. जठरामध्ये जाठररसा-

चरोवर 'पेप्सीन' हें मिळतें. याशिवाय यकृतांतून पित्त, स्वादुपिंडांतून स्वादुरस इत्यादि अनेक रस आतड्यांत येऊन मिळतात व पचनास मदत करितात.

यकृत, स्वादुपिंड हे गठुळ्यांसारखे ग्रंथिरूप अवयव आहेत. त्यांत उत्पन्न होणारी पित्तादिक द्रव्ये बाहेर नेण्यास त्यांना नलिका आहेत. परंतु शरीरामध्ये कित्येक ग्रंथि अशा आहेत की त्यांत उत्पन्न होणारे द्रव्य बाहेर येण्यास मार्ग नसून तें आंतल्या आंतच रक्ताकडून शोषलें जातें. अशा कांही ग्रंथि पचनमार्गास लागून आहेत. त्यांच्यांतून निघणाऱ्या द्रवांमुळे स्वादुरस वगैरे अन्नांत येऊन मिळण्यास उत्तेजन मिळतें. अशा नलिकारहित ग्रंथि शरीरात इतर ठिकाणीही आहेत. त्यांच्यापासून निर्माण होणाऱ्या द्रवांचा शरीराच्या सुस्थितीस, योग्य वाढीस व कार्यक्षमतेस अतोनात उपयोग होतो असें अलीकडे सिद्ध झालें आहे. गळ्यामधील थायरॉइड ग्रंथि ही अशा ग्रंथींपैकी एक प्रमुख आहे. या ग्रंथीपासून निघणारे रस योग्य प्रमाणांत न निघाल्यास शरीराच्या सुस्थितीत बिघाड होतो. अशा रोग्यांस त्या ग्रंथींचेच अर्क काढून ते औषध म्हणून देण्याचा प्रघात अलीकडे पडला आहे. या बाहिनीरहित ग्रंथींच्या अभ्यासाचें Endocrinology नांवाचें एक मोठें शास्त्रच बनलें आहे.

× × × × ×

प्राण्यांचें अन्न वनस्पति होत. कांही प्राणी जरी मांसाहारी असले तरी त्यांचें खाद्य बनलेले प्राणी हे वनस्पत्याहारीच असतात. तेव्हा सर्व प्राण्यांचें मूल अन्न वनस्पतीच होत ही गोष्ट निश्चित आहे. थोडा विचार केल्यास आपणाला ही मोठी मजेची गोष्ट आढळून येईल की प्राणिवर्ग अन्नाच्या बाबतीत सर्वस्वी पंगु व परावलंबी आहे. स्वतःला लागणाऱ्या पदार्थांपैकी साक्षात् जड सृष्टींतून (पाणी व क्षार यांशिवाय) त्याला एकही पदार्थ घेतां येत नाही. सर्व अन्न वनस्पतींनी तयार करावें तेव्हाच प्राणी तें वेऊं शकतो. जगांतील सर्व वनस्पति जर नष्ट झाल्या तर प्राणी अन्नाविणें तडफडून मरतील. हवेमध्ये येवढा प्रचंड नायट्रोजनचा साठा आहे. परंतु त्यांतील एका कणाचाही प्राण्यांस उपयोग करतां येत नाही. त्याला वनस्पतिज अन्नामधील नायट्रोजनवर अवलंबून राहावें लागतें.

याच्या उलट वनस्पतींचें आहे. प्राणी हा परोपजीवी आहे तर वनस्पति ह्या जडसृष्टीपासून अन्न तयार करून स्वतःचें पोषण करितात व अखिल प्राणिवर्गाचीही क्षुधा शमन करितात.

वनस्पति ह्या प्राण्यांप्रमाणें चैतन्यद्रवाच्याच वनलेल्या असतात. अर्थात् त्यांस प्राण्यांप्रमाणेंच सर्व तऱ्हेचें अन्न लागतें. हीं अन्नद्रव्ये तयार करण्याचा बडा रासायनिक कारखाना प्रत्येक वनस्पतीमध्ये चालू असतो. प्राण्यांनीं टाकून दिलेल्या अत्यंत क्षुल्लक व त्याज्य वस्तूंपासून अखिल जीवसृष्टीचें पोषण करण्यास समर्थ होईल असें अन्न हीं झाडे, झुडपे व गवते निर्माण करतात ही किती अजब गोष्ट आहे ! ही अद्भुत शक्ति झाडांच्या पानांमध्ये असलेल्या हिरव्या रंगाच्या द्रव्यामुळे त्यांना प्राप्त झालेली असते. झाडांचा हिरवा रंग आपल्या डोळ्यांस मोठा सुखकर वाटतो व त्याच्यामुळे वनश्रीला शोभा येते असें आपणास वाटतें. परंतु आपला अन्नदाता तोच असून त्याच्यामुळे आपण जीवन कंटू शकतो ही गोष्ट किती जणांना माहीत असेल ! आपल्या आईचा मुख्य उपकार विसरून तिच्या सौंदर्याचेंच वर्णन तिच्या मुलांनी करूं लागावें तसा प्रकार आपल्याकडून या बाबतीत होतो.

झाडांच्या पानांचा पृष्ठभाग जो सूर्याकडे वळलेला असतो त्यांत हें हिरवें द्रव्य असतें. त्याला इंग्रजींत क्लोरोफिल (chlorophyll) असें नांव असून मराठींत त्यास 'पर्णहरित' असें म्हटल्यास चालेल. प्राण्यांमध्ये रक्त वाहून नेणाऱ्या ज्याप्रमाणें रक्तवाहिन्या असतात त्याप्रमाणें झाडामध्ये मुळापासून पानांपर्यंत पाणी व पाण्यामध्ये विरलेले क्षार वाहून नेणाऱ्या रसवाहिन्या असतात. पानांच्या पेशींमध्ये असलेल्या 'पर्णहरित' द्रव्यावर सूर्यकिरण पडले म्हणजे त्याला अत्यंत अद्भुत शक्ति प्राप्त होते. हवेमधील कार्बन डायॉक्साइड वायु तें शोषून घेतें; त्याचें पृथक्करण करून त्यांतील कार्बन (CO) ऑक्सिजनपासून वेगळा करतें; त्या कार्बनचा रसवाहिन्यांनी वाहून आणलेल्या पाण्याशीं विलक्षण रीतीने संयोग घडवून आणून त्यापासून पिष्टमय द्रव्य (व इतर सेल्यूलोज, प्रोटीन इ० द्रव्ये) तयार करितें आणि वेगळा केलेला ऑक्सिजन त्याज्य पदार्थ म्हणून टाकून देतें. अशा रीतीने हें पर्णहरित सूर्यकिरणाच्या मदतीने स्वतः वनस्पतीला

च प्राण्यांना लागणारें अन्न तयार करतें. इतकेंच नव्हे तर त्याबरोबरच प्राण्यांना विषासारखा असलेला हवेंतील कार्बन डायॉक्साइड वायु नाहीसा करून आक्सीजन हा प्राणप्रद वायु निर्माण करतें !

पर्णहरित जी पोषक द्रव्ये निर्माण करतें त्यांपैकी कांही झाडामधील चैतन्यद्रवाला अन्नाप्रमाणें उपयोगी पडतात व बाकीचीं पानांमध्ये, फळां-मध्ये व बियांमध्ये साठविलीं जातात. त्यांचा आपण अन्नासाठी उपयोग करितों. यापैकी फळें व बिया (म्हणजे धान्ये) आपण खातो आणि पानें इतर प्राणी खातात. त्या प्राण्यांचें दूध व मांस पुनः मनुष्य खातोच. शिवाय सूर्यकिरणांच्या व्यापारामुळें पानें, फळें व धान्ये यांच्यामध्ये पोषक व शक्त्युत्पादक अशीं 'विह्टामिन' नांवाचीं सूक्ष्म द्रव्ये उत्पन्न होत असतात. तींच प्राण्यांच्या मांसामध्ये (विशेषतः यकृतामध्ये) व दुधामध्ये उतरतात. हीं सर्व प्रकारचीं विह्टामिन द्रव्ये आपल्या खाण्याच्या पदार्थांत असावीत. तीं शिजविणें, भाजणें वगैरे क्रिया करतांना अन्नांतून नाहीशीं होऊं नयेत याविषयी प्रत्येक मनुष्याने काळजी घेतली पाहिजे.

मनुष्याने काय खावें व काय खाऊं नये याविषयीची चर्चा येथे करण्याचें कारण नाही. आहाराच्या प्रश्नासंबंधी माहिती देणारी बरीच पुस्तके मराठीत झाली आहेत व त्यावर नियतकालिकांतून वेळोवेळीं लेखही येत असतात. हे अर्थात् पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्या प्रतिपादनाचा अनुवाद करणारे असतात हें सांगणें नकोच. आपल्या इकडील जेवणांत जे शिजविलेले, भाजलेले, तळलेले, फोडणी दिलेले नानातऱ्हेचे पदार्थ येतात त्यांचें स्वतंत्र संशोधन होऊन त्याची अन्नाच्या दृष्टीने योग्यता निश्चित झाली पाहिजे. त्याचप्रमाणें, अन्नाचा मनुष्याच्या शरीरघटकांवर काय परिणाम होतो याचाच विचार आजपर्यंत पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी केला आहे; विशिष्ट अन्नाचा मनुष्याच्या स्वभावावर व बुद्धिमत्तेवर काय परिणाम होतो याचें फारसें संशोधन त्यांनी केल्याचें दिसत नाही. तेंही संशोधन अवश्य झालें पाहिजे. प्राणिज आहार विशेष शक्तिप्रद असल्यामुळें मांसनिवृत्त झालेल्या जातींनी सुद्धा मांस, अंडी वगैरे खाण्यास सुरवात करावी असें जोराचें प्रतिपादन सध्या करण्यांत येतें. तरी या मतांत कितपत तथ्य आहे याचीही शास्त्रीय दृष्टीने पूर्ण चिकित्सा होणें अगत्याचें आहे.

४. जीवशास्त्राचा उपयोग.

जीवशास्त्राच्या उपयुक्ततेविषयी याउपर आणखी कांही सांगण्याची जरूर आहे असे वाटत नाही. मनुष्य हा जीव आहे व जीवांच्या जीवना-विषयी सर्व बाजूंनी विचार करणारे हे शास्त्र आहे, यांतच त्याच्या उप-युक्ततेचे सार आले. विशेषतः वैद्यकशास्त्र व आरोग्यशास्त्र ही जीवशास्त्रा-वरच सर्वस्वी आधारलेली आहेत हे मागे स्पष्ट केलेच आहे. मानव शरीर-रचनाशास्त्र व शरीरव्यापारशास्त्र ही वैद्यकाच्या विद्यार्थ्यांकडून स्वतंत्र रीतीने अभ्यासिली जात असली तरी ती जीवशास्त्राचाच अंश होत. वनस्पतिशास्त्राच्या प्रगतीमुळे शेतकीस केवढी तरी मदत झालेली आहे. पिकांची सुधारणा, पिकांचे रोग वगैरे विषयांत वनस्पतिशास्त्रज्ञच शोध करून शेतकीची स्थिति सुधारू शकतात. टोळधाडी किंवा इतर प्राण्यांकडून पिकांस होणारी नुकसानी यांचा बंदोबस्त एखादा प्राणिशास्त्रज्ञच करू शकेल. सामाजिक शास्त्रांमध्येही जीवशास्त्रीय ज्ञानाचा अतोनात उपयोग होतो. सुप्रजाजननशास्त्र हे जननशास्त्राच्या ज्ञानावरच सर्वस्वी उभारलेले आहे. याशिवाय नैसर्गिक निवडीच्या व विकासवादाच्या सिद्धां-ताने समाजशास्त्रज्ञांस एक नवीनच दृष्टि दिली असून मानवसमाज आज-पावेतो कसा विकसित होत आला, जीवनार्थ कलहाची व नैसर्गिक निवडीच्या तत्वाची कोणकोणती उदाहरणे मानवी इतिहासात दिसून येतात, इत्यादि मोठमोठ्या प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याकडे शास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधले आहे.

तेव्हा जीवशास्त्राइतके मनोरंजक, अद्भुत व आपल्या अत्यंत जिज्ञा-च्याचे शास्त्र दुसरे कोणतेही नाही. त्या शास्त्राचा अभ्यास उपयुक्त आहे इतकेच नव्हे तर तो करणे प्रत्येक मनुष्याचे आदिकर्तव्य आहे येवढेच येथे सांगणे बस आहे.

प्रकरण दहावें.

शास्त्रांची रूपरेषा : मानवविज्ञान.

१. वैद्यकशास्त्र.

मनुष्य हा जीवांपैकीच एक असल्याने जीवशास्त्राच्या प्रांतांतून आपण मानवविषयक शास्त्रांच्या प्रांतांत सहजच शिरतो. जीवशास्त्र आणि मानव-विषयक शास्त्रे यांचा सांधा जोडणारी जी शरीरशास्त्र, रोगविज्ञान, उपचारशास्त्र वगैरे शास्त्रे त्यांचा अभ्यास सध्या सर्व वैद्यकीय कालेजांमधून सररास चाललेला आहे. रोगनिवारण ही मनुष्याची अत्यंत जिवाळ्याची बाब असल्यामुळे त्याला जरूर असणाऱ्या सर्व शास्त्रांचा विस्तृत प्रमाणावर अभ्यास व्हावा ही गोष्ट क्रमप्राप्तच आहे. तो अभ्यास व्हावा तितका स्वतंत्र बुद्धीने होत नाही ही तक्रार सर्व शास्त्रांच्या बाबतीत सारखीच आहे. परंतु दुसरी एक तक्रारीची बाब यासंबंधांत सांगावयाची म्हणजे आपल्या आर्यवैद्यकाची आधुनिक शास्त्रे शिकलेल्या डॉक्टर वर्गाकडून होणारी उपेक्षा ही होय. आपल्या आर्यवैद्यकाचा आधुनिक पद्धतीने आधुनिक वैद्यक शिकलेल्या तज्ज्ञ लोकांकडून कसून अभ्यास झाला पाहिजे. तसा तो होत नाही ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. आर्यवैद्यकाची अशा रीतीने कसून छाननी करून त्यांत जे अशास्त्रीय विभाग आढळतील त्यांचा त्याग करून पूर्णपणे शास्त्रीय पायावर त्याची पुनर्घटना केली पाहिजे व त्यांत ज्या ज्या गोष्टींची उणीव असेल त्या त्या गोष्टी पाश्चात्य वैद्यकांतून घेऊन त्यांची त्यास जोड दिली पाहिजे. अशा रीतीने दोन्ही वैद्यकाचा पूर्ण शास्त्रीय पायावर मिलाफ करून मग ते संयुक्त वैद्यकशास्त्र देशांतील सर्व डॉक्टर-वैद्यांनी प्रमाण मानून त्याचा आपल्या धंद्यांत उपयोग केला पाहिजे. योग्य संघटन केल्यास ही गोष्ट घडणें अशक्य नाही. हिंदुस्थान पाश्चात्यांनी सांगितलेल्या पद्धतीवर व औषधांवर अंधपणें किती दिवस अवलंबून राहणार !

२. मानसशास्त्र.

— १ —

शरीरविषयक शास्त्रे सोडून मानसिक शास्त्रांकडे वळल्यास तेथेही हाच परप्रत्ययनेय बुद्धीचा प्रकार दिसून येतो. तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र वगैरे

शास्त्रांचें अध्ययन आमच्या देशांतील प्रत्येक विद्यालयामध्ये होतें. परंतु या शास्त्रांमध्ये कांही नवीन शोध लावणारा अगर नवीन विचार प्रकट करणारा असा कोणी विद्वान् आजवर निघाला असल्याचें ऐकिवांत नाही. वस्तुतः हीं शास्त्रें फारच मनोवेधक व महत्त्वाचीं आहेत. त्यांतल्या त्यांत मानसशास्त्र हें तर सुसंस्कृत मनुष्यसमाजाच्या जिव्हाळ्याचें शास्त्र असून तें एकसारखें वाढतें आहे. नवीन नवीन प्रयोग करून मनाच्या निर- निराळ्या व्यापारांवर अधिक प्रकाश पाडण्याचें काम एकसारखें चाललें आहे. अशा या शास्त्राच्या वाढीला भारतीयांनी कांहीच हातभार लावूं नये, याचें कारण आमचा आळस व कर्तृत्वशून्यता याखेरीज दुसरें काय सांगतां येणार आहे !

मानसशास्त्राचा अनेक दिशांनी आज अभ्यास चालला असून त्यामुळें या शास्त्राला प्रत्यहीं अनेक फाटे फुटत आहेत. पूर्वी मनोव्यापारांचा अभ्यास हा तत्त्वज्ञानाचाच एक भाग समजला जात असे. मनाच्या व्यापारांचा स्वतंत्र रीतीने अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति यानंतर उद्भवली. मन म्हणजे काय, मनाचीं अंगें कोणतीं, त्या अंगांचीं विशिष्ट कार्यें कोणतीं वगैरे गोष्टींचा विचार करणें हें मानसशास्त्राचें प्रमुख कार्य बनलें. अर्थात् या कार्यासाठीं मनाच्या व्यापाराचें अवलोकन करून त्यां- वरून मनाच्या स्वभावधर्मासंबंधी नियम बांधणें हीच पद्धति उपयुक्त व योग्य होती. मनाचे व्यापार हे बाह्यसृष्टीच्या व्यापारांसारखे इंद्रियांना दिसत नाहीत; तेव्हा त्यांचें अवलोकन करावयाचें तर तें अंतर्निरीक्षण पद्धतीनेच केलें पाहिजे; म्हणजे आपल्या मनांत काय घडलें हें आपणच त्याविषयीं विचार करून ठरविलें पाहिजे. अशा रीतीने अंतर्निरीक्षण करून जमविलेली सामग्री हीच या शास्त्राच्या अभ्यासाचा विषय होय. हें अंतर्निरीक्षण एकाच व्यक्तीचें असलें पाहिजे असें नाही; इतर व्यक्तींनीही याचप्रमाणें आपआपलें अंतर्निरीक्षण करून नमूद करून ठेवलेली माहिती ही स्वतःच्या अंतर्निरीक्षणाप्रमाणेंच पुष्कळ अंशीं उपयोगी पडेल. तेव्हा अंतर्निरीक्षण हेंच या शास्त्रामध्ये माहिती मिळविण्याचें मुख्य साधन होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

परंतु अगदी अलीकडे शास्त्रज्ञांच्या उद्योगाची दिशा बऱ्याच अंशीं

बदलली असून प्रायोगिक पद्धतीचें महत्त्व फारच वाढलें आहे व जवळ जवळ गणितासारखा रेखीवपणा या शास्त्रांतील विवेचनास येत चालला आहे. हे प्रयोग निरनिराळ्या कारणांकरितां, निरनिराळ्या स्थितींतल्या व्यक्तींवर करण्यांत येतात व या भिन्न भिन्न प्रयोगक्षेत्रांस अनुसरून भिन्न भिन्न शास्त्रशाखाही निर्माण झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ, लहान मुलांच्या मनाचें अवलोकन करून व त्यांच्यावर प्रयोग करून जी शाखा निर्माण झाली तिला 'शिशुमानसशास्त्र' (Child Psychology) असें नांव मिळालें. विद्यार्थ्यांच्या मनःस्थितीचें अवलोकन याचप्रमाणें करून त्यांना अधिक सुलभ व फायदेशीर रीतीने कसें शिक्षण देतां येईल याचा विचार करणारी 'शिक्षणमानसशास्त्र' (Psychology of Education) नांवाची स्वतंत्र शाखा बनली आहे. कारखान्यांतून काम करणारे कामकरी, व्यवस्थापक, चालक, इत्यादि घटकांच्या मनःस्थितीचा विचार करून त्यांच्याकडून अधिक चांगलें काम कसें करून घेतां येईल याचा विचार करणारें 'औद्योगिक मानसशास्त्र' (Industrial Psychology) नुकतेंच उत्पन्न झालें आहे. त्याचप्रमाणें मनुष्यें एकमेकांच्या सहवासांत असलीं म्हणजे त्यांची मनःस्थिति कशी असते याचा विचार करणारें 'समाजमानसशास्त्र' (Social Psychology) हेंही सध्या विशेष पुढें येऊं पाहात आहे.

परंतु प्रायोगिक पद्धतिमुळें ज्या एका शाखेची अलीकडे फारच वाढ झाली आहे ती शाखा 'विकृतमानसशास्त्र' (Abnormal Psychology) ही होय. एखाद्या पूर्ण शुद्धीवर असलेल्या शहाण्यासुरत्या मनुष्याची जागेपणीं असलेली मनःस्थिति ही 'साधारण' (normal) मनःस्थिति होय. याशिवाय इतर सर्व प्रकारच्या मनाच्या स्थिति 'विकृत' (abnormal) होत. उदाहरणार्थ, चांगल्या माणसाची झोपेंतील किंवा स्वप्नांतील मनःस्थिति, चांगल्या माणसाची तो दारू पिऊन झिगला असतांना होणारी मनःस्थिति, ही विकृत मनःस्थितीचीच उदाहरणें होत. याशिवाय एखाद्या गोष्टीचा ध्यास घेतलेले, वेड लागलेले, संशयी, भ्रमिष्ट, गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे असे जे लोक असतात त्यांचीं मनं विकृतावस्थेंतीलच होत हें सांगावयास नकोच. याशिवाय तिसरा विकृत मनांचा प्रकार म्हणजे साक्षात्कारी साधु लोकांचा, अंगांत येणाऱ्या बायांचा वगैरे होय. या सर्व प्रका-

रच्या लोकांच्या मनःस्थितीची चिकित्सा करून त्यांच्या विकृतीचें निरीक्षण व स्पष्टीकरण करणें हें या शास्त्रशाखेचें कार्य होय.

विकृतियुक्त मनःस्थितीच्या अवलोकनावरून अविकृत किंवा 'साधारण' मनाच्या व्यापाराविषयीही ज्ञान होण्यास कित्येक वेळां मदत होते. या दृष्टीनेही विकृत मानसशास्त्राचें महत्त्व बरेंच आहे. मनुष्याला वेड लागतें तें पुष्कळ वेळां मनाचा समतोलपणा बिघडल्याने लागतें. अर्थात् समतोलपणा नाहीसा झालेल्या मनाचा सूक्ष्म अभ्यास केला म्हणजे मनाची समतोल स्थिति कशी असते याचेंही त्यावरून बरेंच ज्ञान होऊं शकतें.

प्रायोगिक पद्धतीमुळे, विशिष्ट प्रांत व्यापणाऱ्या मानसशास्त्राच्या अनेक शाखा कशा उत्पन्न झाल्या आहेत हें आपण पाहिलें. परंतु याच्याही पुढें जाऊन मानसशास्त्राच्या मुख्य विषयाच्या अभ्यासांतही प्रायोगिक पद्धतीचाच अवलंब करणारे शास्त्रज्ञ अलीकडे निघाले आहेत. हे शास्त्रज्ञ मनावर प्रयोग तो कसा करतात ? मन कांही काचेच्या नलिकेंत घालून किंवा सूक्ष्मदर्शकाखाली धरून तपासतां येत नाही. तेव्हा मनावर प्रयोग करणें याचा अर्थ इतकाच कीं विशिष्ट प्रेरकांचा विशिष्ट स्थितींत असलेल्या मनावर परिणाम घडवून आणून त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या प्रतिक्रियांचा विचार करणें. कोणत्याही द्वाराने मनावर परिणाम करणारा बाह्य सृष्टीतील जे पदार्थ किंवा व्यापार त्याला प्रेरक (stimulus) असें म्हणतात. (पुष्कळ वेळां प्रेरणा ही बाह्य सृष्टीकडून मिळत नसून आंतून म्हणजे स्वतःच्या मनाकडूनही मिळत असते.) या प्रेरकांचा संदेश भेदूपर्यंत जाऊन पोचल्यावर त्याच्यामुळे जो प्रतिक्रियात्मक व्यापार (response) मनुष्याकडून घडून येतो तोच या प्रयोग करणाऱ्या शास्त्रज्ञांच्या अभ्यासाचा मुख्य विषय होय. या प्रतिक्रियांवरूनच ते निरनिराळ्या मनोव्यापारांचें अनुमान करितात.

याप्रमाणें नवीन नवीन कल्पना, नवीन नवीन पद्धति एकसारख्या उदयास येत असून या शास्त्राचा व्याप क्षेत्राक्षणीं वाढत आहे. स्वतंत्र विचारांस, स्वतंत्र प्रयोगांस अवसर देणारें असें हें अत्यंत मनोरंजक व जिह्वाळ्याचें शास्त्र असूनही महाराष्ट्रीय पंडितांकडून त्याचा नीट रीतीने परामर्श घेतला जाऊं नये ही मोठी खेदाची गोष्ट होय. स्वतंत्र अवलोकन व स्वतंत्र विचार करून या शास्त्रांत नवीन शोध लावण्याचें तर दूरच राहो; परंतु

दुसऱ्यांनी केलेल्या विचारांचें व लावलेल्या शोधांचें संकलन करून स्व-
भाषेंत सुलभ ग्रंथरचना करण्याचें कामही कोणाकडून होऊं नये हें महा-
राष्ट्रीय विद्वानांना शोभण्यासारखें नाही. ही उणीव दूर करण्याची खटपट
अवश्य झाली पाहिजे.

— २ —

वादग्रस्त गोष्टी सोडून देऊन आपण येथे मनाच्या व्यापारांचें थोडक्यांत
निरीक्षण करूं. प्रेरक वस्तूंकडून प्रेरणा झाली असतां मनाचे जे व्यापार
घडतात ते तीन प्रकारचे असतात. प्रज्ञा, भावना व इच्छाशक्ति
हे ते तीन प्रकार होत. प्रज्ञा या सदराखाली, इंद्रियांच्या द्वारा होणारें
प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वस्तूंचें ज्ञान, त्या ज्ञानाच्या आधारावर केलेला
विचार, तर्क, निर्णय वगैरे सर्व गोष्टी येतात. भावना म्हणजे प्रेरकांच्या
संबंधाने मनुष्याच्या मनांत उद्भवणाऱ्या राग, तिटकारा, प्रेम, आवड
इत्यादि वृत्ति. आणि इच्छाशक्ति म्हणजे मनाची शरीराला कोणतेंही
उद्दिष्ट कार्य करायला लावण्याची शक्ति. रस्त्यांतून जात असतांना
मला कोणी गुद्दा लगावला तर मला अतोनात संताप येईल. म्हणजे बाह्य
प्रेरकामुळें येथे मनामध्ये संताप ही भावना उत्पन्न झाली. पुढें लगेच
त्याला उलट गुद्दा लगावण्याकरितां माझा हात पुढें सरसावेल. म्हणजे
तीव्र भावनेमुळें इच्छाशक्ति प्रभावी होऊन तिने माझ्या हातास प्रेरणा
केली. परंतु हेंच जर एखादा मनुष्य दुसऱ्याच एका मनुष्याला गुद्दा
लगावतो आहे असें मी पाहिलें तर माझ्या मनाची प्रज्ञाशक्ति जागृत
होऊन मला केवळ काय चाललें आहे याचें ज्ञान होईल. कदाचित् मार-
णाऱ्याचा थोडा रागही येईल परंतु विचार प्रभावी होऊन असें म्हणेल,
'त्या दुसऱ्या माणसाने कदाचित् याचा कांही अपराध केला असेल, म्हणूनच
याने त्याला मारलें असेल. एरवीं दिवसा दवळ्या भर रस्त्यांत या इंग्रजी
राज्यांत एकजण दुसऱ्याला मारण्यास धजावेल तरी कसा ! तेव्हा आपण
मध्ये न पडतां निघून जावें हें उत्तम !' म्हणजे येथे भावना प्रथम थोडी
उत्पन्न झाली पण विचाराने तिला दडपून टाकलें.

येथे हें मात्र लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं या शक्ति म्हणजे एकमेकांपासून
अगदी पृथक् असलेले मनाचे कप्पे नव्हेत. मनाचे हे तीन परस्परांस पूरक

असे व्यापार होत आणि ते एकेकटे निर्भेळ स्थितीत बहुधा असतही नाहीत. विशिष्ट प्रसंगी जो कोणचा व्यापार प्रभावी असेल त्याच्यावरूनच त्या वेळच्या संबंध मनःस्थितीस नांव मिळते. वर दिलेल्या उदाहरणांत मला जेव्हा गुद्दा बसला तेव्हा विचारशक्ति कमी होऊन रागाची भावना प्रभावी झाली; परंतु दुसऱ्याला गुद्दा बसलेला पाहिला, तेव्हा मात्र राग कमी होऊन एखाद्या तत्वज्ञासारखे विचार माझ्या मनांत येऊ लागले. तेव्हा मन हे एकच आहे व वर सांगितलेल्या मनाच्या व्यापारांचा परस्पर-सांस पूरक अशा रीतीने उपयोगही करून घेतां येईल हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. एखाद्या अभ्यासकाला एखादा विषय समजत नसला तर त्या विषयाची आवड मनामध्ये उत्पन्न केल्याने तो विषय अधिक लवकर समजू लागेल. मला भूगोलाची व गणिताची आवड फार आहे; तर इतर विद्यार्थ्यांना कठीण वाटणारे हे विषय मला सहज समजतील व माझी त्यांमध्ये फार प्रगति होईल. शिक्षकांनी हा मुद्दा विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. आपण जो विषय शिकविणार आहों त्यासंबंधाची आवड व आंकाक्षा विद्यार्थ्यांत उत्पन्न केल्यास त्यांस तो अधिक लवकर समजेल.

भावनेच्या जोराने प्रचंड इच्छाशक्तिही निर्माण होऊं शकते. टिळक, आगरकर हीं प्रचंड इच्छाशक्तीचीं माणसें होती असें आपण म्हणतो. परंतु आपल्या देशाची स्थिति पाहून त्यांना चीड आली होती, त्यांचें मन तळमळत होतें म्हणूनच संकटांच्या व अडचणींच्या राशींना न जुमानतां त्यांची इच्छाशक्ति कार्य करूं शकली. जाळाशिवाय कड कोठून येणार ? बुद्धिमत्तेने त्यांच्याइतके, किंवाहुना त्यांच्याहून अधिक, असे शेंकडो पुरुष महाराष्ट्रांत आजपर्यंत झाले असतील. परंतु त्यांच्या जीवनाचीं पणें पिकून तीं गळून पडतांच पाचोळ्यासरशीं कोठें उडून गेलीं त्याचा पत्ताही नाही. याच्या उलट टिळक-आगरकरांचीं भावनापूर्ण जीवनें रसभरित फलांप्रमाणें लोकांना आदरणीय व आनंददायक झालीं. उत्कृष्ट बुद्धिमत्ता, जोरकस भावना व जवरी इच्छाशक्ति या तीन्ही गोष्टी ज्याच्या ठायीं आहेत तोच आदर्श पुरुष होय.

प्रेरक वस्तूंच्या संबंधाने होणारे मनाचे व्यापार सांगितले. याखेरीज आणखी एक अद्भुत शक्ति मनाच्या ठायीं वसत असते. ती म्हणजे स्मरणशक्ति

होय. स्मरण हा संयुक्त म्हणजे अनेक क्रियांचा बनलेला व्यापार आहे. बाह्य वस्तूंचा इंद्रियांच्या द्वारा मनावर संस्कार होणे ही पहिली क्रिया; त्या संस्काराचें 'धारण' म्हणजे कायम राखणे ही दुसरी क्रिया व जरूर पडेल तेव्हा त्याचें पुनरुत्थापन करणे ही तिसरी क्रिया. अशा रीतीने पूर्वा-नुभूत संस्कार कोणत्याही कारणाने पुनरुत्थापित झाला म्हणजे आपण त्याचें स्मरण झालें असें म्हणतो. या स्मरणाच्या व्यापारामध्ये लागणारी धारणा-शक्ति सर्वांची सारखी नसते. अर्थात् ती जशी असेल त्या मानाने आपण एखाद्याची स्मरणशक्ति चागली किंवा वाईट असें म्हणतो. धारणाशक्ति वाढविणें जरी आपल्या हातांत नसलें तरी तिला आजूबाजूने मदत देऊन अधिक कार्यक्षम करणें आपल्या सर्वस्वी ताब्यांतलें असतें. स्मरणशक्ती-विषयी तक्रार करणाऱ्यांचे मुळांतील संस्कारच स्पष्ट व ठसठशीत नसतात असें पुष्कळ वेळां आढळून येतें. तेव्हा आपलें अवलोकन अधिक खोल व सूक्ष्म करून आपण पाहतों त्या गोष्टींचे संस्कार आपल्या मेंदूवर अगदी दृढ व ठसठशीत होतील याविषयी आपण खबरदारी घेतली म्हणजे ते संस्कार पुसून जाण्याचें बहुधा भय नसतें. खेरीज त्या संस्कारांस भावना-त्मकतेची जोड असली तर फारच उत्तम. आपल्या प्रियजनांचे मृत्युशय्येवरील उद्गार किंवा त्यांची मरणकाळची चर्या, अगदी कोरून ठेवल्याप्रमाणें, कित्येक वर्षेच काय पण सर्व आयुष्यभर अगदी रेखलेली अशी आपल्या लक्षांत राहते याचा अनुभव कोणास नाही ! दण्डकारण्यांत सीतेसह अत्यंत सुखांत दिवस घालवीत असतां घडलेले प्रसंग बारा वर्षां-नंतर देखील अगदी बारीकसारीक तपशिलासह जसेच्या तसे रामाच्या लक्षांत राहिले व त्या प्रदेशांत पुनः येतांच ते सर्व आठवून त्याने बोलून दाखविले—हा भवभूतीने उत्तररामचरितांत वर्णिलेला प्रकार मानसशास्त्राच्या दृष्टीने अगदी बरोबर आहे ! उत्कट भावनेच्या योगाने ते वनवासांत आलेल्या अनुभवांचे संस्कार त्याच्या अंतःकरणावर वज्रलेप झालेले होते ! त्याचप्रमाणें वस्तूमधील नवीनपणा किंवा दुसरा एखादा असाधारण गुण यामुळेही ती लक्षांत राहण्यास मदत होते. तेव्हा कोणतीही गोष्ट पाहताना तिच्यामध्ये कांही नावीन्य किंवा अद्भुतता आहे की काय हें पाहण्याची दृष्टि ठेवल्यास ती गोष्ट अधिक सुलभतेने लक्षांत राहील. स्मरणाच्या संबंधाने

आणखी साहचर्याचा नियम फार महत्वाचा आहे. जर दोन गोष्टी एकाच काळी, एकाच स्थळी, एकाच संबंधांत अनुभविल्या असतील तर पुनः त्यांपैकी एकीचा मनांत उद्भव झाल्यास दुसरीचाही उद्भव होतो. आज संध्याकाळी सभा आहे हें आपण अजीवात विसरून गेलों असलों तरी व्याख्याते किंवा अध्यक्ष रस्त्यांत दृष्टीस पडले म्हणजे सभेची चटकन आठवण होते. लहानपणच्या गावीं आपण पुनः गेलों म्हणजे पूर्वीच्या बारीक सारीक गोष्टी देखील पुनः आठवूं लागतात. या साहचर्यानियमाचा कुशलतेने उपयोग केल्यास स्मृति वाढविण्याच्या पुष्कळ युक्त्या अमलांत आणतां येतात.

— ३ —

या व्यापृत किंवा सावधान (conscious) मनाशिवाय दुसरें सुप्त (unconscious) असें एक मन असतें असा अलीकडे शोध लागला आहे. या सुप्त मनाला सूचना देऊन पुष्कळशा मानसिक व शारीरिक व्याधीही बऱ्या करतां येतात. या सुप्त मनाचें पृथक्करणात्मक ज्ञान करून घेण्याच्या रीतीला ' मनोविश्लेषण ' (Psycho analysis) असें म्हणतात. मनुष्याच्या मनामध्ये कांही उत्कट वासना उत्पन्न झाल्या व सामाजिक निर्बंधांमुळे त्या वासना त्याला तृप्त करून घेतां आल्या नाहीत, तर त्या वासना दडपल्या जाऊन सुप्त मनोमध्ये घर करून राहतात. हें सुप्त मन कोणच्याच गोष्टी विसरत नसल्यामुळे तेथे त्या वासना कायमच्या राहून संधि सापडल्यास वर येण्याचा प्रयत्न करीत असतात. व सरळ मार्गाने वर येण्याचा रस्ता बंद झाल्यामुळे त्या मनोमध्ये किंवा क्वचित् शरीरामध्येही अनेक विकृति उत्पन्न करतात. अशा स्थितीत, त्या दडपल्या गेलेल्या वासना कोणत्या हें शोधून काढावें लागतें. व शक्य असल्यास त्या वासनांच्या तृप्तीला थोडाबहुत अवसर देऊन पुढें युक्तिप्रयुक्तीने त्या वासनांना उदात्त वळण लावणें हें मानसशास्त्रज्ञाचें कर्तव्य असतें. फ्राईड, युंग वगैरे ऑस्ट्रियन व जर्मन शास्त्रज्ञ हे या मनोविश्लेषणाच्या पद्धतीचे उत्पादक व पुरस्कर्ते आहेत. यासच ' मनोविश्लेषणाचा संप्रदाय ' असें नांव अलीकडे मिळालें आहे. यासंबंधाने श्री. व्यं. वि. मोहरीर यांनी

गेल्या वर्षी व या वर्षी 'मनोविश्लेषणशास्त्र' या नांवाने विविधज्ञान-विस्तारांत लिहिलेले लेख वाचनीय आहेत.

पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राची भारतीय मानसशास्त्राशी तुलना करून पाहणें हा देखील अभ्यासाला एक चांगलाच विषय होण्याजोगा आहे. कदाचित् त्यांच्या मानसशास्त्रापेक्षा आपल्या मानसशास्त्रांतच कांही गोष्टी अधिक सयुक्तिक व योग्य रीतीने सांगितलेल्या आढळतील ! समतोल दृष्टीने परीक्षण मात्र झालें पाहिजे. आपल्या इकडे अंतःकरणाचे चार पोट-विभाग सांगितलेले आढळतात.

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं कारणमान्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥

मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, हीं चान्ही मिळून अंतःकरण होतें. संशय, निश्चय, अभिमान व स्मरण हे अनुक्रमें या चान्ही पोटविभागांचे विषय होत. तज्ज्ञांनी आधुनिक मानसशास्त्रांतील सिद्धांतांशीं या वर्णनाची तुलना करून पाहावी.

मानसशास्त्रांतील विषयांचें येथे केवळ दिग्दर्शन—आणि तेंही त्रोटक—केलें त्यावरून हें शास्त्र किती मनोरंजक, उद्बोधक व उपयुक्त आहे हें लक्षांत आलें असेलच. मानसशास्त्र हें मनाचे व्यापार कसे चालतात हें सांगतें; 'तर्कशास्त्र' हें कोणते मनाचे व्यापार बरोबर व कोणते चूक हें सांगतें; तर 'नीतिशास्त्र' कोणते मनाचे व्यापार चांगले व कोणते वाईट हें निश्चित करण्याचा प्रयत्न करतें. हें शास्त्रही फारच महत्त्वाचें व उदात्त आहे. परंतु याच्यावर श्री. वामनराव जोशी यांच्या 'नीतिशास्त्रप्रवेशा-' सारखा उत्कृष्ट ग्रंथ झाला असल्यामुळें येथे त्याचें अधिक वर्णन करीत बसत नाही. टिळकांचें गीतारहस्य हा देखील एका दृष्टीने पाहतां नीति-शास्त्राचाच ग्रंथ होय. नीतिशास्त्र हें अध्यात्माच्या पायावर सुंदर रीतीने कसें उभारतां येईल हें सांगण्याचा त्या ग्रंथाचा एक प्रमुख उद्देश आहे.

समाजविषयक शास्त्रें

भूमिका.

मानसिक शास्त्रांप्रमाणें सामाजिक शास्त्रांची वाढही अव्याहत चाललेली

आहे. निरनिराळ्या पोटविषयांची फारच वाढ होऊन त्यांची स्वतंत्र शास्त्रे बनत आहेत. प्रतिक्षणी नवीन शोध किंवा नवीन कल्पना निघून त्यामुळे शास्त्रांचे स्वरूपही एकसारखे बदलत आहे.

आपल्या इकडे अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र यांचा अभ्यास विद्यालयांतून सररास होत असतो व या दोन्ही विषयांसंबंधी बराच विचार आपल्या-कडील आधुनिक पंडितांनी केलेला दिसून येतो ही समाधानाची गोष्ट आहे. विशेषतः अर्थशास्त्राच्या प्रांतांत आमच्यांतील अनेक विद्वानांनी मोठाच अधिकार संपादन केला असून हिंदी अर्थशास्त्राच्या बहुतेक शाखांवर प्रमाणभूत होण्याजोगी अशी रचना त्यांनी करून ठेविली आहे. त्यांतील उणीव येवढीच कीं हे सर्व सौभाग्य त्यांनी इंग्रजीसारख्या परभाषेला आपण होऊन दिले असून देशी भाषांना अनाथ स्थितीत ठेवले आहे. तेव्हा यापुढे सर्व अर्थशास्त्रविषयक प्रश्नांची देशी भाषांत सुलभ रीतीने माहिती करून देणारी पुस्तके निर्माण करण्याकडे पंडितांनी विशेष लक्ष पुरवावे असे सामान्य जनतेतर्फे प्रस्तुत लेखकाचे त्यांजपार्शी मागणे आहे. राज्यशास्त्रा-विषयी अज्ञान मुळांतच पुष्कळ विचार व अभ्यास होण्यास वाव आहे. या विषयावरील बरेच तज्ज्ञ आपल्याकडे आहेत; परंतु त्यांनी मूकबधिरवत् का बसावे हे समजत नाही. आपला स्वतंत्र अभ्यास वाढवून देशी भाषांत आपले विचार प्रकट करण्यास त्यांनी पुढे यावे हे उचित आहे.

कायद्याचा अभ्यास आपल्याकडे सध्या किती भरभराटला आहे हे सांगण्याची जरूरी नाही. परंतु कायद्यांचा तात्त्विक विचार करणारे जे शासनशास्त्रत्यांच्या अभ्यासाचा व त्यावरील ग्रंथरचनेचा आपल्याकडे माग-मूसही दिसत नाही. शिक्षाशास्त्र, गुन्हेगारीचे शास्त्र, त्याचप्रमाणे भाषा-शास्त्र, तुलनात्मक धर्मशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रांविषयी तर बोलावयासच नको. मानवशास्त्र व समाजशास्त्र हे दोन मोठे समुद्र जेथे कोरडे पडले आहेत तेथे या विद्यांच्या लहानशा तडागांची कथा काय ?

मानवशास्त्र व समाजशास्त्र हीं फार व्यापक व एकसारखी वाढत असणारी शास्त्रे आहेत. मानवशास्त्राचे इंग्रजी नांव Anthropology असे आहे. हा शब्द ग्रीक भाषेवरून बनविला असून anthropos म्हणजे मनुष्य व logos म्हणजे प्रबंध किंवा शास्त्र असा त्याच्या घटकावयवांचा अर्थ आहे.

म्हणजे मनुष्याविषयीं सर्व बाजूंनी विचार करणारें शास्त्र असा याचा अर्थ झाला. या अर्थामध्ये काळाची किंवा स्थितीची मर्यादा कांहीच दर्शविली जात नाही. परंतु मानवजातीचा संघटित असा समाज बनल्यानंतर तिच्या झालेल्या विकासाचा विचार करण्याचें काम इतर अनेक शास्त्रांनी, विशेषतः समाजशास्त्राने, आपल्याकडे घेतलें असल्यामुळे पूर्वकालीन मनुष्याच्या स्थितीचा व विकासाचा विचार करणें येवढेंच काम मानवशास्त्राकडे शिल्लक राहतें. अर्थात् पुराणकालीन मानवजातीच्या स्थितीचा विचार करतांना प्रगतीच्या शर्यतीत मार्गें पडून सध्या सुद्धा प्राथमिक स्थितीत असलेले असे जे समाज दृष्टीस पडतात त्यांच्याही सद्यःस्थितीचा अभ्यास करणें अत्यंत उपयुक्त ठरतें. कारण त्यांच्या सध्याच्या चालीरीतींचा मनुष्यजातीच्या पूर्वस्थितीवर पुष्कळच प्रकाश पडतो.

३. समाजशास्त्र.

हें शास्त्र आधुनिक समाजांतील व्यक्तींच्या परस्परसंबंधाचा विचार करतें; “समाजशास्त्राचा मानवशास्त्राशी कांहीसा निराळा संबंध आहे. वस्तुतः हें (मानव) शास्त्र फक्त मनुष्य प्राण्याविषयीं विचार करणारें आहे. पण कांही ग्रंथकारांनी याची मर्यादा वाढवून समाजशास्त्राचाही यांत समावेश केला आहे. पण माझ्या मते तें शास्त्र अगदी मर्यादित आहे. मानवशास्त्राचें काम मनुष्य प्राण्याचा स्वतंत्रपणें विचार करून त्याचा पूर्वतिहास देणें इतकेंच आहे. पृथ्वीवर मनुष्य प्राणी कसा उत्पन्न झाला आणि ऐतिहासिक काळापर्यंत त्याला कोणत्या अवस्थांतून जावें लागलें हें त्या शास्त्राच्या शोधकांनी ठरवावयाचें असून यापुढील कामगिरी समाजशास्त्राच्या शोधकांनी करावयाची आहे. सारांश, मानवशास्त्र हा पाहिला थर असून समाजशास्त्र हा त्यावरील दुसरा थर आहे. समाज बनण्याच्या पूर्वीच्या स्वतंत्र मानवी प्राण्याची माहिती देणें हें मानवशास्त्राचें काम आहे, आणि समाज कसा बनला हें सांगून त्यापुढील मानवी प्राण्याची माहिती देणें हें समाजशास्त्राचें काम आहे.” —भाटे, समाजशास्त्रावराल व्याख्यान पृ. १८.

वरील उतान्यांत प्रो. गो. चि. भाटे यांनी समाजशास्त्र व मानवशास्त्र यांच्या विचारक्षेत्राचा पृथक्पणा चांगल्या रीतीने सांगितला आहे. त्याचप्रमाणे समाजशास्त्राचा पूर्वैतिहास व तदंतर्गत विषयांची रूपरेखा प्रो. भाटे यांच्याच शब्दांत येथे निवेदन करूं.—

“ विख्यात फ्रेंच तत्त्वज्ञ कॉम्ट याने स. १८३९ च्या सुमारास ह्या विषयावर जी व्याख्याने दिली त्यांत त्याने Sociology (समाजशास्त्र) ह्या शब्दाची प्रथम योजना केली. ...याशास्त्राचें हें नांव जरी आतांच सांगितल्याप्रमाणें नवें आहे तरी याचा विषय नवा नाही. तो फार जुनाच आहे. प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल यांना ‘सोशिऑलाजी’ हा शब्द जरी माहिती नसला तरी त्यांनी ह्या शास्त्रांतील अनेक तत्त्वांचा ऊहापोह आपल्या ग्रंथांतून ठिकठिकाणीं केला आहे. ” सदर पृ. ४.

“ आडम स्मिथ हा जसा अर्वाचीन अर्थशास्त्राचा जनक समजला जातो त्याप्रमाणेंच कॉम्टला अर्वाचीन समाजशास्त्राचा जनक समजण्यास कांहीं हरकत नाही....समाजाची उत्पत्ति, त्याची वाढ आणि प्रगति ज्या नियमांना आणि सिद्धांतांना अनुसरून होते त्यांचा शोध लावणें अवश्य आहे आणि सामाजिक संस्था, चालीरीति, नीतिविषयक कल्पना आणि धर्मसमजुती यांचें ज्ञान व्हावें अशी इच्छा असल्यास समाजाचें व सामाजिक कारणपरंपरेचें शास्त्रीय ज्ञान मिळविलें पाहिजे असें कॉम्टनेच प्रथम प्रतिपादन केलें. अर्थात् कॉम्टचें समाजशास्त्र म्हणजे समाज, त्याच्या चालीरीति आणि नैतिक कल्पना ईश्वरदत्त आणि म्हणूनच सनातन आहेत असल्या वेडगळ धर्मसमजुतींचा जोराने निषेध करणारें एक शास्त्र होतें. ” सदर पृ. ७.

“ ह्यानंतर हर्बर्ट स्पेन्सर यानें ‘समाजशास्त्राचा अभ्यास’ नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध करून कॉम्टच्या पुढें पाऊल टाकलें.....नंतर त्यानें स्थित्यात्मक समाजशास्त्रावर बरीच ग्रंथरचना करून ‘समाजशास्त्राचीं मूल-तत्त्वे’ ह्या नांवाच्या ग्रंथाचे मोठमोठे तीन भाग प्रसिद्ध केले. ह्या शास्त्रावरील त्याचा शेवटचा ग्रंथ म्हणजे ‘निरनिराळ्या राष्ट्रांचें वर्णनात्मक समाजशास्त्र’ हा होय. इतकी विस्तृत ग्रंथरचना करून स्पेन्सरनें हें शास्त्र लोकांस अत्यंत आवडतें करून सोडलें. विद्वानांना त्याच्या अध्ययनाची

फार गोडी लागली आणि लोकांस त्या शास्त्राच्या अभ्यासाचें एक प्रकारचें वेडच लागून राहिलें. ” सदर पृ. ८.

“ आतांपर्यंत केलेल्या ऐतिहासिक विवेचनावरून आपणांस ह्या शास्त्राची पूर्वपीठिका कळून चुकली असेल. आतां आपण त्याच्या सद्यः-स्वरूपाकडे व लक्षणाकडे वळूं. निरनिराळे लोक सामाजिक बंधनांनीं एकत्र होऊन त्यांचा समाज कसा तयार झाला; त्याची वाढ कशी झाली; त्या लोकांमध्ये एकाच प्रकारच्या समजुती, एकाच प्रकारचे रीतिरिवाज आणि पुष्कळ ठिकाणीं एकाच प्रकारची राज्यव्यवस्था कशी रुढ झाली; ते सर्व एकच भाषा कशी बोलूं लागले; आणि त्यांच्यामध्ये एकसारख्याच धर्मकल्पना कशा प्रचारांत आल्या, इत्यादि प्रश्नांचें उत्तर देऊन समाजाचें अंतिम ध्येय काय असावें व त्याचा विकास कसकसा होतो, हें सांगणें समाजशास्त्राचें काम आहे.....कोणत्याही एका समाजाचीं स्थित्यंतरे कसकशीं झालीं; त्या समाजाचें कार्य कसें चाललें आहे; त्याचें सामान्य स्वरूप व लक्षणें कोणतीं आहेत व त्याचे विशेष काय आहेत, इत्यादि प्रश्नांप्रमाणेंच जन्मावरून अथवा सांपत्तिक स्थितीवरून पडलेले समाजांतले निरनिराळे भेद, निरनिराळ्या जाती, पोटजाती, वर्ण अथवा वर्ग कसे व कां उत्पन्न झाले, ह्या प्रश्नाची मीमांसाही याच शास्त्रानें करावयाची आहे. ” सदर पृ. ९-१०.

४. मानवशास्त्र.

— १ —

समाजशास्त्राच्या अभ्यासास अल्पांशाने का होईना पण सुरवात झालेली आपल्याकडे दिसत आहे. आज कित्येक वर्षे मुंबई युनि-वर्सिटीने उच्चवर्गीय विद्यार्थ्यांकरितां समाजशास्त्र शिकविण्याची एक पाठ-शाळा चालविलेली आहे. त्याचप्रमाणें मराठींत कांही गृहस्थांनी समाज-शास्त्रावर पुस्तकें व निबंध लिहिले आहेत. परंतु मानवशास्त्राचा पत्ताही फारसा कोणास असल्याचें दिसत नाही. मुंबईस ‘अँथ्रोपॉलॉजिकल सोसायटी’ म्हणून एक संस्था आहे. परंतु ती कितीसें कार्य करिते कोण जाणे ! खरोखर हिंदुस्थानांत ह्या शास्त्राच्या अभ्यासास जितकें क्षेत्र मिळ-

प्याजोगें आहे तितकें इतरत्र क्वचितच उपलब्ध असेल. या शास्त्राच्या अभ्यासाची मुख्य सामग्री म्हणजे प्राथमिक व रानटी अवस्थेंतील मनुष्य-समुदाय होत; आणि ह्या सामग्रीची हिंदुस्थानांत वाण नाही हें प्रसिद्धच आहे. इतकेंच नव्हे तर अगदी रानटी समाजापासून तो अत्यंत सुधारलेल्या समाजांपर्यंत निरनिराळ्या सुधारणाविकासाच्या अवस्थेंत असलेले असे, तुलनेसाठी विशेष उपयोगी पडण्याजोगे अनेक समाज याच देशांत उपलब्ध होण्यासारखे आहेत. परंतु ह्या सामग्रीकडे लक्ष देतो कोण ! इतर सर्व सामग्रीचा ज्याप्रमाणें परक्यांनी उपयोग केला त्याप्रमाणें ह्या सामग्रीचाही करून त्यांनी आमच्या देशांतील जाती-जमातींच्या वर्णनपर ग्रंथ लिहावे तरी आम्ही आपले थंडच राहणार ! सरकारची मदत नाही, लोकांजवळ पैसा नाही ह्या सबबी नेहमीच्या आहेतच. त्या सबबींत थोडें-बहुत तथ्यही आहे हें खरें; तथापि लोकांजवळ पैसा नाही म्हणून सिनेमा-नाटकें, क्लब-मैफली, सिगारेट-वाटली ह्या गोष्टी बंद पडल्या आहेत असें नाही. यांची उत्तरोत्तर फारच चलती चालली आहे व कोट्यवधि, अब्जावधि रुपये यांच्यापार्वी उडत आहेत. त्यांच्या एक दशांश, किंबहुना एक शंभरांश इतका पैसा जरी शास्त्रीय संस्थांना मिळाला तरी प्रत्येक शास्त्राच्या अनेक संस्था देशांत दुमटुमीत रीतीने चालूं शकतील. पाश्चात्य देशांत अशा संस्था बऱ्याचशा खासगी वर्गण्यांवरच चाललेल्या असतात. पण लक्षांत कोण घेतो !

— २ —

प्राणिशास्त्र ज्या दृष्टीने प्राण्यांविषयी विचार करितें त्याच दृष्टीने मनुष्या-विषयी विचार करण्यासाठी मानवशास्त्र हें खरोखर प्रवृत्त झालें आहे. मनुष्याची उत्पत्ति कशी झाली, पुढें त्याचा जीवनक्रम कसाकसा बनत गेला आणि तो ह्या जगतांतील जीवनकलहामध्ये टिकून राहून इतर प्राण्यां-वर व परिस्थितीवर प्रभुत्व गाजविण्यास कसा समर्थ झाला हें पाहण्याचें या शास्त्राचें मुख्य काम आहे. अर्थात् या जीवनकलहामध्ये शिरतांना मनुष्या-जवळ शारीरिक व मानसिक सामग्री कोणती व कशा प्रकारची होती हें पाहणें प्रथम जरूर ठरतें. प्राण्यांच्या तुलनेने मनुष्याची शरीररचना कशी

वरच्या दर्जाची व अधिक कार्यक्षम ठरते याचा विचार शास्त्रज्ञांनी या-संबंधांत केला आहे. मनुष्य हा ताठ उभा राहू शकणारा प्राणी असल्या-मुळे त्याचे हात इतर कामे करण्यास मोकळे असतात; मनुष्याला, इतर प्राण्यांना नसलेली, पृथक् वर्णोच्चार करण्याची शक्ति आहे;—इत्यादि मनु-ष्याच्या प्रगतीला कारणीभूत होणाऱ्या अनेक गोष्टी शास्त्रज्ञांनी दाखवून दिल्या आहेत.

परंतु मनुष्य व इतर प्राणी यांमधील मुख्य फरक त्यांच्या मानसिक सामर्थ्यामध्यें आहे. शारीरिक सामर्थ्यांत तो इतर कित्येक प्राण्यांपेक्षा पुष्कळच कमी आहे व होता. परंतु बुद्धिमत्तेत इतरांपेक्षा तो प्रारंभापासूनच इतका श्रेष्ठ होता कीं शारीरिक सामर्थ्याची उणीव त्याने आपल्या बुद्धि-सामर्थ्याने सहज भरून काढली. हें बुद्धिसामर्थ्य लाखो वर्षे होत आलेल्या मेंदूच्या विकसनामुळे त्याला प्राप्त झालें आहे.

— ३ —

बाह्य परिस्थिति. मनुष्यांच्या ठायी असलेल्या मूलभूत सामग्रीचा याप्रमाणें विचार केल्यानंतर पुढें या सामग्रीच्या योगाने त्याने आपली प्रगति कशी करून घेतली याचा विचार सहजच प्राप्त होतो. ही प्रगति अर्थात् बाह्यपरिस्थितीशीं झगडूनच त्याला करून घ्यावी लागली. तेव्हा **बाह्य परिस्थिति** (environment) व तिचा मनुष्यावर होणारा परिणाम हा या शास्त्रांतील अभ्यासाचा दुसरा मोठा विषय होय.

अगदी प्रारंभीच्या काळीं मनुष्य परिस्थितीचा दास होता. अशा स्थितींत एका प्रदेशाचें हवापाणी राहण्यास असह्य झालें किंवा तेथील अन्नाचा पुरवठा कमी झाला म्हणजे तो दुसरीकडे जात असला पाहिजे. तेव्हा प्राचीन काळच्या मनुष्यसमुदायांच्या हालचाली कशा व कोणच्या कार-णांस्तव होत असत याचें समालोचन अभ्यासकांना करावें लागतें. विशिष्ट प्रदेशांतील विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीचा मनुष्याच्या राहणीवर व स्वभावावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास या विभागांत मुख्यत्वे करून मोडतो. सारांश, प्रथम परिस्थिति मनुष्यावर ताबा गाजवीत होती

त्याची उलटापालट होऊन मनुष्य परिस्थितीवर ताबा कसा गाजवू लागला याचा इतिहास मानवशास्त्रज्ञांस या सदराखाली रेखाटावा लागतो.

वंश. परिस्थितीमुळे मानवी शरीराच्या बाह्य रूपाचें विकसन कसे झालें व शरीराच्या आकारांत, रंगरूपांत निरनिराळे प्रभेद कसे उत्पन्न झाले याचा विचार शास्त्रज्ञांस यापुढें करावा लागतो. कित्येक शास्त्रज्ञांनी असें एक मत प्रतिपादन केलें होतें, कीं मनुष्यप्राण्याच्या अनेक जाती पृथ्वीवर अनेक दूरदूरच्या प्रदेशांत स्वतंत्र रीतीने जन्मास आल्या. आफ्रिकेमध्ये एक जाति उत्पन्न झाली, मध्य आशियांत एक जाति जन्म पावली व आशियाच्या आग्नेयेच्या द्वीपसमूहांत (हा द्वीपसमूह अत्यंत प्राचीन काळीं मुख्य भूभागास जोडलेला होता) आणखी एक जाति निर्माण झाली. यास 'बहुविधोत्पत्तीचा सिद्धांत' असें म्हणतात. हा सिद्धांत मान्य केला म्हणजे वंशभेदाचा प्रश्न मुळांतच सोडविल्यासारखा होतो. कारण प्रथम ज्या तीन चार जाति उत्पन्न झाल्या त्या निरनिराळ्या गुणधर्मांनी युक्त अशाच झाल्या असें सहज मानतां येतें. किंबहुना निरनिराळ्या जातींच्या अत्यंत भिन्न गुणधर्मांची उपपत्ति लावतां यावी यासाठीच ही 'बहुविधोत्पत्ती'ची कल्पना पुढें आली असें म्हटलें तरी चालेल. परंतु हा बहुविधोत्पत्तीचा सिद्धांत आतां मागे पडला असून तो फारसा कोणी मानीत नाही. एकाच बुंध्यापासून हा मनुष्यजातीचा अनेकशाखायुक्त वृक्ष बनला आहे असेंच मत आतां शास्त्रशुद्ध ठरलें आहे. हें मत मान्य केलें म्हणजे सध्या एकमेकांपासून अत्यंत विसदृश दिसणारे मानववंश कसे निर्माण झाले याचें स्पष्टीकरण शास्त्रज्ञांस करावें लागतें. हें स्पष्टीकरण तो विकासवादाच्या तत्त्वानुसार करतो. जीवनार्थ कलहाचा व नैसर्गिक निवडीचा नियम मनुष्यासही लागू असल्यामुळे मनुष्यामध्ये उत्तरोत्तर फेरबदल होत जाऊन त्याचे निरनिराळे वंश बनत गेले, त्या वंशांतून उप-वंश निर्माण झाले हा दोबळ सिद्धांत या बाबतींत खरा आहेच. परंतु याविषयीच्या प्रश्नांचें बारकाईने संशोधन मानवशास्त्रज्ञांस करावें लागतें. जननशास्त्राच्या तत्त्वानुसार पूर्वजपरंपरेने उतरलेल्या विशिष्ट गुणधर्मांनी युक्त असा मानवजातीचा विभाग म्हणजे वंश होय. हे वंश निश्चित

करण्यासाठी पृथ्वीवरील मनुष्यांमध्ये परस्परांपासून अगदी भिन्न असे जे अनेक समुदाय आढळून येतात त्यांच्या गुणधर्मांचा शास्त्रज्ञास अभ्यास करावा लागतो. निरनिराळ्या वंशांमध्ये आढळणारे भिन्नत्व हें अर्थात् शारीरिक व मानसिक दोन्ही प्रकारचें असलें पाहिजे. तथापि मानसिक भिन्नत्व आजमावण्यास फार कठीण असल्यामुळे वंश-शास्त्रज्ञांनी शारीरिक भिन्नतेवरच भर दिलेला आढळतो. शारीरिक गुणधर्मांचें मोजमाप करण्याचें मात्र त्यांनी शास्त्रच बनविलें आहे. डोळ्यां-तील बुबुळांचा रंग, केसांचा सडकपणा अथवा कुरळेपणा, कातडीचा रंग, नाकाची लांबी व रुंदी यांचें प्रमाण, चेहेऱ्याचा आकार, शरीराची उंची व रुंदी इत्यादि अनेक शारीरिक वैशिष्ट्यांचें निरीक्षण वंश-निश्चय करण्यासाठी शास्त्रज्ञ लोक करीत असतात. परंतु सर्वांत अधिक प्रचलित असलेली व महत्त्वाची पद्धत म्हणजे डोक्याची लांबी व रुंदी मोजून त्यांचें प्रमाण काढण्याची 'शीर्षमापनपद्धति' होय.

या शरीरनिरीक्षणावरून व शरीरमापनावरून सर्वमान्य असे सिद्धांत अज्ञून स्थापित झाले नाहीत. तथापि सध्या साधारणपणें बहुमान्य असलेल्या मतानुसार जगांत दोन किंवा तीन मुख्य वंश आहेत असें ठरतें. एक 'मांगोलॉइड' दुसरा 'ऑस्ट्रॉलॉइड' व तिसरा 'निग्रो.' मांगोलॉइड लोकांची मुख्य वस्ती चीन व जपानमध्ये. युरोपांतील मानवसमुदाय (व इराणां-तील व हिंदुस्थानांतील आर्य), ज्याला कॉकेशियन वंश असें म्हणण्याचा प्रघात आहे, ती मांगोलॉइड लोकांची अत्यंत पुरातन कालीं विभक्त झालेली शाखा होय. अमेरिकन इंडियन हीही त्यांची अशीच दुसरी पुरातन शाखा होय. ऑस्ट्रॉलॉइड वंशाचे लोक हे आस्ट्रेलिया व त्याच्या सभोवारचीं बेटें यांतील मूळचे रहिवासी होत. 'निग्रो' वंश हा मध्य आफ्रिकेचा मूळचा रहिवासी होय. कदाचित् निग्रोवंश हा ऑस्ट्रॉलॉइड वंशाचीच पुरातन शाखा असूं शकेल. हिंदुस्थानच्या दक्षिण भागांत राहणारा मानवसमुदाय ही ऑस्ट्रॉलॉइड लोकांचीच शाखा होय असें मानतात. कित्येक लोक काकेशियन, द्रविडियन हे स्वतंत्रच वंश मानतात. त्यांच्या मते मूळ वंशांची संख्या चार किंवा पांच ठरते. असो. हे अगदी मोठे वंशविभाग झाले. यांच्या शाखोपशाखांचा अगणित विस्तार झाला आहे.

या वंशोपवंशांच्या अभ्यासाचें 'मानववंशशास्त्र' म्हणून एक निराळें शास्त्रच झालें आहे. भिन्न भिन्न वंशांच्या परस्पर मिसळीचा काय परिणाम होतो याचेंही अवलोकन शास्त्रज्ञांनी चालविलें आहे. आपल्या हिंदुस्थानाचेंही एक वंशशास्त्रीय निरीक्षण (ethnological survey) सर हरबर्ट रिस्ले या तज्ज्ञांच्या आधिपत्याखाली सरकारने करविलें आहे. त्या निरीक्षणानुसार हिंदुस्थानांत शुद्ध आर्य वंशाचे लोक फक्त पंजाब, राजपुताना व काश्मीर येथे आहेत असें ठरलें आहे. आपण मराठे सीथियन व द्रविडियन या दोन वंशांची मिश्र प्रजा आहोंत असा त्या निरीक्षकांचा निर्णय आहे.

संस्कृति. वंशपरंपरेने आलेले व अर्थात् शरीरांत भिनलेले असे जे गुणधर्म मनुष्याने अयत्नतः संपादन केले आहेत त्यांचें विवेचन 'वंश' या सदराखाली येतें. परंतु मनुष्याने बुद्धिपुरस्पर प्रयत्न करून आज जी प्रगति केली आहे ती कांही त्याच्या शरीरांत भिनलेली नाही. उदाहरणार्थ, शास्त्रज्ञाचा मुलगा अझून जन्मतःच शास्त्रज्ञ निपजू लागलेला नाही; किंवा 'गवयाचें पोर रडलें तरी सुरावर रडणार' अशी जरी म्हण असली तरी खरोखर गवयाचा मुलगा जन्मल्याबरोबर गावयास लागत नाही. तेव्हा ही सर्व प्रगति एका दृष्टीने बाह्य असून ती सांगोवांगीच्या किंवा शिकवणुकीच्या परंपरेने चालत आलेली आहे. ह्या परंपरागत बाह्य प्रगतीलाच संस्कृति (culture) असें म्हणतात. संस्कृति म्हणजे आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या मनुष्य जातीने मिळविलेल्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा संचय. संस्कृति हा मनुष्यजातीचाच विशेष आहे आणि यामुळेच मनुष्याने हजारो वर्षांपूर्वीच इतर प्राण्यांस मागें टाकलें आहे. इतर प्राण्यांना आपल्या अनुभवाचा संचय करून तो आपल्या वंशजांना देतां येत नाही. मनुष्यास तसें करितां येतें. यामुळेच मनुष्याने आजवर हिमालयाएवढा ज्ञानाचा राशि संचित करून ठेवला आहे.

हा अनुभवाचा संचय मनुष्याने मुख्यतः भाषेच्या साहाय्याने केला आहे. अर्थात् मानवी संस्कृतीच्या वाहक या नात्याने निरनिराळ्या भाषांचा अभ्यास हा मानवशास्त्रामध्यें अंतर्भूत होतो. सध्या सुधारणेच्या अग्रभागी जे समाज आहेत त्यांच्या भाषा सर्व प्रकारच्या कल्पना व वस्तु व्यक्त

करणान्या शब्दांनी इतक्या भरलेल्या आहेत की मानवशास्त्राच्या अभ्यासास त्यांचा फारसा उपयोग होण्याजोगा नाही. परंतु विनसुधारलेल्या लोकांच्या कल्पना व त्यांचे व्यापार अगदी मर्यादित असतात व तेवढ्याच कल्पनांचे व व्यापारांचे प्रतिबिंब त्यांच्या भाषेत हुबेहूब पडलेले असते. त्यामुळे अशा भाषांच्या अभ्यासाचा तत्कालीन संस्कृति आजमावण्यास फार उपयोग होतो. उदाहरणार्थ, बर्फाच्या प्रदेशांत राहणाऱ्या एस्किमो लोकांच्या भाषेत पडणारे बर्फ, वाहणारे बर्फ, जमिनीवरील बर्फ, इ० अर्थ व्यक्त करणारे स्वतंत्र शब्द आहेत; परंतु आपल्या भाषेत snow व ice या दोन कल्पना व्यक्त करणारेही नीटसे शब्द नाहीत. याच्या उलट आपल्या भाषेमध्ये शेतीच्या व्यवहारांतले शेंकडो शब्द आहेत त्यांचा अल्पांशही एस्किमो लोकांच्या भाषेत आढळावयाचा नाही. भाषेच्या अभ्यासावरून समाजाच्या संस्कृतीचे चित्र कसे काढता येते हे यावरून लक्षांत येईल.

यानंतर प्रत्यक्ष संस्कृतीचा अभ्यास शास्त्रजिज्ञासू करवा लागतो. संस्कृति म्हणजे आजकालच्या सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या चालीरीती, कल्पना व ज्ञान येवढाच अर्थ मानवशास्त्रामध्ये घ्यावयाचा नाही. अगदी प्रारंभापासून मनुष्य आपल्या अनुभवाचा संचय करावयास लागला असल्याकारणाने मनुष्याच्या संस्कृतीस तेव्हापासूनच सुरवात होते. या संस्कृतीचे स्थूल मानाने तीन विभाग मानण्यांत येतात. बाह्य परिस्थितीशी मुकाबला घेण्याचे मनुष्याने शोधून काढलेले उपाय यांचा पहिला विभाग कल्पित्यांत येतो. यांत मनुष्याच्या अन्न मिळविण्याच्या पद्धति, निवाऱ्याचे स्थान मिळविण्याचे किंवा निर्माण करण्याचे उद्योग व निरनिराळी भांडी, आयुधे वगैरे उपयुक्त जिनसा वनविण्याच्या कल्पना (inventions) यांचा विचार येतो. यास मनुष्याची 'वास्तव संस्कृति' (material culture) असे म्हणतात. दुसऱ्या विभागांत मनुष्याच्या सामाजिक संबंधांचे विवेचन येते. मनुष्याचे इतर मनुष्यांशी असलेले संबंध प्रथमपासून तीन प्रकारचे तरी असले पाहिजेत : आर्थिक, राजकीय व कामुक (वैषयिक). मनुष्य जेव्हा थोडाबहुत अन्नाचा संग्रह करू लागला तेव्हापासून त्याचे अर्थशास्त्र उत्पन्न झाले व तो इतर मनुष्यांकडे सहकार्य करणारा, देवघेव करणारा किंवा

अपहार करणारा या तीन्हीपैकी कोणत्या तरी एका दृष्टीने पाहू लागला. राजकीय संबंध हे जमातीच्या वहिवाटी व निर्बंध पाळणे, टोळीच्या पुढाऱ्याची आज्ञा पाळणे वगैरे स्वरूपांत परिणत होऊ लागले. कामुकपणाचा संबंध हाही हळूहळू नियमित होत जाऊन पतिपत्नीसंबंधांत व विवाहसंस्थेत परिणत झाला. ही मनुष्याची सामाजिक संस्कृति (social culture) झाली. यानंतर आध्यात्मिक संस्कृतीचा विचार येतो. मनाच्या (व आत्म्याच्या) रंजनासाठी व समाधानासाठी निरनिराळे प्रकार निर्माण करण्याची उत्सुकता मनुष्यांत अगदी प्रारंभापासून दिसून येते. कला, धर्म, नीतिविचार, तत्त्वज्ञान, सृष्ट्यवलोकन वगैरे मानसिक व्यापार म्हणजे मनुष्याच्या आध्यात्मिक तृष्णेला शांत करणारे आत्मसुखाचे झरेच होत. यांचा प्राचीनकाळी विकास कसकसा होत गेला हें पाहणे मानवशास्त्राचेंच काम आहे.

मनुष्याच्या संस्कृतिविकासाचें अवलोकन हाच मानवशास्त्राचा सर्वांत अधिक महत्त्वाचा व बोधप्रद भाग होय. त्याचीच वाढ सध्या अनेक दिशांनी सारखी होत आहे.

५. पुराणवस्तुशास्त्र.

— १ —

हें एका बाजूने मानवशास्त्रास तर दुसऱ्या बाजूने इतिहासास जोडणें देणारें शास्त्र आहे. भूपृष्ठाखाली लुप्त झालेल्या प्राचीन काळच्या मनुष्यनिर्मित वस्तु (artifacts) शोधून काढून त्यांचा अभ्यास करणे व त्यांच्या योगाने प्राचीन मानव जातीच्या इतिहासाची रूपरेखा तयार करणे हें या शास्त्राचें कार्य आहे. अर्थात् या शास्त्राला फार महत्त्वाची व्यावहारिक बाजूही आहे. प्राचीन अवशेष कोठे दडलेले असतील हें कसे शोधावें, त्या अवशेषांस धक्का न लावतां ते खणून कसे काढावे, नंतर त्यांचें वर्गीकरण करून त्यांचीं वर्णनें कशीं तयार करावीं इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान व्यावहारिक विभागामध्ये येतें. यानंतर शोधून काढलेल्या वस्तूंचें परीक्षण करणे, त्यांच्या प्राप्तिस्थानाचें सूक्ष्म निरीक्षण करणे आणि मग त्यावरून अनुमानें बांधणे हा तात्त्विक भाग येतो. हें परीक्षणाचें व अनुमानें काढण्याचें काम शास्त्रज्ञास आपल्या जागीं खोलीत

बसूनही करतां येतें. या तात्त्विक बाजूमध्ये प्रवीण होण्यासही भूस्तरशास्त्र, पुरातनजीवशास्त्र, मानवशास्त्र व जगाचा इतिहास इतक्या विषयांची चांगली माहिती असणें जरूर आहे.

भूस्तरशास्त्रामध्ये वर्णिलेल्या चतुर्थ युगामध्ये या पृथ्वीतलावर एकंदर चार हिमकाल व त्या चार हिमकालांमध्ये तीन हिममध्यकाल होऊन गेले अशी साधारणतः शास्त्रज्ञांची कल्पना आहे. मनुष्यनिर्मित वस्तु ज्या भूगर्भामध्ये सापडतात त्यांपैकी प्राचीनतम वस्तु दुसऱ्या हिममध्यकालांतील असाव्यात असें बऱ्याच शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. अर्थात् त्या वेळेपासून हत्यारें वापरणारा मनुष्यसदृश कोणी प्राणी या पृथ्वीवर अस्तित्वांत आला असला पाहिजे. कालाची अनुमानें अशा विषयांत अगदीच ढोबळ व अनिश्चित असतात, तथापि हा मनुष्यसदृश प्राणी तीन चार लाख वर्षांपूर्वी उत्पन्न झाला असावा असें विधान केल्यास तें शास्त्रज्ञांच्या सध्याच्या कल्पनांप्रमाणें फारसें गैर ठरणार नाही असें वाटतें. (याच्या उलट मनुष्यसदृश प्राण्याची उत्पत्ति पन्नास साठ लाख वर्षांपूर्वी झाली असावी असें मानणारे शास्त्रज्ञही आहेत हें येथे नमूद केलें पाहिजे.) हा मनुष्यसदृश प्राणी सध्याच्या सुधारलेल्या मनुष्यापेक्षा शरीराच्या व मेंदूच्या रचनेच्या बाबतींत बराचसा हीन होता असें हायडेलबर्ग किंवा निआंडरथॉल इ० ठिकाणी अशा प्राण्यांच्या कवट्यांचे व हाडांचे जे नमुने सापडले आहेत त्यांवरून म्हणतां येतें. चौथा हिमकाल संपल्यानंतर, म्हणजे सुमारे ४०००० वर्षांपूर्वी, युरोपांत सध्यांच्यासारख्या खऱ्याखऱ्या मनुष्यजातीने दक्षिणेकडून प्रवेश केला. त्याच्यापूर्वी दहा वीस हजार वर्षे म्हणजे आजपासून पन्नास साठ हजार वर्षांपूर्वी जगतीतलावर कोठे तरी अस्सल, सध्याच्यासारख्या मनुष्यजातीचा उदय झाला असावा.

भूगर्भांत सापडलेल्या मनुष्यनिर्मित वस्तूंवरून पुरातन मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाचे शास्त्रज्ञांनी कांही खंड पाडले आहेत त्यांची त्रोटक रूपरेषा पुढीलप्रमाणें आहे.—

१ पुराण-पाषाण-युग (Palaeolithic Age). याचे दोन विभाग कल्पण्यांत येतात. मनुष्यसदृश प्राण्याच्या उत्पत्तीपासून तो अस्सल मनुष्यजातीच्या उदयापर्यंतचा काळ पहिल्या विभागांत येतो. हा काळ

कांही लाख वर्षांचा असूनही यांत मनुष्याची प्रगति फारच थोडी झाली. दगडाचीं हत्यारे शेवटीं शेवटीं थोडीं सफाईदार मनुष्य करूं लागला होता. मृत मनुष्यास समारंभाने पुरीत असल्याचे अवशेष या कालांतील सापडले आहेत.

अस्सल मनुष्याच्या उदयापासून दुसऱ्या विभागास सुरवात होते. कला व कारागिरी यांमध्ये या कालांत मनुष्याची फार प्रगति होते. हाडकाच्या सुया, चमचे इत्यादि जिन्नस करण्यांत येतात. चित्रकलेचे उत्कृष्ट नमुने सापडले आहेत.

२ मध्य-पाषाण-युग (Mesolithic Age). या युगांत दुसरा एक कमी दर्जाचा मानववंश युरोपांत येतो. पूर्वी झालेली प्रगति खुंटते. किंबहुना कांही बाबतींत परागति होते.

३ नव-पाषाण-युग (Neolithic Age). हें युरोपांत दहा बारा हजार वर्षांपूर्वीपासून सुरू झालें. इतरत्र याच्याही पूर्वी कांही हजार वर्षे सुरू झालें असलें पाहिजे. सर्व बाजूंनी सुधारणा. मातीची भांडी, झाड-पाल्याचीं घरे, जनावरांना माणसाळविणें, शेतीस सुरवात, अन्न शिजवून खाणें, इत्यादि.

४ ताम्र-ब्राँझ-युग. अजमासें इ. स. पू. ४००० पासून पुढें. धातूचा उपयोग. इतर सर्व बाबतींत सुधारणा.

५ लोह-युग. इ. स. पू. १५०० पासून पुढें.

अस्सल मानवजातीचा उदय झाल्यापासूनचा त्रोटक इतिहास, वर दिलेलीं युगांचीं नांवें व इतर शास्त्रीय परिभाषा वगळून, मागें दुसऱ्या प्रकरणांत दिलाच आहे. काळ ठराविण्याच्या बाबतींत शास्त्रज्ञांमध्ये फारच मतभेद असलेला आढळतो. प्रस्तुत लेखकास सयुक्तिक वाटले ते काळ त्याने स्वीकारले आहेत.

— २ —

पुराणवस्तुसंशोधनाच्या बाबतींत आमच्या लोकांकडून बराच उद्योग होत आहे व सरकारचेंही त्याच्याकडे लक्ष आहे ही मोठी समाधानाची गोष्ट आहे. हिंदुस्थानांत होत असलेलें बहुतेक सर्व संशोधन अगदी अली-

कडच्या काळाचें म्हणजे उत्तरेतिहासकालांतलें आहे. अशोकाचे, गुप्त सम्राटांचे व इतर अनेक राजांचे शिलालेख, ताम्रपट, नाणीं, स्तंभ, स्तूप, लेणीं वगैरेंचें पुष्कळच संशोधन आतांपर्यंत झालेलें असून त्याच्यामुळें भारत-वर्षाच्या इतिहासावर अपूर्व प्रकाश पडला आहे. नुकतेंच मोहेंजो दारो, हराप्पा वगैरे ठिकाणच्या शोधांमुळें पुराणेतिहासाचेंही दालन खुलें झालें आहे. पूर्वी या संशोधनक्षेत्रांत युरोपियन विद्वानांची बहुसंख्या असे. हल्ली हिंदी विद्वानही बरेच चमकूं लागले आहेत. तथापि यापेक्षाही जोराचे प्रयत्न आमच्या-कडून या बाबतींत व्हावयास पाहिजे आहेत.

सरकारनेही या कार्याकरितां पुराणवस्तुसंशोधनाचें स्वतंत्र खातेंच चालू ठेवलें आहे. पूर्वी १८७० सालीं पुराणवस्तुनिरीक्षणाकरितां जनरल कनिंगह्याम यांस हिंदुस्थानसरकारने नेमलें होतें. त्यांची नेमणूक तीन वर्षें टिकली. त्यानंतरही कांही योजना यासंबंधाने झाल्या होत्या. परंतु त्यांपासून कांही निष्पन्न झालें नाही. पुढें कर्झनसाहेबांनी हा प्रश्न तडफेने हातीं घेतला. १९०४ सालीं पुराणवस्तुसंशोधनाचा कायदा पास करण्यांत आला व त्यास अनुसरून पुराणवस्तुसंशोधनाचें खातें निर्माण करण्यांत आलें. या कामाकरितां एकंदर हिंदुस्थानचे पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर, मध्य, ब्रह्मदेश व सीमान्त असे सात विभाग (circles) करण्यांत येऊन त्यांपैकी प्रत्येकावर एक तज्ज्ञ बड्या पगाराचा कामदार नियुक्त केलेला असतो. या सर्वोवरतीं मुख्य अधिपति म्हणून 'डायरेक्टर जनरल ऑफ आर्किऑलजी' नांवाची एक जागा करण्यांत आलेली असून त्या जागेवर सर जॉन मार्शल नांवाचे अधिकारी आज बरींच वर्षे काम करीत आहेत. मुख्यतः त्यांच्याच देखरेखीखाली सिंधु-संस्कृतीच्या उत्खननाचें काम झालें आहे.

हैद्राबाद, म्हैसूर यांसारख्या मोठ्या संस्थानांमध्येही पुराणवस्तुसंशोधनाचीं खातीं असून तीं फार चांगलें काम करीत आहेत. म्हैसूर संस्थानांत चितळद्रुग जिल्ह्यामध्ये तेथील पुराणवस्तुसंशोधन खात्याचे अधिपति प्रो. कृष्ण यांना दोन तीन ठिकाणीं खणीत असतां पाषाणयुगांतील व लोह-युगांतील शहरांचा शोध लागला असल्याचें वर्तमान नुकतेंच वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालें आहे. (Times of India, April 9, 1931). मोहेंजो

दारो सारखी दुसरी एखादी संस्कृति या शोधावरून उजेडांत येणार नाही कशावरून ?

समारोप व इत्यर्थ.

ज्ञानाचा सारभूत अंश जी शास्त्रे त्यांच्यापैकी कांही प्रमुख शास्त्रांची नुसती ओझरती तोंडओळख आतांपर्यंत करून दिली. ही तोंडओळख साहजिकच अगदी तात्पुरती आहे; तरी तिच्यामुळे शास्त्रांच्या अपरंपार विस्ताराची अस्पष्ट अशी कल्पना तरी वाचकांस येईल अशी उमेद वाटते. निरनिराळ्या शास्त्रांतील तत्वांचे चांगले ज्ञान होण्यास त्या त्या शास्त्रावर एक किंवा अनेक स्वतंत्र पुस्तकेच झाली पाहिजेत आणि तशी पुस्तके सवडीनुसार प्रस्तुत मालेतून प्रसिद्ध होतीलच. शास्त्रांचा हा पसारा किती प्रचंड व भव्य आहे, त्याचे स्वरूप आपणास वाटते त्याप्रमाणे रक्ष व क्लिष्ट नसून खरोखर अत्यंत मनोरंजक व उद्बोधक कसे आहे आणि शास्त्रज्ञान करून घेणे हे सध्याच्या काळीं प्रत्येकास अत्यंत अवश्य कसे आहे हे सांगण्यासाठीच येथे शास्त्रांची रूपरेषा रेखाटण्याचा खटाटोप केला. त्याच्या योगाने वाचकांच्या मनांत कुतूहलबुद्धि जागृत होऊन शास्त्रज्ञान मिळविण्याची आवश्यकता त्यांना पटली तरी हा खटाटोप केल्याचे सार्थक झाले असें लेखकास वाटे.

विद्या, कला, वाङ्मय, इतिहास वगैरे ज्ञानाच्या शाखाही अत्यंत महत्त्वाच्या आहेतच. परंतु शास्त्रज्ञानाचे महत्त्व सध्याच्या काळीं विशेष आहे हे प्रत्येक भारतवासीयाने लक्षांत बाळगणे जरूर आहे. शास्त्राभ्यास हा मोठमोठ्या कालजातून आधुनिक उपकरणांनी सज्ज अशा प्रयोगशालांमध्येच केला जातो व करणे शक्य आहे अशी कोणाची समजूत असल्यास ती सर्वस्वी बरोबर नाही. आधुनिक उपकरणे व विद्वान अध्यापकांची मदत ह्या आनुषंगिक गोष्टी आहेत. ह्यांच्यामुळे सोय होईल. परंतु ज्ञान मिळविण्याची तीव्र इच्छा, दुर्दम महत्त्वाकांक्षा व दांडगी चिकाटी ह्या गोष्टीच ज्ञानसाधनाच्या कामी खऱ्या महत्त्वाच्या आहेत. ह्या असल्या म्हणजे शास्त्राचा अभ्यास कशाही प्रतिकूल परिस्थितीत करता येईल व बाह्य साधनेही जरूर तेवढी आपल्याला जुळविता येतील. आजपर्यंत होऊन

गेलेल्या कित्येक महान् शास्त्रज्ञांच्या जीवनवृत्तांतावरून हीच गोष्ट दिसून येते की शास्त्रज्ञ बनण्यास मोठ्या संपत्तीची किंवा युनिव्हर्सिटीतील शिक्षणाची जरूरी असतेच असे नाही. मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांचे विद्यालयांतील शिक्षणावाचून अडलें नाही, पैसावाचून अडलें नाही, किंवा साधनसामग्री नाही म्हणूनही ते स्वस्थ बसले नाहीत. जगाच्या राजकीय इतिहासामध्ये प्याद्याचा फर्जी झाल्याची अनेक उदाहरणे आपण वाचतो. नेपोलियन, अब्राहम लिंकन, बाळाजी विश्वनाथ, हैदरअल्ली, रामसे मॅक्डोनाल्ड इ० उदाहरणे जगामध्ये केवळ कर्तृत्वाच्या जोरावर हीन स्थितीतून अत्यंत उच्च पदवीला कसे पोचतां येतें हें दर्शवितात. परंतु हाच धडा अधिक सात्त्विक रीतीने शिकविणारी उदाहरणे जगाच्या शास्त्रीय इतिहासांत कमी आहेत असे नाही. विख्यात जर्मन ज्योतिषी केप्लर याचा लहानपणीचा वृत्तान्त हृदयास द्रव आणणारा आहे. त्याचा बाप हा कसा तरी जिकीरीने संसार करणारा एक खाणावळवाला असून आई तर केवळ कर्कशा होती. बिचाऱ्या केप्लरला भांडी विसळावयाचें काम त्या खाणावळीत करावें लागत असे. पुढें त्याची अलौकिक बुद्धि पाहून त्याच्या नातेवाईकांनी त्याला विद्यालयांत धार्मिक शिक्षण घेण्याकरितां पाठविलें. परंतु त्याने त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून गणित व ज्योतिष यांचा स्वतःच खासगी रीतीने अभ्यास केला. विख्यात इंग्रज शास्त्रज्ञ सर हंप्री डेव्ही हा तर तरुणपणीं एका खेड्यांतल्या डॉक्टराचा बाटल्या धुणारा कांपाउंडर होता. व तेथे असतांनाच त्याने शास्त्राचें अध्ययन करून नवीन प्रयोग करण्यास सुरवात केली. मायकेल फाराडे याची हकीकत याहूनही अद्भुत व स्फूर्तिदायक आहे. तो एका लोहाराचा मुलगा असून त्याच्या बापाला इतकी हलाखीची स्थिति आली होती की पांच वर्षांच्या छोट्या मायकेलला एका पावावर एक आठवडाभर गुजारा करावा लागत असे ! ज्याच्या अद्वितीय शोधांमुळे विद्युल्लता ही आपले वाटेले तें काम करणारी आज्ञाधारक दासी बनली आहे त्याला लहानपणीं धड खावयाला मिळत नव्हतें, मग युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण आणि इतर सर्व साधनसामग्री यांची गोष्ट तरी कशाला काढावयास पाहिजे ! पुढें फाराडे थोडा मोठा होतांच एका बाइंडरकडे उमेदवार म्हणून राहिला व तेथे पुस्तकें बांधण्याच्या

कामाबरोबरच पुस्तकें-विशेषतः शास्त्रीय-वाचण्याचें काम त्याने इतक्या उत्सुकतेने केलें कीं विद्यालयीन तरुणांपेक्षा त्याचा ज्ञानसंग्रह किती तरी मोठा बनला. पुढें त्याची शास्त्रजिज्ञासा व मार्मिक अध्ययन डेव्हीच्या दृष्टीस पडलें व त्याने त्याला आपल्या प्रयोगशाळेंत नोकरी दिली. झालें; किनाऱ्यावर पाण्याबाहेर तडफडणाऱ्या माशाला पाण्यांत नेऊन सोडावें त्याप्रमाणें फाराडेला झालें व येथून पुढें त्याच्या अद्वितीय संशोधनकार्यास सुरवात झाली. विकासवादाचा प्रणेता लामार्क हा तर प्रथम शिपाईगडी होता. पुढें लढाईतून जखमी होऊन आल्यानंतर त्याने स्वतंत्रपणें वनस्पतींचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली. पांच वर्षें हलाखीच्या स्थितीत घालविल्यानंतर 'फ्रान्समधील वनस्पति' हा त्याचा ग्रंथ जेव्हा प्रसिद्ध झाला तेव्हा इतर शास्त्रज्ञांचें त्याच्याकडे लक्ष जाऊन त्याला बरे दिवस आले. अशीं एक ना दोन किती उदाहरणें सांगावीं ! शास्त्रज्ञांची चरित्र-मालिका अशाच उदाहरणांनी पुष्कळशी भरलेली आहे.

आपल्या हिंदुस्थानांतलें मनाला अत्यंत चटका लावणारें उदाहरण म्हणजे प्रसिद्ध गणिती रामानुजम् याचें होय. हा विचारा पदवीधर देखील नसून एका आफिसामध्ये साधा कारकून होता. परंतु काय त्याची बुद्धिमत्ता व चिकाटी ! युरोपांतील धुरंधर पंडितांनाही जे सुटत नव्हते असे गणितांतील कूट प्रश्न त्याने लीलेने सोडविले. दुसरे महाराष्ट्रांतील उदाहरण म्हणजे शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांचें. हे साधे शाळामास्तर होते. त्यांनी ज्योतिषाचा अभ्यास इतका उत्कृष्ट केला कीं त्यांचें 'भारतीय ज्योतिः-शास्त्राचा इतिहास' हें पुस्तक मराठी वाङ्मयांत तर अद्वितीय होऊन राहिलें आहेच परंतु तसें पुस्तक इतर देशी भाषांत किंवा इंग्रजीत देखील असेल कीं नाही याची शंका वाटते.

या सर्व उदाहरणांवरून आपणास कांहीच का घेण्याजोगें नाही ! आतां आपण शास्त्राभ्यास करूं लागलों म्हणजे सर्वच जण केप्लर, डेव्ही, फाराडे, लामार्क किंवा रामानुजम् यांच्यासारखे होऊं असें अर्थातच नाही. परंतु प्रत्येकाला मोठा संशोधक होतां आलें नाही तरी पुष्कळ शास्त्रांचें सामान्य ज्ञान व एखाद्या शास्त्राचें विशेष ज्ञान येवढें तरी खास मिळवितां येईल. आणि त्यांतून परमेश्वरी योगायोगाने एखादा संशोधक केव्हा तरी

मुख्य अडचण आमच्या मानसिक शून्यतेची आहे १९३

निघेलही, कोणी सांगावे ! परंतु आपण सर्वजण स्वस्थ बसलों तर मात्र कांहीच होणार नाही. प्रतिभाशाली मनुष्याची प्रतिभा प्रकट होण्यासही अवकाश मिळणार नाही. सर्वत्र शास्त्राभ्यास जेव्हा फैलावेल व लोकांच्या ज्ञानाचा दर्जा जेव्हा बराच वाढेल तेव्हा त्यातून पहिल्या दर्जाचे शास्त्रज्ञ व प्रतिभाशाली संशोधक अनेक निर्माण होतील. सध्या रामानुजम्, बोस, रामन्, मेघनाद साहा यासारखे जे फारच थोडे पहिल्या दर्जाचे शास्त्रज्ञ आपल्यांत होऊन गेले व आहेत ते प्रतिकूल परिस्थितीला न जुमानतांही वर आलेले आहेत. एकंदर जनसमाजाच्या ज्ञानाचा दर्जा वाढला म्हणजे त्यांतून अभ्यासक, तज्ज्ञ व संशोधक हेही अधिकाधिक निपजून लागतील यांत संशय नाही.

आतां शास्त्राभ्यासाच्या बाबतींत आपल्याकडे अडचणीही फार आहेत ही गोष्ट कांही खोटी नाही. प्रयोगशाला नाहीत, उपकरणे थोड्या खर्चांत मिळण्याची सोय नाही, व सर्वांत मुख्य गोष्ट म्हणजे स्वभाषेमध्ये उच्च दर्जाचे आजतागायत माहितीचे शास्त्रीय वाङ्मय नाही. या अडचणी आहेत खऱ्या. पण यापैकी कोणतीच दुर्लब्ध नाही. इतर पुढारलेल्या देशांनी बरोबर याच अडचणींमधून आपला मार्ग काढला आहे. तेव्हा मुख्य अडचण बाह्य परिस्थितीची नसून आमच्या मानसिक शून्यतेची आहे. आमच्यांत जिज्ञासा नाही, उत्सुकता नाही व चिकाटी नाही ! आमच्यात शास्त्रीय विषयांची गोडी उत्पन्न झाल्यास जिल्ह्याच्या ठिकाणीं एकेक तरी शास्त्रीय चर्चामंडळ स्थापितां येईल. स्थानिक सभासदांना आपापसांत वर्गणी जमवून निवडक शास्त्रीय पुस्तकांचे लहानसे ग्रंथालय निर्माण करतां येईल, काही थोडीं उपकरणांही जमा करतां येतील, अगर स्थानिक हायस्कुलांत किंवा कॉलेजांत बरींशीं उपकरणे असल्यास त्यांचाही योग्य अटीवर उपयोग करून घेतां येईल. मानसिक शास्त्रे व सामाजिक शास्त्रे यांच्या अभ्यासास तर उपकरणांचीही जरूरी नाही. तात्पर्य कांही तरी केले पाहिजे अशी मनाची आंच किंवा तळमळ उत्पन्न झाल्यास पुढील मार्ग सुचतील. ही तळमळ उत्पन्न होऊं द्या व ज्ञानोपासनेच्या द्वाराने 'नवभारत' निर्माण करण्याच्या कामगिरीस आपण कंबर बांधून लागा इतकेंच सर्वांस विनवून हा बराच लांबलेला शास्त्रविभाग येथे संपवितों.

प्रकरण अकरावें.

भारतीयांची ज्ञानोपासना.

आतांपर्यंत या पुस्तकांत एकंदर मानवजातीने केलेल्या ज्ञानोपासनेचा अगदी संक्षिप्त आढावा घेतला. भारतीयांच्या ज्ञानोपासनेविषयी स्वतंत्रच चार शब्द लिहिणें इष्ट वाटल्यामुळे आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनांत भारतीयांचा उल्लेख करण्याचें बहुधा टाळलें होतें. तरी आतां भारतीयांच्या ज्ञानोपासनेचा थोडक्यांत परामर्श घेऊं.

हें काम अवघड आहे व नाजूकही पण आहे. अवघड असण्याचें कारण असें की, विषय फार विस्तृत असून त्याचें अज्ञून संशोधन व्हावें तसें झालेलें नाही. निरनिराळ्या ज्ञानशाखांमध्ये भारतीयांनी काय काय कामगिरी केली होती हें सांगणारीं कित्येक पुस्तकें झालीं आहेत खरीं. परंतु अनेक जुन्या ग्रंथांतील माहिती एकत्र करण्यापलीकडे फारसें कार्य त्या ग्रंथांच्या द्वारा झालेलें दिसत नाही. ज्योतिष, वैद्यक व तत्त्वज्ञान या ज्ञानशाखांचे सविस्तर व अधिकारयुक्त असे इतिहास झाले आहेत. बाकीच्या पुष्कळशा शास्त्रांसंबंधाने अज्ञून संशोधन होण्यास बराच वाव आहे.

परंतु हा विषय कठीण जितका आहे त्याच्याहीपेक्षा अनेक पर्तींनी नाजूक सध्या होऊन बसला आहे. कारण ह्याच्यामध्ये भावनेचा संबंध जेथे तेथे येऊं लागतो. ईजिप्तचा किंवा बॅबिलोनचा विज्ञानेतिहास लिहिणें फार सोपें. कारण खुद्द इजिप्शियन किंवा बॅबिलोनियन संस्कृतीचे वारस असे तेथील लोक स्वदेशाची कड घेऊन भांडावयास तयार नसल्यामुळे त्या देशांसंबंधाने पाश्चात्य ग्रंथकारांचे एकमुखी ग्रंथ वाचून आपल्याला विषयाचा सांगाडा सहज तयार करितां येतो. परंतु भारतीय संस्कृतीच्या संबंधांत पाश्चात्य पंडितांचा सुलतानी अधिकार न मानतां त्यांच्याशीं वाद खेळण्यास आमचे भारतीय पंडित बरोबरीच्या नात्याने दंड थोपटून उभे राहिले असल्याकारणाने सामान्य संकलनकाराची या क्षेत्रांत मोठी केविलवाणी स्थिति होते ! या क्षेत्रांतली एकही बाब अशी नाही की जिच्या-विषयीं दोन्ही पक्षांमध्ये वादाची रणधुमाळी माजली नसेल. बहुधा प्रत्येक

पाश्चात्य व भारतीय पंडितांचे एकमेकांवर पेच १९५

बाब अशी वादग्रस्त बनली असल्याकारणाने या विषयास एकमुखीपणा फारसा राहिलेला नाही.

इतर कोणच्याही गोष्टी वादग्रस्त असल्या तरी येवढी एक बाब निश्चित आहे की इ. स. १४०० पासून पुढे पाश्चात्यांनी ज्ञानाच्या प्रांतांत जी भरधाव दौड करण्यास सुरवात केली तिची बरोबरी भारतीयांच्याने करवली नाही. अर्थात् गेली पांचशे वर्षे आम्ही पाश्चात्यांच्या एकसारखे मागे पडत चाललो आहो व अजूनही आमच्यापेक्षा त्यांच्या प्रगतीचा वेग किती तरी अधिक असल्यामुळे त्यांच्या व आमच्यामधील अंतर वाढतच आहे. हा मुद्दा इतका उघड व निर्विवाद आहे की तो सर्वोक्तूनच गृहीत धरला जातो.

परंतु अलीकडच्या काळांतील या हीन स्थितीचा वचपा भारतीय पंडित आपल्या पूर्वकालीन उत्कर्षाची महती गाऊन काढून पाहतात. 'तुमचे सर्व शास्त्रज्ञान अगदी अलीकडचे एक दोन शतकांतले आहे. त्याच्यापूर्वी आम्ही भारतीय लोकच तुमच्यापेक्षा अधिक पुढारलेले होतो. व तत्त्वज्ञानाबरोबरच व्यावहारिक विद्यांचाही अतोनात उत्कर्ष आमच्यामध्ये झालेला होता.' अशा तऱ्हेचे प्रौढिवाद अनेक भारतीय विद्वानांनी गायिलेले आढळतात. आणि असे करण्यास त्यांना आधारही चांगलाच सापडतो ही गोष्ट काही खोटी नाही. इसवी सनाच्या प्रारंभापासून ते इ. स. १४०० पर्यंत भारतीयांनी ज्ञानाच्या सर्व शाखांत त्या काळाच्या मानाने फारच अभिनंदनीय प्रगति केली असून तत्कालीन युरोपखंडाच्या ते किती तरी पुढे होते असे संशोधनाअंती आतां सर्वांच्या स्पष्टपणाने नजरेस आले आहे.

अर्थात् या साधार पुराव्याने सिद्ध होत असलेल्या ऐतिहासिक सत्यास प्रत्यक्षतः विरोध करणे शक्य नसल्यामुळे पाश्चात्य पंडित याच्यावर निराळाच पेच लढवितात. 'भारतीयांच्यामध्ये या काळांत ज्ञानाचा उत्कर्ष झाला होता खरा परंतु हे ज्ञान त्यांनी मुळांत ग्रीकांपासून उसने घेतले होते. ज्योतिष व वैद्यक हीं शास्त्रे, मूर्तिकला, शिल्पकला, नाट्यकला इत्यादि कला या ग्रीकांपासून भारतीयांनी घेतल्या व त्यांना पुढे स्वकीय पेहेराव चढविला,' असे ते प्रतिपादन करतात व 'एकंदरीने तुम्ही भारतीय लोक उसनवारीवरच जगणारे,' असा ध्वन्यर्थाने आम्हाला

टोला देतात. ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी त्यांचा दोन तऱ्हांनी उद्योग चालू असतो. ग्रीकांच्या व भारतीयांच्या ज्ञानामध्ये फार साम्य होतं असे दाखवून दावयाचें ही एक बाजू झाली. पण येवढ्यानेच कार्यभाग होत नाही. ग्रीक व अलेक्झांड्रियन ज्ञानाची प्रगति इ. स. पू. ३५० पासून इसवी सनारंभापर्यंत अतोनात झाली हें आपण पाहिलेंच आहे. यास्तव भारतीय शास्त्राची व कलाची प्रगति इसवी सनारंभाच्या अलीकडची, निदान अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या नंतरची, आहे असे सिद्ध करण्यासाठी पाश्चात्यांचा एकसारखा खटाटोप चालू असतो. या खटाटोपांत त्यांना बरेचसे यश आलें आहे हें कबूल करणें भाग आहे. कारण संस्कृतातील ज्योतिष व वैद्यक या शास्त्रांतील सर्व मुख्य ग्रंथ, षड्दर्शनांचे बहुतेक सूत्रग्रंथ व इतर बहुतेक विद्या व कला यांवरील उपलब्ध ग्रंथ इसवी सनानंतरचे नसले तरी इ. स. पू. ३५० च्या नंतरचे असावे असे पुष्कळ प्रमाणांवरून दिसून येतें. परंतु भारतीय पंडित याच्यावर निराळीच युक्ति लढवितात. उपलब्ध भारतीय ग्रंथ जरी इ. स. पू. ३५० च्या नंतरचे असले तरी त्यांतील ज्ञानाचें मूळ फार प्राचीन असून तें वेदांमध्ये देखील दिसून येतें असे प्रतिपादन करण्याकडे त्यांचा रोख असतो. अर्थातच भारतीय ज्ञानाची परंपरा फार प्राचीन असून उसनवारी कोणी केली असेल तर ती ग्रीकांनीच भारतीय आर्यांच्या ज्ञानाची केली असे सिद्ध करण्याचा भारतीय पंडित प्रयत्न करितात. या प्रयत्नांत त्यांना कितपत यश येतें हें सांगणें मोठें कठीण आहे. कारण अलेक्झांडरच्या काळापूर्वीची विश्वसनीय माहिती अशी फार थोडी मिळते; जे प्राचीन वेदादिक ग्रंथ उपलब्ध आहेत त्याचा कालनिर्णय करण्यास साधनें अगदी तुटपुंजी आहेत आणि त्या ग्रंथांच्या अर्थाविषयी व अर्थावरून काय अनुमानें काढावयाचीं याविषयी मतभेद होण्यास अवकाश अतोनात आहे. म्हणूनच वेदांमध्ये आगगाड्या आहेत, तारायंत्र आहे, भूस्तरशास्त्र आहे, जंतुशास्त्र आहे, वेदांचा काळ वीस लाख वर्षांपूर्वीचा आहे, याप्रमाणे अनेक विद्वानांच्या कल्पनेचे फवारे उडत असलेले आपल्या दृष्टीस पडतात. याच्या उलट, ऋग्वेदाचा काळ इ. स. पू. १००० इतका आहे, रामायण होमरपासून घेतलें आहे, सुश्रुत ग्रंथ मुसलमानी अंमल

झाल्यानंतर लिहिला गेला अशीं अतिरेकी मते पाश्चात्य पंडितही व्यक्त करीत असलेले आपल्या नजरेस येतात. अशी एकसारखी ओढाताण या संशोधनाच्या प्रांतात चाललेली असून ती कधी संपेल असें चिन्ह बिलकूल दिसत नाही. एका मुद्याबद्दल खूपशी घासाघीस होऊन काही निर्णय ठरतो तोंच दुसरीकडे कोठे तरी वादाला तोंड फुटते. त्यांत मतप्रसाराची साधनें पाश्चात्यांच्या हातांत आमच्यापेक्षा शेंकडो पटींनी अधिक असल्यामुळे सर्व जगभर सध्या त्यांचेच म्हणणें मान्य केलें जातें हें साहजिकच आहे.

आपण ही परस्पर तुलनेची दिशाच अजीबात सोडून देऊन भारतीयांनी शास्त्रज्ञानाच्या बाबतींत केलेल्या प्रगतीचा अगदी त्रोटक रीतीने आढावा घेऊं आणि मग ज्ञानाच्या शर्यतींत अखेरीस भारतीय मार्गें का पडले याचें किंचित् विवेचन करूं.

या आढाव्यामध्ये मागील प्रकरणांत अनुसरलेला शास्त्रांचा क्रमच आपण स्वीकारणार आहों. यासंबंधाने ही गोष्ट वेधे सांगितली पाहिजे कीं शास्त्रांचें पद्धतशीर वर्गीकरण जसें पाश्चात्यांमध्ये अरिस्टॉटलच्या वेळेपासून केलें गेलें आहे तसें आपल्याकडे कोणी केलेलें दिसत नाही. नाही म्हणावयास ज्योतिष व वैद्यक हीं समाजाच्या व्यवहाराला अत्यंत उपयोगी अशीं शास्त्रे मात्र वेगळीं काढलीं जाऊन त्यांचा स्वतंत्रपणें अभ्यास चालला होता. बाकी भारतीयांचें भाषाशास्त्र पाहावयाचें असल्यास शिक्षा, व्याकरण व निरुक्त हीं तीन वेदांगे पाहावीं लागतात, पदार्थ-विज्ञानाविषयी त्यांचे विचार पाहावयाचे असल्यास तत्त्वज्ञानासाठीं प्रवृत्त झालेलीं जीं षड्दर्शनें त्यांचें आलोडन करावें लागतें व जीवशास्त्रीय ज्ञानाचा शोध घ्यावयाचा असल्यास वैद्यकग्रंथ, पुराणें व वेळेनुसार स्मृति सुद्धा धुंडाळाव्या लागतात.

आपल्याकडे विद्येचे 'परा' आणि 'अपरा' असे दोन भेद फार प्राचीन काळापासून मानण्यांत आलेले आहेत. अक्षय ब्रह्मतत्त्व जिच्यामुळे ज्ञात होतें ती परा विद्या व बाकीची ऐहिक सृष्टीसंबंधाचें ज्ञान करून देणारी ती सर्व अपरा विद्या. अर्थात् मोक्षाला नेणारी विद्या काय ती मुख्य असें मानलें गेल्यामुळे महान महान तत्त्ववेत्त्यांचें लक्ष तिच्याकडे वेधलें गेलें व सृष्टपदार्थविषयक शास्त्रांची नीट व्यवस्था लावून त्यांना उत्कर्षावस्थेला

आणण्यास अव्वल दर्जाचे तत्त्वज्ञ फारसे मिळालेच नाहीत. त्यांतूनही वर्गीकरणापुरते पाहावयाचे झाले तर

अंगानि (६) वेदाश्चत्वारो (४) मीमांसा (१) न्यायविस्तरः (१) ।

धर्मशास्त्रं (१) पुराणं (१) च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो (१) धनुर्वेदो (१) गांधर्व (१) श्रेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं (१) चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ पद्मपुराण.

असे बरेच व्यापक व तर्कशुद्ध प्रयत्न झालेले दिसून येतात. परंतु ते अरिस्टाटलच्या वर्गीकरणाच्या तोडीस बसू शकणार नाहीत हे उघड आहे. वरील श्लोकांत १८ विद्यांमध्ये न्याय (Logic तर्कशास्त्र), धर्मशास्त्र (Law), पुराण (Mythology दंतकथाशास्त्र), आयुर्वेद (वैद्यकशास्त्र), धनुर्वेद (Military Science), अर्थशास्त्र (Politics राजकारण) या शास्त्रांचे केलेले परिगणन महत्त्वाचे आहे. असो. आतां अधिक प्रस्तावना न करितां भारतीय प्रगतीचा थोडक्यांत आढावा घेण्यास प्रारंभ करूं.

ज्योतिषशास्त्र.

प्राचीन कालापासून भारतीय आर्यांनी ज्योतिषशास्त्रांत फारच स्पृहणीय प्रगति केली होती. खुद्द ऋग्वेदकालीही कालगणनेची पद्धति बरीच पूर्णावस्थेस पोचलेली असावी असे दिसते. कालगणनेची एकंदर पद्धत सध्या आपल्या देशांत जशी आहे तशीच त्या वेळीही होती. म्हणजे वर्ष सौरमानाचे मानीत असून महिना चांद्रमानाप्रमाणे गणीत असत, व चांद्रमानाप्रमाणे पडत जाणारे अंतर भरून काढण्याकरितां अधिक महिनाही मानीत असत. पृथ्वी गोलाकार असून निराधार आहे अशी समजूतही अस्तित्वांत आलेली होती. पुढे उत्तरवेदकाली व ब्राह्मणकाली सूर्याच्या अयनांचे व अर्थात् ऋतूंचेही ज्ञान झालेले होते. चंद्रमार्गातील तारकांचे सत्तावीस नक्षत्रांमध्ये विभाग करण्यांत आलेले असून त्यांना नावेही दिलेली होती. ग्रहांचेही ज्ञान झालेले होते. पुढे वेदांगज्योतिषांत व सूत्रग्रंथांत आणखी थोडी प्रगति झालेली दिसून येते. बोधायनसूत्रांत मेपादि राशींचा उल्लेख आढळतो.

यापुढें भारतीय ज्योतिषाच्या प्रगतीतील मोठा टप्पा म्हणजे पंचसिद्धां-
तांत ग्रथित केलेल्या ज्ञानाचा होय. वराहमिहिरास माहीत असलेले पंच-
सिद्धांत प्राचीन असून ते सध्या प्रचलित असलेल्या सिद्धांतांहून भिन्न होत
असें शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी प्रतिपादन केलें आहे. वराहमिहिराने
पुलिश, रोमक, वसिष्ठ, सूर्य व पितामह असे पांच सिद्धांत दिले आहेत.
या सिद्धांतांमधील ज्योतिर्गणित अर्थात् वेदकालापेक्षा बरेंच पुढें गेलेलें
आहे. सूर्य व इतर ग्रह यांचे भ्रमण (परिभ्रमण-काल) यांत सांगितलेले
असून वर्तमान उत्तरोत्तर अधिक बिनचूक केलेलें दिसतें. ग्रहांची मध्यम
व स्पष्ट गति वर्तविण्याचें गणित हळूहळू बसविण्यांत येत होतें. युगें, महा-
युगें, कल्प, इत्यादिकांच्या कल्पनाही या सिद्धांतांतून मांडलेल्या दिसतात.
यानंतर इ. स. ४७८ च्या पुढें वर्तमानकालीन पंचसिद्धान्त प्रचारांत आले.

इ. स. ४७६ मध्ये आर्यभट या प्रसिद्ध ज्योतिष्याचा जन्म झाला.
पृथ्वी आपल्या आंसाभोवती फिरते असें मानणारा हा एकटाच भारतीय
ज्योतिषी होय. यानंतर वराहमिहिर (इ. स. ५०५), ब्रह्मगुप्त (जन्म
इ. स. ५९८) व भास्कराचार्य (जन्म इ. स. १११४) हे महान्
ज्योतिषी झाले. या सर्वांनी आपआपल्या परीने ज्योतिषांत प्रगति केली.
परंतु एकंदरीने यांचें लक्ष गणितशास्त्र व फलज्योतिष यांच्याकडे अधिका-
धिक लागत चाललेलें दिसतें. प्रत्यक्ष वेध घेऊन, अवलोकन करून
ज्योतिषशास्त्राची प्रगति करण्याकडे भास्कराचार्यांची प्रवृत्ति फारशी असलेली
दिसत नाही. तथापि गणिती या नात्याने त्यांची योग्यता अद्वितीय आहे.
अठराव्या शतकांत ज्या शून्यलब्धि गणिताचा (differential calculus)
युरोपांत न्यूटनने शोध लाविला तेंच शून्यलब्धि गणित भास्कराचार्यांनी
बाराव्या शतकांत शोधून काढिलें होतें असें पंडित बापूदेवशास्त्री यांनी
सिद्ध केलें आहे. गणेश दैवज्ञ हा शेवटचा भारतीय नामांकित ज्योतिषी
होय. याने सर्व ग्रहांची गति आणि स्थिति वर्तविण्याची कला पूर्णतेस
नेऊन 'ग्रहलाघव' हा ग्रंथ रचला. त्यावरूनच आजतागायत सर्व पंचांगें
होत असतात.

एकंदरीत पाहिलें असतां भास्कराचार्यांच्या काळापर्यंत म्हणजे तेराव्या
शतकापर्यंत गणित व ज्योतिष या शास्त्रांमध्ये भारतीयांची प्रगति बरी

होत गेली. व त्यांचे ज्ञान तत्कालीन युरोपियनांच्या ज्ञानापेक्षा पुष्कळच पुढारलेले होते. परंतु भारतीयांस अभिमानास्पद असलेली ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही. भारतीय ज्योतिषाची वाढ १३ व्या शतकानंतर खुंटली. पुढे टीकांचा व सुहृत्ग्रंथांचा सुळसुळाट झाला. तिकडे पाश्चात्य लोक मात्र कोपर्निकसाच्या काळापासून एकदम पुढे झटकले.

भूगोलशास्त्रे (भूपृष्ठशास्त्र व भूस्तरशास्त्र).

भूवर्णनासंबंधाने पूर्वीच्या काळी आपणा भारतीयांच्या कल्पना कशा असत हे दर्शविण्यासाठी भागवतपुराणांतील एक लहानसा उतारा येथे दाखल केला आहे:—“भूमंडलरूप जे कमळ त्याच्या सप्तद्वीपरूपी कोशांतील आभ्यंतर कोश असलेले जंबुद्वीप लक्ष योजने विस्तीर्ण असून कमलपत्राप्रमाणे समवर्तुळ आहे. ... मध्यभागी भूमंडलरूपी कमळाची कर्णिकाच जणू काय असा सुवर्णाचा मेरु पर्वत आहे. त्याचा माथा बत्तीस हजार योजने असून पायथा सोळा हजार योजने आहे. उत्तरेस नील, श्वेत व शृंगवान् असे तीन रम्य, हिरण्मय व कुरु या खंडांचे मर्यादापर्वत क्रमाने आहेत. ते पूर्वपश्चिम पसरलेले असून दोन्ही बाजूंनी ते क्षार समुद्राला जाऊन मिळालेले आहेत. ते पर्वत दोन दोन हजार योजने विस्तीर्ण आहेत. इलावृत्ताच्या दक्षिणेस निषध, हेमकूट व हिमालय असे पूर्वपश्चिम लांबीचे तीन पर्वत क्रमाने आहेत. ते दहा दहा हजार योजने उंच असून हरिवर्ष, किंपुरुष व भारत या खंडांचे क्रमाने मर्यादापर्वत आहेत. त्याचप्रमाणे इलावृत्ताच्या पश्चिमेस व पूर्वेस अनुक्रमे माल्यवान व गंधमादन असे दोन पर्वत असून ते केतुमाल भद्राश्व या खंडांची मर्यादा दर्शविणारे आहेत.”

आतां असल्या वर्णनांचेही पाश्चात्यांनी अवलोकनाने सिद्ध केलेल्या वास्तविक भूवर्णनाशी साम्य आहे असे प्रतिपादन करणारे विद्वान् आमच्यांत आहेत ! परंतु रामायण, महाभारत या ग्रंथांतून प्रसंगोपात्त देशांची, नद्यांची नावे व वर्णने आलेली जी आढळतात त्यांत घोटाळा पुष्कळ आढळतो व काल्पनिक विस्तारही बराच केलेला दिसून येतो. यावरून

यथार्थ अवलोकन व यथार्थ वर्णन करण्याची वृत्ति भारतीयांमध्ये या शास्त्रापुरती तरी उत्पन्न झाली नव्हती असे म्हणावे लागते.

त्याचप्रमाणे ‘यः पृथिवीं व्यथमानामदंहयः पर्वतान्प्रकुपितो अरम्णात् ।’, ‘या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।,’ अशा ऋग्वेदातील दोन तीन वचनांवरून, आधुनिक भूस्तरशास्त्रज्ञांचे पृथ्वीच्या उत्पत्तीविषयीचे सिद्धान्त व त्यांनी मानलेले प्रस्तरांचे कालविभाग वेदकालीन ऋषींस पूर्णपणे माहीत होते असे सिद्ध करण्याचा श्री. नाना पावगी यांनी प्रयत्न केला आहे ! मत्स्य, कूर्म, वराह, इत्यादि विष्णूचे जे दशावतार पुराणांत सांगितलेले आढळतात ते पृथ्वीवर प्राणिसृष्टीचा जो विकास होत गेला त्याचे दर्शक आहेत असे तर बऱ्याच लोकांनी प्रतिपादन केले आहे ! म्हणजे विकासवादाचा शोध डार्विनच्या पूर्वी शेंकडो वर्षे आमच्या पौराणिक कवींनी लाविला म्हणावयाचा ! आतां या दशावतारांचे पुरातन-जीवशास्त्रानुसार व मानवशास्त्रानुसार ठरलेल्या प्राण्याच्या व मनुष्यांच्या अवस्थार्शी मोठे चमत्कारिक साम्य आहे हे खरे. तथापि शास्त्रीय हेतूचा, अवलोकनाचा व अनुमानपद्धतीचा मागमूसही या दशावतारांच्या वर्णनांत किंवा त्याच्या आजूबाजूस कोठे दिसत नसतांना केवळ एवढ्याच कल्पनेवरून पूर्वीच्या लोकांना ‘ भूस्तरशास्त्राचे जनक ’ व विकासवादाचे प्रणेते ठरवू पाहणे अत्यंत धाडसाचे होय.

पदार्थविज्ञान व रसायन.

ही दोन शास्त्रे आपल्याकडे स्वतंत्र रीतीने अस्तित्वांत आली नसल्यामुळे यांच्यासंबंधाचे भारतीयांचे ज्ञान आजमावण्यासाठी आपल्याला सांख्य-योग व न्याय-वैशेषिक या दर्शनांकडे वळले पाहिजे. ही दर्शने म्हणजे खरोखर तत्त्वज्ञानाचे संप्रदाय असून त्यांत सृष्ट पदार्थासंबंधी जे विचार आले आहेत ते तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने आले आहेत.

सांख्य व योग ही जोड दर्शने आहेत. योगाने तत्त्वविचार सांख्यांचाच घेतला असून आत्मसाक्षात्कार करून घेण्यासाठी यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा व समाधि या उपायांचा उपदेश मात्र अधिक केला आहे. सांख्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे

त्यांचा परिणामवाद व त्यांची चोवीस तत्वे होत. पहिले तत्त्व 'प्रकृति' हे सर्व सृष्टीचे मूलकारण असून ते अनादि, अनंत, व्यापक, अपरिच्छिन्न, आकारहीन व 'अव्यक्त' असे आहे. ही प्रकृति त्रिगुणात्मक असून ते तीव्र गुण सृष्टीला आरंभ होण्याच्या पूर्वी अव्यक्त, असंहत व असंघटित असे असतात. त्यांच्या या अवस्थेला 'साम्यावस्था' म्हटलेले असून तिच्यांत पुरुषाच्या प्रेरणेने बिघाड झाला म्हणजेच सृष्ट्युत्पत्तीच्या चक्रास प्रारंभ होतो. व गुणांची साम्यावस्था नष्ट होऊन ते विषम प्रमाणांत संघटित होऊं लागतात. त्यांच्या या व्यापारामुळे, विशेषतः रजोगुणाच्या क्रियाशक्तीमुळे, अव्यक्त प्रकृतीतून 'महत्' नांवाचे तत्त्व निर्माण होतें. महत्पासून अहंकार निर्माण होतो. अहंकार दोन तऱ्हांनी कार्यप्रवृत्त होतो. रजोगुणप्रधान अहंकार हा व्यक्तिपरत्वे पृथक् होऊन त्याच्यापासून ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये व मन हीं बनतात व तमोगुणप्रधान अहंकारापासून 'तन्मात्रे' अथवा सूक्ष्मभूतें बनतात. हीं तन्मात्रे पांच प्रकारचीं असून त्यांच्यामध्ये शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ह्या पांच शक्ति गुणांच्या व्यापारामुळे उत्पन्न होतात. शब्दतन्मात्रामध्ये फक्त ऐकू येण्याचीच शक्ति असते, स्पर्शतन्मात्रामध्ये शब्द व स्पर्श ह्या दोन शक्ति असतात, अशा रीतीने प्रत्येक तन्मात्रांत एकेक शक्ति वाढत जात गंधतन्मात्रामध्ये पांचही शक्ति उत्पन्न झालेल्या असतात. मात्र हीं तन्मात्रे सूक्ष्मद्रव्ये असून त्यांतील शब्दादि धर्मही अव्यक्त, अनुद्भूतवृत्ति असे असतात. या सूक्ष्मभूतांपासूनच आकाश, वायु, तेज, आप आणि पृथ्वी या स्थूल पंचभूतांचे परमाणु उत्पन्न होतात. एकाच स्थूलभूताचे परमाणु संघटित होऊन त्यांची एकभूतात्मक द्रव्ये बनतात. निरनिराळ्या भूतांचे परमाणु परस्परांशी संयुक्त झाल्यास त्यांचीं अनेकभूतात्मक द्रव्ये बनतात. याप्रमाणे सांख्यांच्या मतास अनुसरून सृष्टीच्या उत्पत्तीचा क्रम आहे. या जगाच्या निर्माणक्रियेला 'विसदृशपरिणाम' असे नांव आहे.

सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांच्या वैषम्यामुळे आणि परिच्छिन्न स्वरूपांत परस्परसंयुक्त होण्याच्या त्यांच्या प्रवृत्तीमुळे हे उत्पत्तिचक्र सुरू होऊन जग निर्माण होतें. याच्या उलट गुणांची विषम आणि संघटित अवस्था नाहीशी होऊं लागली म्हणजे सृष्टीचा लय होण्यास सुरवात होते

व ज्या क्रमाने संघटना होत गेली त्याच्या उलट क्रमाने विघटना होत जाऊन सरतेशेवटीं गुणांची पूर्ण साम्यावस्था स्थापित होते. अर्थात् या अवस्थेत अव्यक्त व आकारहीन असें प्रकृतितत्त्व अवशिष्ट राहतें. या लय होण्याच्या प्रक्रियेस 'सदृशपरिणाम' असें म्हणतात.

सांख्यांच्या मतांमध्ये आणि आधुनिक शास्त्रज्ञांनी प्रयोगाने स्थापित केलेल्या सिद्धांतांमध्ये कांही बाबतींत बरेच साम्य आहे. सांख्यांच्या मताने गुण हे केवळ वस्तुगत धर्म नसून वस्तुस्वरूपीच आहेत आणि प्रत्येक पदार्थ हा खरोखरी त्रिगुणात्मक आहे. अर्थात् प्रत्येक परमाणूमध्ये शक्ति (रजस्) व जडद्रव्य (तमस्) हीं दोन्ही आहेतच. आधुनिक शास्त्रज्ञांच्या मते परमाणूंमध्ये जे विद्युत्कण आहेत ते शक्तिस्वरूपी असून त्यांच्या साम्यावस्थेमुळे ते जडद्रव्यात्मक बनलेले असतात हें आपण पाहिलेंच आहे. सांख्यमतवादी हे परमाणूपर्यंतच थांबत नसून त्यांच्याही पलीकडे तन्मात्र व भूतादि अहंकार यांच्यापर्यंत जातात. त्याचप्रमाणे आधुनिक शास्त्रज्ञांनीही परमाणूंचें पृथक्करण करून विद्युत्कणांपर्यंत मजल मारिली आहे.

न्याय-वैशेषिक हे सांख्यांचा परिणामवाद व अव्यक्त प्रकृतीपासून व्यक्त सृष्टीची उत्पत्ति झाली हा सिद्धान्त मान्य करीत नाहीत. पदार्थांच्या मूलकारणाचा शोध करीत ते फक्त परमाणूपर्यंत जातात. या दृष्टीने ते सांख्यांपेक्षा अधिक प्रत्यक्षानुसारी आहेत असें म्हटल्यास चिंता नाही. पंचमहाभूतांची रचना वगैरे परमाणूंच्या अलीकडील प्रक्रिया त्यांची स्थूलमानाने सांख्यांप्रमाणेंच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. सोने, लोखंड इ० धातु वैशेषिकांनी तैजस द्रव्यामध्ये गणल्या आहेत ही चमत्कारिक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.

ज्ञानाची तात्त्विक बाजू ही झाली. व्यावहारिक बाजू, म्हणजे निरनिराळ्या रासायनिक क्रिया, ह्या करण्यामध्ये भारतीयानीं चांगलेंच कौशल्य संपादन केलें होतें. किंबहुना भारतीय लोक या बाबतींत तत्कालीन जगाच्या पुष्कळच पुढें होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. अशोधित धातूंचें संशोधन करण्याच्या क्रिया फार प्राचीन काळापासूनच त्यांना अवगत होत्या. उत्कृष्ट पोलाद हिंदुस्थानांत होत असे. भस्मीकरण, अधःपातन, ऊर्ध्वपातन, स्वेदन, स्तंभन इ० रासायनिक क्रिया त्यांना पूर्णपणें माहीत होत्या.

अनेक अम्लें, क्षार व भस्में भारतीय लोक औषधासाठी तयार करीत असत. पारा व गंधक या द्रव्यावर अनेक क्रिया ते करीत असत. मोरचूद, तुरटी, हिराकस, रसकापूर इ० रासायनिक संयोगाने निर्माण होणारीं द्रव्यें तयार करण्याचे कारखाने भरतखंडामध्ये होते. अलीकडच्या डॉक्टरांना विलायती औषधांवर व द्रव्यांवर अवलंबून राहावें लागतें तसा प्रकार पूर्वी नव्हता.

जीवशास्त्र व मानवीय शास्त्रें.

जीवशास्त्र आपल्याकडे स्वतंत्र रीतीने निर्माण झालें नसल्यामुळें तद्विषयक ज्ञानाचा तलास घेण्यासाठी आपल्याला वैद्यकाचे ग्रंथ चाळावे लागतात. तेथे आपल्यास वनस्पतींचें व प्राण्यांचें वर्गीकरण, त्यांची शरीररचना व शरीरव्यापार या विषयांसंबंधाने बराच विस्तार केलेला आढळतो. मात्र मध्ययुगांतील युरोपियन लोकांच्या ज्ञानाप्रमाणें या ज्ञानाला अवलोकन आणि प्रयोग यांचा आधार थोडा असल्यामुळें आधुनिक शास्त्रीय माहितीच्या दृष्टीने त्यांत भ्रमात्मकता पुष्कळच असलेली आढळते. निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या वर्णनामध्ये भिन्नताही पुष्कळच आढळून येते. त्यांच्या ज्ञानास अवलोकनाचा आधार तुटपुंजा असल्याचाच हा परिणाम होय.

शरीररचना, शरीरव्यापार, गर्भवृद्धि या शाखांसंबंधाचें विस्तृत वर्णन वैद्यकग्रंथांतून आढळतें. शरीरामध्ये स्रोतस्, शिरा व धमनी अशा तीन प्रकारच्या वाहिन्या आहेत. त्या सर्वांमधून वात, पित्त व कफ हीं तीन शरीरास आधारभूत असलेलीं द्रव्यें वाहत असतात. कांही शिरांतून रक्त वाहतें. कांहींतून अन्नरस वाहतो. आंतज्यांतून अन्नरस निघून तो यकृतामध्ये येतो व तेथे त्याच्यावर पित्ताची क्रिया होऊन त्याचें लाल रंगाचें रक्त बनतें. हृदय हें सर्व संवेदनांचें, विचारांचें व भावनांचें अधिष्ठान आहे. डोळे, नाक, कान व जिह्वा यांजपासून संवेदना वाहून आणणाऱ्या धमन्या निघून हृदयाकडे येतात. याप्रमाणें अनेकशः वर्णन आपल्या प्राचीन ग्रंथांत आलें आहे. जीवशास्त्राच्या ज्ञानाचा प्रश्न सोडून देऊन निवळ वैद्यकाच्या ज्ञानाचा विचार केल्यास भारतीयांनी त्या बाबतींत अत्यंत प्रशंसनीय प्रगति केली होती असें दिसून येतें. भारतीयांचें वैद्यक

शास्त्रीय पायावर आधारलेलें असो वा नसो (तसें त्या काळीं कोणाचेंच नव्हतें) तें अनुभवसिद्ध, उपयुक्त व कार्यक्षम होतें यात मुळींच शंका नाही.

सामाजिक शास्त्राविषयीं विचार करूं लागतांच वीस वर्षांपूर्वीं उपलब्ध झालेला कौटिल्याचा 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ डोळ्यांपुढें येतो. राजकारण-शास्त्रामध्ये भारतीयांची उत्कृष्ट प्रगति झाली होती हें दर्शविण्यासाठीं हा ग्रंथ, बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र, शुक्रनीति व शांतिपर्वीतील राजनीति हे ग्रंथ पुढें केले जातात. परंतु हे ग्रंथ व ग्रंथांश राज्यकारभाराची जी विद्या तिचें उद्घाटन करतात असें म्हटलें असतां जास्त शोभेल. मार्गे सहाव्या प्रकरणांत शास्त्र व विद्या यांमधील फरक जो स्पष्ट करून सांगितला आहे तो लक्षात घेऊन या ग्रंथांकडे पाहिल्यास हे विद्याप्रतिपादक आहेत, शास्त्रप्रतिपादक नाहीत असेंच दिसून येईल. समाज म्हणजे काय, समाजांत राज्यसंस्था कशी उत्पन्न झाली, तिची पुढें परिणति कशी झाली, तिचे अधिकार काय असतात, तिचे प्रकार किती असूं शकतात, वगैरे तात्त्विक व व्यापक प्रश्नांचें विवेचन आमच्या अर्थशास्त्रादि ग्रंथांमधून आढळणार नाही. परंतु अशा प्रश्नांचा ऊहापोह ॲरिस्टॉटलने, चौवीसशें वर्षांपूर्वीं आपल्या Politics नामक ग्रंथामध्ये केला आहे व आधुनिक पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी तीच परंपरा पुढें चालवून राज्यशास्त्राचा अतोनात विस्तार केला आहे. आमच्या अर्थशास्त्रादि ग्रंथांत राजा हा एकतंत्री व सर्वसत्ताधारी पुरुष ही कल्पना गृहीत धरून मग त्याने राज्य कसें करावें, प्रजेपासून कर कोणते, किती व कसे घ्यावे, निरनिराळीं खातीं कशीं चालवावीं, अंमलदारावर नजर कशी ठेवावी, शत्रूचा पाडाव व स्वतःच्या राज्याचें संरक्षण कसें करावें, वगैरे व्यावहारिक गोष्टींचें मुख्यतः उद्घाटन केलें आहे. आणि तें उद्घाटनही तात्कालीन वस्तुस्थितीला फारसें धरून नसून पुष्कळ अंशीं काल्पनिक आहे असें तज्ज्ञाचें मत आहे. अर्थात् हें राज्यशास्त्र नसून राज्य कसें करावें हें शिकविणाऱ्या विद्येचीं हीं शिक्षापुस्तकें (manuals) आहेत असें म्हणणें अधिक यथार्थ ठरेल.

तात्पर्य, शास्त्र या शब्दाच्या सध्या सर्वमान्य ठरलेल्या अर्थास अनुसरून पाहतां सामाजिक शास्त्रें आपल्याकडे निर्माण झालीं होती किंवा नाही याविषयी मोठा संदेह आहे. पदार्थविज्ञानादि शास्त्रांत जमा होऊं

शकणारी माहिती जशी इतरत्र मिळते तशी सामाजिक माहितीही थोडी-बहुत गोळा करितां येईल परंतु त्यावरून तीं शास्त्रे अस्तित्वांत होती असे सिद्ध होऊं शकत नाही.

परंतु यांत भारतीयांना लांछनास्पद असें कांहीच नाही. कारण सध्याच्या कल्पनांच्या तुलनेने भारतीयांचें ज्ञान कसेंही दिसलें तरी चौदाव्या शतकापर्यंत भारतीय लोक ज्ञानाच्या बाबतींत युरोपीय राष्ट्रांच्या पुढेंच होते यांत संशय नाही. त्याच्याही पूर्वी म्हणजे इ. स. पू. ३६५ पासून ते इ.स. १०० पर्यंत ग्रीक लोकांनी मात्र भारतीयांस शास्त्रीय विचारांच्या बाबतींत मार्गें टाकलें होतें हें आपण पाहिलेंच आहे. आणि अलीकडे पांचशें वर्षे सर्वच पाश्चात्य राष्ट्रांनी उच्चल खाली असून आपणांस फार मार्गें टाकलें आहे हें आपण पाहतोंच आहों.

अमा एक काळ होता, कीं ज्या वेळीं आपण निरुत्साह होऊन किंकर्तव्यमूढ बनलेले होतों व आपणांस गौरवयुक्त प्रोत्साहनाची फार जरूर होती. परंतु तो काळ आतां गेला. आम्ही पूर्वी मोठे होतों व पुढें मोठे होण्याची पात्रता आमच्यांत पूर्णपणें आहे या गोष्टी आतां आम्हा भारतीयांस पूर्णपणें पटलेल्या आहेत व आम्ही प्रगति करण्यास उत्युक्त झालेले आहों. तेव्हा पुढील प्रगति पायाशुद्ध रीतीने करतां यावी यासाठीं स्वतःकडे विशेष काटेकोर नजरेने पाहण्याचा हा समय आहे. ह्या पुस्तकाचा उद्देश भारतीयांचा नुसता गौरव करण्याचा नसून परिस्थितीची यथार्थ जाणीव करून देऊन भारतीयांचें कर्तव्य काय तें सांगण्याचा आहे. ज्या मानसिक व सामाजिक वैगुण्यांमुळे आम्ही आज इतके मार्गें पडलों आहों त्यांचें नीट ज्ञान झालें म्हणजे पुढील कर्तव्याची दिशा स्पष्टपणें दिसू लागेल. यासाठीं त्या वैगुण्यांचा थोडासा ऊहापोह येथे करण्याचा मानस आहे.

आम्हा भारतीयांच्या मनाची घडण अशी चमत्कारिक आहे कीं कोण-त्याही बाबतींत सुवर्णमध्य राखण्याचें आम्हांस साधत नाही. आम्ही एक तर संसारासक्त होऊन बायकामुलें पैसाअडका यांच्या पाशांत गुरफटून राहून क्षुद्र दृष्टीने संसार करीत राहूं किंवा एकदम सर्वसंगपरित्याग करून चैरागी बनून अरण्यांत तपश्चर्येसाठीं जाऊं. परंतु उच्च ध्येयाने कांही

समाजकार्य आरंभून परार्थवृत्तीचा पोष करीत समाजांतच चिकाटीने कार्य करीत राहण्याची परंपरा आपल्यांत विशेषशी दिसून येत नाही. ज्ञानाच्या प्रांतांत तर हा सुवर्णमध्याचा किंवा समतोलपणाचा अभाव अधिकच ठळक रीतीने दिसून येतो. व्यवहारोपयोगी विद्यांचा व कलांचा उत्कर्ष भारतीयांनी पुष्कळच केला हें आपण पाहिलेंच आहे. वास्तुविद्या, रसायनविद्या, वैद्यकविद्या, वस्त्रनिर्माणकला, शिल्पकला, या भरतखंडांत फार उत्कर्षास गेल्या होत्या व या विद्यांच्यावर वाङ्मयही मुबलक निर्माण झालें होतें. म्हणजे व्यवहारास चिकटून राहण्याची ज्या बाबतींत जरूरी तेवढ्या बाबतींत भारतीयांनी उत्कृष्ट प्रगति केली. परंतु तत्त्वशोधनाचा व सिद्धान्तस्थापनाचा जेव्हा प्रसंग आला त्या वेळेस मात्र ते एकदम अंतराळांत उडाले. त्यांनी अंतराळांत मारलेल्या भराच्या मोठ्या मनोहर आहेत हें खरें, परंतु प्रत्यक्षाच्याच आधाराने सावकाश वर चढत जाऊन दृढ पायावर स्तिष्ठिषयक शास्त्रें त्यांनी उभारलीं असतीं तर जास्त बरें झालें असतें असें वाटल्याखेरीज राहत नाही. रासायनिक क्रियांच्या अवलोकनाने पदार्थांच्या घटनांचा शोध लावून त्यांना रसायनशास्त्र निर्माण करतां आलें असतें. परंतु अवलोकनाचा आधार बहुतांशी सोडून देऊन त्यांनी सांख्य, वैशेषिक, वेदान्त या दर्शनांमध्ये जगद्रव्यविपर्ययचे कांही परस्परविरोधी सिद्धांत मात्र कल्पनेच्या जोरावर निर्माण केले. आतां या सिद्धांतांतील परमाणूसारख्या कांही गोष्टी सध्याच्या शास्त्रांशीं पुष्कळ अंशीं जमतात हें खरें. परंतु तो काकतालीय न्यायाचाच प्रकार म्हटला पाहिजे.

कित्येक लोक म्हणतात कीं, चिकित्साबुद्धि व मूलसंशोधनाची प्रवृत्तिच (spirit of inquiry) मुळीं भारतीयांमध्ये उत्पन्न झाली नव्हती. परंतु हें म्हणणें सर्वस्वीं यथार्थ दिसत नाही. मूलसंशोधन, वर्गीकरण, सिद्धान्तस्थापन वगैरे शास्त्ररचनेच्या अंगांची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. प्रत्येक दर्शनामध्ये भारतीयांनी वर्गीकरण व कारणमीमांसा उत्कृष्ट रीतीने केलेली दिसून येते. परंतु हें वर्गीकरण व मूलसंशोधन प्रत्यक्षाच्या आधाराने न करितां त्यांनी कल्पनांच्या आधाराने व मानसिक प्रेरणेच्या साहाय्याने केलें. अर्थात् प्रत्येक दर्शनकाराची व भाष्यकाराची मानसिक प्रेरणा भिन्न असल्याकारणाने आपल्याला भारतीय ज्ञानाच्या प्रांतांत प्रत्यक्षाच्या अप्रति-

मेघ पायावर आधारलेली एकमुखी ' शास्त्रे ' न दिसतां नानावादिमतांचा कोलाहल मात्र ऐकूं येतो.

असो. पूर्वी झालें तें झालें. आतां आपण अगोदर पाश्चात्यांचें ज्ञान आत्मसात् करून घेऊन तें सर्व समाजाच्या रोमरोमांत भिनविलें पाहिजे व पुढें चौकसबुद्धि, अवलोकन व प्रयोग यांच्या आधारावर शास्त्राची, विद्याची व कलांची प्रगति केली पाहिजे.

यासाठी ज्ञानाच्या प्रसारास सामाजिक व इतर सर्व प्रकारचे जे अडथळे आहेत तेही ताबडतोब दूर झाले पाहिजेत. आमचा देश गेलीं पांच सहाशें वर्षे जो एकतारखा मार्गे पडत चालला आहे त्यास आमच्या देशांत झालेला ज्ञानाचा कोंडमारा हें एक प्रमुख कारण आहे. कोणत्याही समाजामध्ये विद्याव्यासंगाचा मक्ता एकाच वर्गाकडे, विशेषतः पुरोहित वर्गाकडे, कधीही जाऊं नये. आमच्या देशामध्ये फार प्राचीन काळीं काय स्थिति असेल ती असो, परंतु आज शेंकडो वर्षांपूर्वीपासून कांही विशिष्ट जातींकडेच (विशेषतः पुरोहितपणा करणाऱ्या जातींकडे) ज्ञानाचा मक्ता पुष्कळ अंशांनी आलेला आहे ही गोष्ट स्पष्ट आहे. युरोपांत अज्ञानयुगांत व मध्य-युगांत अशीच परिस्थिति होती. तेव्हा दोघेही समान स्थितींत असल्या-कारणाने आम्ही त्या काळीं त्यांच्यापेक्षा ज्ञानांत पुढारलेले होतो यांत नवल नाही. परंतु पाश्चात्यांनी पुरोहितवर्गाची ही कोंडी फोडून ज्ञानाचें क्षेत्र सर्वास मोकळें केल्याबरोबर त्यांच्यांत ज्ञपाट्याने प्रगति होण्यास सुरवात झाली व आम्ही जेथे होतो तेथेच राहिलों.

समाजांत पुरोहित वर्गाच नसावा किंवा धर्माचा समूल उच्छेद व्हावा असा या प्रतिपादनाचा कोणी अर्थ करूं नये. ते प्रश्न अगदी अलाहिदा आहेत. आणि मानवी मनाच्या उन्नतीस धर्माचा केवढा वळकट आधार असतो याचें मार्गें सातव्या प्रकरणांत दिग्दर्शन केलेंच आहे. पुरोहितवर्गाच्या किंवा कोणत्याही एका विशिष्ट समूहाच्या हातीं शास्त्रीय ज्ञानाचें सर्व भांडार जाऊं नये, तसें गेलें असतां सर्व समाजाचें अत्यंत नुकसान होतें येवढेंच या प्रतिपादनाचें तात्पर्य आहे. या बाबतींत पुरोहितवर्गाच दोषी असतो व तो लबाडीने अगर बळजबरीने इतरांच्या पासचें ज्ञान हिरावून घेऊन आपल्यापार्शी लपवून ठेवतो असाही प्रकार बहुधा असत नाही. समा-

जाच्या पूर्वावस्थेंत धार्मिक ज्ञान व बाकीचें व्यवहारिक व शास्त्रीय ज्ञान यांचा पृथक्पणा स्थापित झालेला नसतो. अर्थात् पुरोहित वर्ग धर्माबरोबर इतर विद्यांचेही अध्ययन करूं लागतो. त्या वर्गाला ज्ञानसंपादनाच्या सोयी अधिक उपलब्ध असल्यामुळें त्याच्यांतील ज्ञान वाढीसही लागतें. समाजांतील इतर सर्व वर्गांना आपआपले व्यवसाय करतांना ज्ञानार्जनाची फारशी जरूर भासत नसल्यामुळें ते या ज्ञानार्जनाच्या खटाटोपापासून साहजिकच हळूहळू परावृत्त होत जातात. इकडे पुरोहित वर्गाचा उदरनिर्वाह धार्मिक क्रियावरच अवलंबून असल्यामुळें ज्ञानोपासना व शास्त्रसंवर्धन हीं आपलीं कर्तव्यें तो विसरून जातो. फार झालें तर समाजावर छाप पाडण्यास उपयोगी परंतु वस्तुतः निरुपयोगी अशा शाब्दिक पांडित्याकडे व घटपटादि खटपटीकडे त्याचें लक्ष जातें. या सामान्य वर्णनास अपवादभूत असे ज्ञानसंवर्धनाचें व सार्वत्रिक ज्ञानप्रसाराचें कर्तव्य निरपेक्षपणें बजावणारे पुरुषही कांही थोडे झाले आहेत व ते वंदनीयच आहेत. परंतु त्यामुळें वरवर्णिलेल्या सामान्य परिस्थितीत फारसा बदल होत नाही. आणि परिणामी इतर सर्व समाज तर अडाणीच परंतु ज्ञानसंवर्धनाची मुख्य भिस्त ज्यावर तो ब्राह्मण वर्ग अथवा पुरोहितवर्गही अडाणी बनून समाज अधोगतीस जातो. यांत ब्राह्मणांचें कसब किंवा कावा कांही नाही. ज्ञानप्रसार व ज्ञानसंवर्धन न केल्याबद्दल ब्राह्मण जितके दोषी तितकेच इतर वर्गही ज्ञानाविषयी आस्था न बाळगल्याबद्दल दोषी आहेत.

पाश्चात्यांनी पांचशें वर्षांपूर्वीच या अनिष्ट परिस्थितीचा नाश केला. आपणांमध्ये सध्या सुदैवाने पूर्वीची स्थिति नाहीशी होऊन पुरोहितवर्गाच्या किंवा कोणत्याही एकाच जातीच्या हातीं ज्ञानाच्या किल्ल्या राहिल्या नाहीत. परंतु पूर्वपरंपरेच्या वळणामुळें इतर जाती ज्ञानसंपादनासाठीं जशा पुढें सरसावाव्या तशा अज्ञून सरसावल्या नाहीत. तरी याच्यापुढें यच्चयावत् सर्व भारतीयांनी ज्ञानभांडार लुटण्यासाठीं एकजुटीने पुढें चाल करावी आणि पूर्वीची ज्ञानिवर ऋषींची खुंटलेली परंपरा पुढें चालू करावी. असें केल्यास नवभारताचा भाग्योदय 'याच देहीं याच डोळां' आपणांस पाहावयास मिळेल यांत संशय नाही.

येथे ज्ञानप्रसाराच्या आड दुसरें जें एक घातक काटेरी कुंपण येतें त्याचा विचार करणें क्रमप्राप्त आहे. हें कुंपण भाषेचें होय. पूर्वीच्या काळीं युरोपांत ज्ञानाची भाषा लॅटिन होती व हिंदुस्थानांत संस्कृत होती. ज्ञान-संग्रहाची, अध्ययन-अध्यापनाची भाषा सामान्य जनसमाजाच्या भाषेहून निराळी असणें यासारखी कृत्रिम व घातक गोष्ट दुसरी कोणतीच नाही. एखाद्याच्या गळ्यात सवा मणाचा धोंडा बांधून त्यास पोहावयास सांगणें व जन्मतःच प्राप्त झालेली स्वभाषा सोडून दुसऱ्या भाषेच्या द्वारे ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास सांगणें या दोन्ही गोष्टी सारख्याच होत. समाजांतील असंख्य व्यक्तींना परभाषा शिकणें कधीही शक्य नसल्यामुळें समाजास अज्ञानांत ठेवण्याचें श्रेय या युक्तीने आपोआप मिळतें. ज्ञानसंपादनाची जी भाषा असेल ती शिकलेले मूठभर लोक बाकीच्या जनसमाजापासून अलग होतात, समाजांत ज्ञान हें जिवंतपणाने कधीही खेळत नाही, अर्थात् ज्ञानाची प्रगतीही व्हावी तशी होऊं शकत नाही—याप्रमाणें एक ना दोन अनेक दुष्ट परिणाम या कृत्रिम पद्धतीमुळें होतात. ग्रीक लोकांमध्ये बहु-जनसमाजाची व ज्ञानव्यवहाराची भाषा एकच होती, पाश्चात्य देशांमध्येही आज तीनशें वर्षे एकच आहे. ग्रीकांसारखें व आजकालच्या पाश्चात्या-सारखें आपल्याला उन्नतिशिखरावर चढावयाचें असेल तर देशभाषातूनच ज्ञानप्रसार करण्यास व शिक्षण देण्यास आम्ही ताबडतोब सुरवात केली पाहिजे. अडचणीचा बाऊ करण्यांत अर्थ नाही. कृत्रिम गोष्टींची सवय झाली म्हणजे स्वाभाविक गोष्ट सुद्धा अडचणीची वाटूं लागते.

आज निदान अडीच हजार वर्षे तरी हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजाची भाषा संस्कृत ही नसून इतर प्राकृतादि भाषा लोकांच्या बोलण्यांत आहेत ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. परंतु ज्ञानव्यवहाराची भाषा मात्र इंग्रजी अंमल सुरू होईपर्यंत—अत्यल्प अपवाद वगळून—संस्कृतच होती. ही संस्कृत भाषेची कोंडी फोडण्याचा खरा परिणामकारक प्रयत्न आपल्या महाराष्ट्रपुरता ज्ञान-श्वरादि संतमंडळाने केला. संस्कृतांतील तत्त्वज्ञान, परमार्थज्ञान, धर्म व पौराणिक कथा मराठीमध्ये आणून लोकांस सुलभ करून देण्याचा या संतांनी चंग बांधला व महाराष्ट्रवाङ्मय समृद्ध करून महाराष्ट्र देशास उन्नतीची दिशा दाखविली याबद्दल त्यांचे धन्यवाद गावे तेवढे

थोडेच आहेत. त्यांनी मराठीत ग्रंथरचना केली ती अहेतुपूर्वक केली किंवा संस्कृतामध्ये लिहिणें त्यांना शक्य नव्हतें म्हणून केली असें नसून स्वभाषेचा बुद्धिपुरस्सर पुरस्कार करण्याच्या हेतूने केली हें त्यांच्या ग्रंथांतील उतान्यांवरून सहज सिद्ध करून देतां येण्याजोगें आहे. तेव्हा ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, मुक्तेश्वर, रामदास, तुकाराम, श्रीधर, मोरोपंत हे आमच्या समाजाचे खरे ज्ञानदाते, आमच्या भाषेचे खरे कैवारी व आमच्या देशाचे खरे उद्धारकर्ते होत.

परंतु यांची ही स्वभाषेच्या उद्दाराची चळवळ ज्ञानाच्या एका अंगा-पुरतीच झाली. धर्म, वेदान्त व महाभारत-रामायणांतील राष्ट्रीय कथा यांचीं भांडारें फोडून त्यांनी दुकाळलेल्या महाराष्ट्रीय समाजास लयलूट मेजवानी दिली. परंतु इतर ज्ञानशाखांचे खजिने पूर्वी होते तसेच संस्कृता-मध्ये बंदिस्त राहिले.

संस्कृताची कौडी फोडण्यांत आमच्या संतमंडळीने अर्धवट का होईना यश मिळविलें; परंतु कालगतीने पुनः एका संकटाचा अशनिपात आमच्या भाषेवर झाला. संस्कृत भाषा बहुजनसमाजास न समजण्याजोगी झाली असली तरी ती आम्हांस परकी नव्हती. परंतु ज्या नवीन भाषेचें दडपण आमच्या भाषेवर शंभर वर्षांपूर्वी येऊन बसलें ती भाषा अगदीच परकी असल्यामुळें ज्ञानप्रसाराच्या व ज्ञानवर्धनाच्या कामास ती मुळीच उपयोगी पडण्याजोगी नव्हती. राजसत्तेच्या आधाराने त्या भाषेचा प्रचार आमच्या देशांत सुरू झाला; शिक्षण त्याच भाषेंत द्यावयाचें, विचारविनिमय, ज्ञानाचें प्रकटीकरण त्याच भाषेंतून करावयाचें अशी शिस्त सर्वत्र चालू झाली व आतां आमची भाषा सामाजिक व्यवहारांतून व ज्ञानाच्या प्रांतांतून अजीवात हकलली जाऊन ही राजभाषा तिच्या स्थानीं विराजमान होते कीं काय अशी भीति कांही काळ वाटूं लागली.

परंतु ही भीति अर्थातच निराधार होती. इंग्रजीचा प्रसार कितीही झाला तरी ती आपणाला आत्मसात् कधीही करून घेतां येणार नाही ही गोष्ट देशांतील विचारी पुरुषांच्या लवकरच लक्षांत आली. त्याचप्रमाणें पर-भाषेंतून शिक्षण देणें व विचारविनिमय करणें ही किती कृत्रिम, हानिकर व उत्साहव्यय करणारी गोष्ट आहे हेंही पुढाऱ्यांच्या हळूहळू लक्षांत येत

चाललें. आमच्यांतील विचारवंत पुढाऱ्यांनी, विशेषतः चिपळूणकर, टिळक, मोडक, रानडे व श्री. न. चिं. केळकर यांनी, गेली ५० वर्षे स्वभाषेचा पुरस्कार जोराने व चिकाटीने चालविला आहे. इतर प्रांतांतूनही सर आशुतोष मुकर्जीसारखे देशभाषांचे दणदणीत कैवारी उत्पन्न होऊं लागले आहेत. ह्या लोकांचे सर्व प्रयत्न स्तुत्य आहेत परंतु ते फारच लहान प्रमाणावर चालले आहेत. धूळपाटीपासून तो एम्. ए. पर्यंत सर्व शास्त्रांचे, विद्यांचे, कलांचे व वाङ्मयाचे शिक्षण स्वभाषेतूनच देण्याची योजना सर्वत्र अंमलांत आल्या-शिवाय या चळवळीला खरें यश आलें असें म्हणतां येत नाही. भाषा अपात्र आहे, भाषेत ग्रंथ नाहीत वगैरे सर्व आक्षेप फोल आहेत. जसा समाज तशी त्याची भाषा असते. भाषा अपात्र तर समाजही ज्ञानग्रहणास अपात्र. समाज जर ज्ञानग्रहणास पात्र असेल तर भाषा ही पात्र असलीच पाहिजे.

ज्ञानोपासनेचीं अंगे दोन. उपलब्ध ज्ञानाचा प्रसार हें एक; नवीन संशोधनाच्या योगाने उपलब्ध ज्ञानांत भर घालून ज्ञानाचा साठा वृद्धिंगत करणें हें दुसरें. पैकी ज्ञानप्रसार व्हावा या हेतूने उपयुक्त व शास्त्रीय वाङ्मय मराठीत निर्माण करण्याचे प्रयत्न इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यापासून कांही थोडेथोडेके झाले नाहीत. आजपर्यंत मराठीत तिच्या मगदुराच्या मानाने शास्त्रीय व ज्ञानप्रद वाङ्मय बरेंच निर्माण झालें आहे व त्यापैकी कांही ग्रंथ नावाजण्याजोगेही आहेत. परंतु हे सर्व ग्रंथ कोपण्यांत पडून असल्याप्रमाणें आहेत. त्यांचे व्हावें तसें चीज होत नाही. त्यामुळें अशा तऱ्हेचे नवीन नवीन प्रयत्न करण्यास अभ्यासकांना प्रोत्साहनही मिळत नाही. या निराशाजनक परिस्थितीचें मुख्य कारण हेंच कीं सध्या आपल्या देशांत इंग्रजी भाषा ही शिक्षणाचें व ज्ञानप्रसाराचें साधन बनलेली आहे. मराठीला व इतर देशी भाषांना त्यांच्या हक्काचा असलेला हा मान मिळालेला नाही. त्यामुळें प्रतिकूल हवेमध्ये एखाद्या झाडाची वाढ खुरटून जावी त्याप्रमाणें आमच्या वाङ्मयांची स्थिति झालेली आहे. देशी भाषा ह्याच पूर्णपणें ज्ञानाच्या वाहक बनल्याशिवाय त्यांची वाङ्मये ऊर्जितावस्थेस येणार नाहीत.

ज्ञानप्रसाराच्या कार्याप्रमाणेंच महाराष्ट्रीय विद्वानांचें ज्ञानवृद्धीचें, नूतन

विचारनिर्मितीचें व संशोधनाचें कार्य देखील स्वभाषेतूनच व्हावयास पाहिजे. महाराष्ट्रीयांची खरी, स्वयंभू तेजाने चमकणारी ज्ञानोपासना अशी हीच होय. परंतु ही ज्ञानसंवर्धनाची क्रिया आज बहुतेक इंग्रजीतून चाललेली असते. कोणाही विद्वानाला कांही नवीन विचार प्रकट करावयाचे असल्यास ते तो इंग्रजीत लिहून टाकून मोकळा होतो. भांडारकर, तेलंग, गणेश व्यंकटेश जोशी, काणे यांचें सर्व व रानडे, टिळक, वैद्य, काळे यांचें बरेंचसें ज्ञानवर्धक लिखाण इंग्रजीतून झालें ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय. त्यांची मातृभाषा त्यांचे विचार ग्रहण करण्यास अपात्र ठरली हा विचारच मनास मोठा दुस्सह होतो. या बाबतीत दीक्षित, राजवाडे, केतकर यांचें उदाहरण निःसंशय घेण्याजोगें होय. राजवाड्यांनी तर अट्टहासाने आपले सर्व विचार स्वभाषेतूनच प्रकट केले व परभाषेतून लिहिणारांचा अधिक्षेप केला. आपले विचार स्वदेशबांधवास न कळले तरी चालतील परंतु परकीयांस अवश्य कळावे असें वाटणें म्हणजे स्वदेशबांधवांचा एक प्रकारचा अपमानच होय. त्यांतून परकीयांकडूनच बरें म्हणवून घेण्याची कोणाची तीव्र इच्छा असेल तर प्रथम स्वभाषेमध्ये आपले विचार प्रकट करून मग, म० गांधी व रवीन्द्रनाथ यांच्याप्रमाणें, त्यांचा इंग्रजीत तर्जुमा करावा. परंतु आपल्या बांधवाची अवहेलना करून परकीयांची धन कधीही करूं नये. इतर कोणत्याही देशांतले लोक—मग त्यांची भाषा कितीही कोटी व असमृद्ध असो—परभाषेत आपले विचार कधीही प्रकट करीत नाहीत.

प्रकरण बारावें.

उपसंहार.

आतांपर्यंत प्रस्तुत पुस्तकांत केलेल्या प्रतिपादनावरून सद्यःस्थितीत आपलें कर्तव्य काय याचा कोणासही बोध होण्यास अडचण पडणार नाही. पाहिलें कर्तव्य म्हणजे पाश्चात्यांनी निर्माण केलेलें सर्व ज्ञान आपल्या देशांत प्रसृत करून ते आत्मसात् करून घेणें हें होय. शास्त्रांचा, विद्यांचा, कलांचा व वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यास जनसमाजाला प्रवृत्त करून

त्यांची विचारशक्ति व बौद्धिक संपत्ति वृद्धिंगत करणे हे प्रत्येक देशहितेच्छूचें अवश्य कर्तव्य होय. ज्ञानाच्या प्रांतांत सर्व भेदाभेद नाहीसे करून राष्ट्रांतील सर्व व्यक्तींना शक्य तितकें ज्ञान देण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. यासाठींच ज्ञानप्रसाराचे व ज्ञानवर्धनाचे सर्व प्रयत्न स्वभापेमधूनच झाले पाहिजेत. यानंतर शास्त्रीय दृष्टि व विचारपद्धति पूर्णपणे आपल्या अंगी बाणून घेऊन अवलोकन व प्रयोग यांच्या आधारावर शास्त्रांचें विद्यांचें व कलांचें संवर्धन करणे हेही कर्तव्य क्रमानेच येतें. भौतिक शास्त्रांच्या संशोधनास उपकरणांची जरूरी असते. परंतु मानसशास्त्र व सामाजिक शास्त्रे यांच्या अभ्यासास व संशोधनास त्याची जरूरी नसल्यामुळे या शास्त्रांच्या क्षेत्रांतील प्रत्यक्ष अवलोकन आपणास उद्योग केल्यास सहज करितां येईल. प्रत्यक्षाचा आधार सोडून केलेलें विवेचन शास्त्रांच्या दृष्टीने वायफळ होय हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

ज्ञानप्रसाराचें व ज्ञानसंवर्धनाचें कार्य स्वभापेच्या द्वारे करण्यासाठींच आरंभलेला प्रस्तुत ग्रंथमाला हा एक नम्र प्रयत्न आहे. शास्त्रज्ञानाच्या आवश्यकतेची विशेष रीतीने जाणीव करून देणें सध्या अवश्य असल्यामुळे शास्त्रांच्या विवेचनावर प्रस्तुत पुस्तकांत अधिक भर दिला आहे. याचा अर्थ क्षणभरही कोणी असा करूं नये कीं ही माला शास्त्रीय विषयांसच वाहिली जाणार आहे. विद्या, कला, वाङ्मय, इतिहास, धर्म, तत्त्वज्ञान, आधुनिक जगांतील घडामोडी व समाजव्यवस्थेचे प्रश्न या विषयांकडेही शास्त्रांइतकेंच लक्ष पुरविलें जाईल. ज्ञानाच्या सर्व शाखांना मालेंत साधारणपणे सारखेंच स्थान मिळत जावें यासाठीं शक्य तितकी खबरदारी घेण्यांत येईल. कादंबरी, नाटक, काव्य इ० ललितवाङ्मय मात्र ज्ञानप्रद वाङ्मयाच्या प्रसिद्धीसाठीं निघालेल्या या मालेच्या कक्षेमध्ये सामान्यतः येऊं शकणार नाही. तरी त्यासही कायमचा व अजीबात मज्जाव केला आहे असें नाही. महाराष्ट्रांतील अनेक विद्वानांच्या पसंतीनेच हे असे धोरण आखण्यांत आलें आहे, तें अखिल महाराष्ट्रांतील वाचकांसही मान्य होईल अशी आशा आहे. अखिल महाराष्ट्रांतील जनता हीच आमची उपास्य देवता आहे व तिची खरी सेवा हाच आमचा धर्म आहे.

समाप्त.

सूची.

[अनुक्रमणिकेंत दिलेल्या व पानांच्या मथळ्यांवरून कळणाऱ्या विषयांचा समावेश सूचींत केलेला नाही. शास्त्रांची नांवें, विवेचनाच्या दृष्टीने कमी महत्त्वाच्या व्यक्तींची नांवें हींही वगळलीं आहेत.]

अॅनॅक्झगोरास, ४१.

अॅरिस्टोटल ४१, ४३, ४४, ५३,

७७, ७९, ९८, ११२, १२२,

१२३, १३८, २०५.

अलेक्झांड्रिया ६, ४७, ४८, ४९.

अव्हरोज ५३.

अॅव्हॅगॅड्रो १३१.

असीरिया, असीरियन साम्राज्य २८,

२९, ३३.

आइन्स्टाइन व सापेक्षता १३६.

आर्किमिडीस ४८.

आर्यभट १९९.

इतिहास ६८, ६९, ९२, ९३, ९४.

ईथर १३४, १३५.

उत्पत्ति-स्थिति-लय, राष्ट्रांचा ७.

एजियन संस्कृति २७.

एम्पिडॉक्लीझ ४१.

कला, उपयुक्त व ललित ६५-६७

कांट १२३.

कूव्हिए १४८.

केप्लर ५८, ८१, ११४, १९१.

कोपर्निकस ५८, ११४.

कौटिल्य (अर्थशास्त्र), २०५.

क्नोसॉस शहर २७.

क्युरी बाई व रोडियम, १३५.

खाव्डी लोक २९.

गणेश दैवज्ञ ११७, १९९.

गीब्र ५४.

गॅलिलिओ, ७९, ८०, ११४.

गॅलेन ४९, १४५.

चातुर्वर्ण्य रचना-व्यवस्था २१, ३७.

चिऑप्स राजा २६.

चिपळूणकर विष्णुशास्त्री ५, १२.

टालेमी राजे ४७, ४८.

टॉलेमी ४९, ११३, १२२.

टिळक, लोकमान्य १७२, १७५.

डार्विन, ९५, १५३, १५४, २०१.

डाल्टन १३१.

डिमाँक्रिटस ४१.

डी सौशुअर १४९.

डेकार्ट ५८.

डेव्ही सर हंफ्री १९१, १९२.

थिओफ्रेस्टस १३८.

थेल्स ४०.

दीक्षित शंकर बा. १९२, १९९.

नागोजीभट्ट, ९८.

न्यूटन, ऐझाक ५८, ८१, ११४.

पतंजलि ९, ९८.

पर्णहरित १६४.

पाणिनि ९.

पायथॅगोरास ४१, ११२.
 पाश्चर लुई १५७, १५८, १५९.
 पिरामिड २६, २७.
 पुरोहित वर्ग २१, ५१, २०८.
 प्लेटो ४१, ४२.
 फाराडे मायकेल, १९१, १९२.
 फ्राँड १७४.
 बॉप ९.
 बायझॅशियम ६.
 बेकन, लॉर्ड ५८, ७९, ८०.
 बेकन, रॉजर ५५.
 बेकेरेल १३५.
 बेंथॅम, जेरेमी ५९, ८४.
 बोस, सर जगदीश ८६.
 ब्रह्मगुप्त १९९.
 भास्कराचार्य ११७, १९९.
 मॅजिलन ५७, १२३.
 माधवाचार्य (विद्यारण्य), ९८.
 मार्शल सर जॉन ३३, ३५, १८९.
 मालपिघी १४६.
 मोहेंजो दारो ३०, ३३-३६, १८९.
 यवन (आयोनियन), ४०.
 रांटजेन व 'क्ष' किरण १३४.
 रामन्, सर सी. व्ही. ८६.
 रामानुजम् ८६, १९२.
 रेडियो (बिनतारी तारायंत्र) १३५.
 रोम, रोमनलोक, रोमन साम्राज्य,
 १, ३३, ५०, ५१.

लामार्क १५२, १९२.
 लिओनार्डो ड विन्सी ५८.
 लिनियस १४७, १४८.
 लीवेनहॉएक १४७; १५६.
 वंश (मानवशास्त्रीय) १८२, १८३.
 वराहमिहिर ११७, १९९.
 वर्नर १२५.
 वाङ्मय ६७-६८.,
 विद्या ६२-६४.
 व्हॅरेनियस १२३.
 व्हेसालियस, अंड्र्यू १४४.
 शास्त्र ६०-६४.
 हार्वे, विल्यम १४५.
 हिक्सास राजे, २६.
 हिपार्कस ४८, ११३.
 हिपोक्रेटीझ ४१.
 हिराडोटस १२२.
 हेमोग्लोबिन १६१.
 संस्कृति ९, १०, ११, १८४, १८५.
 संतमंडळ, महाराष्ट्रीय २११.
 सात्मीकरण १४०, १६०-१६३.
 सारगोण राजा २८.
 सुमेर, सुमेरिया २८, ३२, ३८.
 स्ट्रूबो ४९, १२२.
 हटन १२५.
 हम्बोल्ट १२३, १२४.
 हराप्पा ३३.
 हर्शेल ८२, ११४.

